

જૈન ધર્મ

૬

શી

ન

પ્રકાશક
મણિલાલ મોહનલાલ ડવેરી
૨૬ રીજરોડ મલબાર હીલ,
મુંબાઈ ૬

પ્રથમ વ્યાવૃત્તિ
૧૦૦૦
કિંમત રૂા ૨-૦-૦

મુદ્રક
શુભાચાર્ય દ લક્ષ્મીભાઈ શાહ
મહાત્મ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
લાલનગર

પૂજ્ય વહીવટ બધુ
શ્રી હેમચંદ્ર મોહનલાલ ઝવેરી-
ના
કરકમલમા
સપ્રેમ
અર્પણુ

પ્રસ્તાવના.

મારા યુરોપના રહેવાસ દરમિયાન ધણા કેળવાયેના અને સરકારી વેપારીઓના સમાગમમા આવવું પડ્યું અને તે વખતે અનેક જાતની ચર્ચાઓ ચાલતી આવા પ્રસંગોએ ખાસ કરીને આપણી રાજ્યદ્વારી સહત વિષે અને આપણા ધર્મોની ચર્ચાઓમા તેઓને બહુ ગમ પડતો.

હિંદુસ્તાન વિષે આખી દુનિયાના લોકો બહુ જ અજ્ઞાનતા ધરાવે છે બ્રિટિશોએ તેમને એટલું જ જણાવેન હતું કે હિંદુસ્તાન ફક્ત હાથીઓ અને સર્પોથી ભરેલો દેશ છે મહાત્મા ગાંધીજીના આગમન પછી આપણી કોંગ્રેસની, બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેની સહત જેમ જેમ જોર પકડતી ગઈ તેમ તેમ દુનિયાના લોકો હિંદુસ્તાનની વાતોમા રસ લેતા થયા અને હિંદુસ્તાન વિષે કેટલુંક જાણતા થયા આપણી સત્યાગ્રહની અહિંસક સહત જધાને અનન્યથીમા ગરકાવ કરતી હતી.

આ ચર્ચાઓ દરમિયાન મને માન્ય પડ્યું કે યુરોપની પ્રખ્યાત હિંદુ, મુસ્લિમ અને બૌદ્ધધર્મો વિષે સારી માહિતી ધરાવે છે જ્યારે જૈનધર્મનું નામ સુદ્ધા તેઓએ સાંભળ્યું નથી. હિંદુસ્તાનના જધા જ ધર્મોના સદેશા દુનિયામા પહોંચી શકે અને જૈનધર્મનું નામ સુદ્ધા કેાઇ ન જાણે એ સમાચાર જાણી કયા જૈનને આધાત ન થાય? આપણે જૈનો કેટલી નાની દુનિયામા વસીએ છીએ તેનો આ અચૂક પૂરાવો છે યુરોપિયનોને જ્યારે હું જૈનધર્મમા રહેલી ખૂબીઓ વિષે અને જૈનધર્મના સિદ્ધાંત વિષે વાતો કરતો ત્યારે વધુ જાણુરા તેઓ કેાઈ અંગ્રેજી લખાવેલા પુસ્તકની મામણી કરતા.

આપણા લોકોએ આલુ કોઈ પુસ્તક બહાર પાડેલું નથી કે જે હું તેઓને આપી શકું હમન થાકોળી અને તેમના શિષ્ય આસેનાપે જમન લાપામા આના પુસ્તકો લખેન છે પણ જૈનધર્મ વિશે તદ્દન અજ્ઞાન મનુષ્ય માટે દૂકાણુમા અને સરન લાપામા તેઓ સમજી શકે તેવું પુસ્તક હજી સુધી મને મળ્યું નથી.

આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત હિંદુસ્તાનમા પણ છે જો કે તે તરફ કોઈ અન્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન ખેંચાયું દેખાતું નથી.

ધણા મુરોપિયનો અમેરિકનો અને અ ય દેશના માણુમો હિંદુસ્તાન જોના ૨ વર્ષે આવે છે આવા ટુરિસ્ટો અથવા તો મુખ્યાઈ જેવા બદરે સ્ત્રીમરોના મુસાફરો શહેર જેવા આવે છે ત્યારે તેમને આપણા મદિરો-ખાસ કરીને વાલકેશ્વરનું મદિર-ખતાવવામા આવે છે આ મુસાફરો આપણા મદિરો તેમજ તેમા રહની આપણી મૂર્તિઓ જોઈ આપણા જૈનધર્મ વિષે જાણવા અને સમજવા મદિરના મહેતાજી અથવા જૈવારી કે ભાડાની મોટરના ક્રાઇવરને સવાલો પૂછે છે આવા ભાકુતો માણુમો તેમને શું સમજાવી શકે ? આ મુસાફરો આપણા મહાન તીર્થો જેવા કે પાલીતાણા આણુ વિગરેની મુનાકાત પણ લે છે આ બધાને અંગ્રજીમા લખેલું જૈનધર્મનું એક નાનું પુસ્તક ગ્રાંથક તરીકે આપીએ તો તેઓ મારફતે જૈનધર્મનો સ દેશો જરૂર દૂર દૂર સુધી પહોંચી શકે.

આ રીતે આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત મને ધણી જ અગત્યની લાગી અને આપણા કેન્દ્રાક સાધુઓને આ વાત મે જણાવી મારે વિચાર એ હતો કે જે કોઈ વિદ્વાન સાધુ આ જાતનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામા લખી અપે તો તેનો અંગ્રેજીમા તરજુમો કરાવી બ ને ભાષામા પુસ્તક છપાવી બહાર પાડવું પરંતુ કોઈ સાધુએ આ કાર્ય કરવા તત્પરતા દર્શાવી નહિ સાધુઓની આશા છોડી મે અંગ્રેજી જાણુનાર જૈન વિદ્વાનો શોધના માઝા કે જેઓની પાસે આ જાતનું પુસ્તક લખાવું આવા

વિદ્વાનો અન્ય રોકાણોને લીધે અથવા તો મારા ઉપર જણાવેના આશંકા પ્રમાણે સરળ ભાષામાં લખી આપનાર મળ્યા નહિ

આ વિષે ચર્ચા કરતા પડિત સુખનાનજીએ મને જ આ પ્રયત્ન કરવા સૂચના કરી આપણા સામાજિક રીતરિવાજો વિષે ચર્ચા થતા ભાષ્યથી પરમાણુ કુવરજી કાપડિયાએ સામાજિક વિષયોને લગતુ એક પુસ્તક લખવા મને સૂચના કરી હતી અને મે તેવુ પુસ્તક 'રંગશિયુ ગાડુ' સને ૧૯૩૫ મા છપાવી બહાર પાડ્યુ હતુ એ જ રીતે આ પુસ્તક લખવાનુ પડિતજીની સૂચનાને આભારી છે

હુ કાંઈ સાક્ષર નથી એટલે 'રંગશિયુ ગાડુ' પુસ્તકની માફક આ પુસ્તકમાં પણ મારી ભાષા એક વેપારીની ભાષા કગતા વધુ મારી હુ આપી શકતો નથી મારો હિદેશ સરળ ભાષામાં અને બને તેટલુ દૂકાણુમાં કોઈને વાગતા કટાણો ન આવે તે રીતે આ પુસ્તક લખવાનો છે અને તે આદર્શને ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તક લખેન છે

આ પુસ્તક જૈન તેમજ જૈનેતર બંધાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હુ માનુ છુ ખાસ કરી જૈન વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થઈ પડશે જૈન રુકવ સિનાયની રુકલો કે કોલેજોમાં ભણતા ધણા વિદ્યાર્થીઓને ધર્મનુ બહુ જ ઓછુ જ્ઞાન હોય છે તેમને આ નાનકડા પુસ્તકમાંથી સહેલાઈથી જૈનધર્મ વિષે લગભગ બધુ જ જાણવાનુ મળશે

વળી જૈનધર્મને લગતી લગભગ બધી જ બાબતો ઉપર લખાયેનુ હોવાથી રેફરન્સ માટે પણ કામ લાગશે તેમ હુ માનુ છુ

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં જૈનધર્મ વિષે સામાન્ય બધી દર્શાવેલો આપવામાં આવી છે આ વિષયો જૈન પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે જૈનધર્મની સામાન્ય દર્શાવેલો આપવા મે આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કર્યો છે પણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો વિશે લખવુ મારા મારે અશક્ય હતુ સદ્ભાગ્યે જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો દર્શાવતુ સરળ ભાષામાં મારા આદર્શ પ્રમાણે

આપણા લોકોએ આવું કોઈ પુસ્તક બહાર પાડેલું નથી કે જે હું તેઓને આપી શકું હમંન યાકોબી અને તેમના શિષ્ય આસેનાપે જમન ભાગમાં આના પુસ્તકો લખેન છે પણ જૈનધર્મ વિશે તદ્દન અજ્ઞાન મનુષ્ય માટે દુઃકાળમાં અને સરવ ભાષામાં તેઓ સમજી શકે તેવું પુસ્તક હજી સુધી મને મળ્યું નથી.

આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત હિંદુસ્તાનમાં પણ છે જે કે તે તરફ કોઈ અન્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન ખેંચાયું દેખાતું નથી.

ધણા યુરોપિયનો, અમેરિકનો અને અ ય રેશના માણસો હિંદુસ્તાન જોના દર વર્ષે આવે છે આવા દુરિસ્થો અથવા તો મુબાઈ જેવા બદરે રૂમીમરોના મુસાફરો શહેર જેવા આવે કે, ત્યારે તેમની આપણા મદિરો-ખાસ કરીને વાલકેશ્વરનું મંદિર-ખતાવરામાં આવે છે આ મુસાફરો આપણા મદિરો તેમજ તેમાં રહેલી આપણી મૂર્તિઓ જોઈ આપણા જૈનધર્મ વિશે જાણવા અને સમજવા મંદિરના મહેતાજી અથવા લેયાને કે ભાડાની મોટરના ડ્રાઇવરને સવાનો પૂછે છે આવા ભાકુતી માણસો તેમને શું મમજાવી શકે? આ મુસાફરો આપણા મહાન તીર્થો જેવા કે પાતીતાળા આખું નિગરની મુનાકાત પણ લે છે આ બધાને અંગ્રેજીમાં લખેલું જૈનધર્મનું એક નાનું પુસ્તક ગાંધી તરીકે આપીએ તો તેઓ મારફતે જૈનધર્મનો સંદેશો જરૂર દૂર દૂર સુધી પહોંચી શકે.

આ રીતે આવા પુસ્તકની જરૂરિયાત મને લાગી જ અગત્યની લાગી અને આપણા જુલાક સાધુઓને આ વાત મેં જણાવી મારો વિચાર એ હતો કે જે કોઈ વિદ્વાન સાધુ આ જાતનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં લખી આપે તો તેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરાવી જન્મે ભાગમાં પુસ્તક છપાવી બહાર પાડવું પરંતુ કોઈ સાધુએ આ કામ કરવા તત્પરતા દર્શાવી નહિ સાધુઓની આશા છોડી મેં અંગ્રેજી જાણનાર જૈન વિદ્વાનો શોધના માથા કે જેઓની પાસે આ જાતનું પુસ્તક લખાવું આવા

‘વિદ્વાનો અન્ય રોકાણોને લીધે અથવા તો મારા ઉપર જાણીતો
આદર્શ પ્રમાણે સરળ ભાષામાં લખી આપનાર મળ્યા નહિ

આ વિષે ચર્ચા કરતા પડિત મુખવાલજીએ મને જ આ પ્રયત્ન
કરવા સૂચના કરી આપણા સામાજિક રીતરિવાજો વિષે ચર્ચા થતા
ભાષાથી પરમાણુદ કુવરજી કાપડિયાએ સામાજિક વિષયોને લગતું એક
પુસ્તક લખવા મને સૂચના કરી હતી અને મેં તેવું પુસ્તક ‘રગશિયુ
ગાકુ’ સને ૧૯૭૫ માં છપાવી બહાર પાડ્યું હતું એ જ રીતે આ
પુસ્તક લખવાનું પડિતજીની સૂચનાને આભારી છું

હું કાંઈ સાક્ષર નથી એટલે ‘રગશિયુ ગાકુ’ પુસ્તકની માફક
આ પુસ્તકમાં પણ મારી ભાષા એક વેપારીની ભાષા કળતા વધુ મારી
હું આપી શકતો નથી મારો ઉદ્દેશ સરળ ભાષામાં અને બંને તેટલું
ટૂંકાણુમાં કોઈને વાચતા કેટાળો ન આવે તે રીતે આ પુસ્તક લખવાનો
છે અને તે આદર્શને ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તક લખેન છે

આ પુસ્તક જૈન તેમજ જૈનેતર બંધાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ
હું માનું છું ખાસ કરી જૈન વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થઈ
પડશે જૈન સ્કુલ મિત્રાણી સ્કુલો કે કોલેજોમાં ભણતા ધણા વિદ્યાર્થી-
ઓને ધર્મનું બહુ જ એાછું ગાન હોય છે તેમને આ નાનકડા પુસ્તકમાંથી
સહેનાઈથી જૈનધર્મ વિષે લગભગ બધું જ જાણવાનું મળશે

વળી જૈનધર્મને લગતી લગભગ બધી જ બાબતો ઉપર લખાયેલું
હોવાથી રેકર્ડ્સ માટે પણ કામ લાગશે તેમ હું માનું છું

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં જૈનધર્મ વિષે સામાન્ય બધી હકીકતો
આપવામાં આવી છે આ વિષયો જૈન પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે
જૈનધર્મની સામાન્ય હકીકતો આપવા મેં આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કર્યો છે
પણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો વિષે લખવું મારા માટે અશક્ય હતું સહભાગ્યે
જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો દર્શાવતું સરળ ભાષામાં મારા આદર્શ પ્રમાણે

અનુક્રમ

પૂર્વાર્ધ

ઉપક્રમ—જૈન ધર્મની વ્યાખ્યા, પ્રાચીનતા, જૈન ધર્મ માટે
ખમ, મહાવીર અને બુદ્ધના સમાનતા અને અંતર, અલ્પિસા,
મ્મ, જન્મલો મ્તા નવતત્ત્વ, કાળ, સધ, પૃષ્ઠ ૧-૧૨

૧ જૈન ધર્મના પ્રચારનો ઇતિહાસ—

શિખાનેષે, ચિત્રકળા, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોએ 'દિદુ ધર્મ'
વિરદ કરેલો પ્રચાર ૧૩-૧૭

૨ જૈન ધર્મનો મહારાજપોમા પ્રચાર—

ચક્રગુપ્ત, ત્રિદુસાર જ્ઞાણક, સપ્રતિ, ખારવેન, વિક્રમાદિત્ય,
મુજ-જોજ, ગૂજરાતમા જૈન ધર્મ, ગૂજરાતના ગળઓ
અને ધર્મ ૧૮-૩૧

૪ દમિજુમા જૈન ધર્મ અને તેનો પ્રભાવ— ૩૨-૩૪

૫ જૈન સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો—

અગિયાર અમ સૂત્રો, બાર હેપાગ સૂત્રો દશ પ્રકીર્ણ સૂત્રો,
૭ હે. સૂત્રો, ચાર મૂળ સૂત્રો, બે ચૂનિકા સૂત્ર, ભદ્રબાહુ,
ઉમાશ્વાતિ, પાર્શ્વનથમુરિ, સિદ્ધસેન દ્વાકર, દેવદિગ્ગણિ,
કેદકેદાયાબ, હરિભદ્રમુરિ હેમચંદ્રાચાર્ય, હીરવિજયસુરિ,
સમયસુદ, જ્ઞાનદધનજી, વિનયવિજય, જ્ઞાતમારામજી, ૩૫-૫૮

૬ આચાર ધર્મ—

સધુ-ધર્મ, આવકધર્મ, આવક ધર્મના નિત્યક્રમ

૭ જૈના અને મૂર્તિપૂજન—

પ્રાચીનતા, તીર્થો અને કળા-શાસ્ત્રનું ચિરના સમેતસિંખર,
આમ તારમા ફેલાયેલા રાણકપુર,

૧૬-૭૩

૮ ભગવાન ઋષભદેવ અને ૯૦ મહાવીર—

૭૪-૮૩

ઉત્તરાદ્ય

લેખક — મુનિ મહારાજશ્રી ન્યાયવિજયજી

૧ નવતરવો —

જીવ, જીવના વિભાગ અજીવ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ,
કાળ, અસ્તિકાય, પુણ્ય અને પાપ, આશ્રય સપર, બધ,
નિજરા મોક્ષ, ઇશ્વર મોક્ષનું સાચતત્ત્વ સાર કર્મોના કાપ,
જ્ઞાનગાનની સિદ્ધિ ઇશ્વર જગત્તો કર્તા નથી, ઇશ્વર પૂજનની
જરૂર

૮૪-૧૧૩

૨ મોક્ષ માર્ગ —

સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર, સાધુ ધર્મ સમ્યક્ત્વ દેવત્ત્વ
ગુરુત્ત્વ ધર્મની વ્યાખ્યા ગુણત્રેણી અથવા ગુણસ્થાન, અધ્યાત્મ
જૈન-જૈનેતર દ્રષ્ટિએ આત્મા ક્રમની વિશેષતા, પુણ્યલુપ્તધી
પુણ્ય, પુણ્યલુપ્તધી પાપ

૧૧૪-૧૪૩

૩ જૈન આચાર—

સાધુઓના આચાર શૂદ્રસ્થોના આચાર, ગતિભોજન નિર્ગંધ,
ન્યાયપરિભાષા,

૧૪૪-૧૫૯

૪ આદ્વાદ—

મખેત્રગી, નવ જૈન દ્રષ્ટિની મહત્તા,

૧૬૦-૧૮૬

તુલનાત્મક જૈનધર્મ

ધર્મના તુલનાત્મક વિદ્યાનમાં જૈન ધર્મને મોટું મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એટલું જ નહિ પણ જૈનોનું તત્ત્વજ્ઞાન નીતિશાસ્ત્ર તથા તર્કવિદ્યા મુદ્દા તેટલી જ મહત્વની કે આ મિત્રાય જૈન ધર્મના શ્રેષ્ઠતા બીજા યોગ્ય સંસ્થા વિચારવા જોઈએ

અનંત સખ્યાની ઉપપત્તિ તેમના લોકપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં કહેલી હોઈ તે વિવક્તુ આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રની ઉપપત્તિની સાથે મળતી આવે છે તેવી જ રીતે દિઠ અને કાળના અભિજાતવનો પ્રશ્ન આઈન્સ્ટાઈનની ઉપપત્તિને લીધે હમણાના શાસ્ત્રોમાં વાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે તેનાં ખુલાસો જૈન તત્ત્વજ્ઞાને કરેલો છે અને તેના નિર્ણયની તૈયારી મુદ્દા તેમાં કરી રાખેલી કે જૈનોના નીતિશાસ્ત્રમાંની માત્ર બે જ બાબતો સમજીએ તો તેમાં પણ વિવક્તુ પૂર્ણતાથી વિચાર કરેલો છે એમાંની પહેલી બાબત જગતમાંના તમામ પ્રાણીઓથી મુખ્ય સમાધાનપૂર્વક એકત્ર કેવી રીતે રહી શકાય એ પ્રશ્ન છે આ પ્રશ્ન આગળ અનેક નીતિવેત્તાઓને હાથ જોડવા પડ્યા છે નિદાન તેનો પૂર્ણ નિર્ણય મુદ્દા કાઢનાથી કરી શકાયો નથી પણ એ પ્રશ્નને જૈન શાસ્ત્રોમાં તદ્દન સ્વલભ રીતે અને તેટલી જ પૂર્ણતાથી ઉકેલેલો છે બીજાને દુખ ન આપવું કિંવા અહિંસા આ બાબતનો જૈન શાસ્ત્રમાં એવળ તાત્વિક વિધિ જ જણાવેલો નથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાંનો તત્સદૃશ આચારના કરતા વધારે નિષ્ક્રયથી અને કડકપણાથી તેનો આચાર બતાવેલો છે એવો બીજો પ્રશ્ન તે, ઓપુરુષ પાવિત્ર્યનો છે જૈન ધર્મમાં કરેલો આ પ્રશ્નનો ખુલાસો સાદો પણ સપૂર્ણ છે અને તે અજ્ઞાયક

મહેશ્વરમાં ઉચ્ચ ધર્મતરનો અને જ્ઞાનપદ્ધતિ, આ બંને દૃષ્ટિથી જોતા જૈન ધર્મ એ ધર્મોના તુલનાત્મક શાસ્ત્રમાં અતિશય આગળ ગયેલો ધર્મ છે

અ તમાં મને માંગે નિકૃષ્ઠ જાણના દો કે—
 જૈન ધર્મ, એ મળ ધર્મ છે બીજા મર્વ દયનોથી તદેન
 જુરો ? અને રવત્ર છે પ્રાચીન જાગતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન
 અને માર્મિક શુવનના અવધામ માટે ને ધણે અમલનો છે
 દર્મન જેકેળી

જૈન દયન ' ધણી જ ટીચી પતિતુ છે એનાં
 મુખ્ય તરવો વિદ્યાનશાસ્ત્રના આધાર ઉપર ગ્યાએલો છે,
 એવું મારું અનુમાન જ નહિ પણ પૂર્વ અનુમાન છે જેમ
 જેમ પદાર્થવિદ્યાન આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ જૈન
 ધર્મના મિદ્ધાન્તો સિદ્ધ થતા જાય છે

ડા. એન પી રસીદારી

' અદિમાનો મિદ્ધાત ઓક ધર્મોમાં મળી આવે છે,
 પરંતુ તીચ કરેલી શિક્ષામાં જેટલી સ્પષ્ટતાયો તેવું પ્રતિ
 પાદન કરેલું છે નેટલી વ્યવસ્થિત રીતે કાષ્ટ પણ ધર્મમાં
 નથી

આજ પણ અદિસાની શાસ્ત્ર પૂર્ણરૂપે જ્ઞાત ને જ્ઞાં
 ઠલો જારતીન વિચારો ના જારતીન સભ્યતાએ પ્રવેશ કર્યો
 છે, ત્યાં સદેવ જાગતનો આ જ સદેશ રહ્યો છે આ તે
 સસાર પ્રતિ જારતનો મગનમેદી સદેશ છે મને આશા છે
 અને મારી એ વિશ્વાસ છે કે પિતૃશ્રુતિ જાગતના જાવી
 જાગ્યર્મા મને તે થાઓ પણ જારતવાસીઓનો આ સિદ્ધાંત
 સદેવ જાગત રહેશે "

ડા. રસીદારી

જૈન ધર્મ દર્શન

પૂર્વાર્ધ

ઉપક્રમ

ભારતવર્ષમાં આર્થ સંસ્કૃતિના ત્રણ ધર્મો હતા વૈદિક, જૈન અને બાહ્ય. આ ત્રણે ધર્મોમાં થયે ગયેલી મહાન વ્યક્તિઓના સમગ્ર જીવન, શક્તિ, ખુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનો ફાળો ભારતીય પ્રજાના જીવનધડતગમાં મોટો છે વૈદિક ધર્મના મહાન સ્વપિમુનિઓએ હજારો વર્ષ પહેલા રચેના વેદો દ્વારા, બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક ગૌતમખુદ્ધે જગતને આપેના બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતો મારફત અને જૈન ધર્મના તીર્થંકરોએ હજારો વર્ષ પૂર્વે ગામેગામે ફરીને પ્રવર્તાવેલા જૈન ધર્મના મિદ્ધાંતો વડે ભારતીય આર્થ સંસ્કૃતિની રચના થય છે

જૈનની વ્યાખ્યા

જિન એટલે વિજિત અર્થાત્ જેમણે મન, વાણી અને શરીરને મપૂજુરીતે જીત્યા હોય તે 'જિન' અને તેમના અનુયાયી 'જૈન' કહેવાય છે જિનના તીર્થંકર, અર્હંત, અરિહંત, સર્વશ કે કેવળી વગેરે ખીજા નામો પણ છે તેમણે બતાવેલો-ઉપદેશેલો મુખ્ય સિદ્ધાંત તે

‘સ્વાધ્યાસ કહેવાય છે, તેને અનેકાંતવાદ, સાપેક્ષવાદ કે આર્હંતલ્કન વગેરે નામોથી પણ ઓળખે છે

પ્રાચીનતા

જૈનો પોતાના ધર્મને અનાદિ, વાશ્વત અને અવિચળ માને છે જૈન ધર્મ પ્રાચીન છે તે નિરે વેદ, તૈત્તિરીયસહિતા, મદ્ધસૂત્ર, મગ્ગલ વગેરે વૈદિક ધર્મના મધોમા અને બૌદ્ધોના મૂળ ત્રિપિટક મધોમા પુષ્કળ સામગ્રી છે તેમજ જૈનો પરપરાથી પણ તેમ માનતા આવ્યા છે

જૈનોના સામાજિક રીતરિવાજો હિંદુઓ જેવાજ હોવા છતાં ધર્મ તરિકે તેઓ તદ્દન ભુલ પડે છે જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મ સાથે પણ કંઈ સંબંધ નથી.

જૈન ધર્મનો પ્રારંભ જૈનોના ઉત્તમ એવીશમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીથી થયો છે એવી કહેવાક પૌર્વાત્મ અને પાશ્ચાત્મ વિદ્વાનોની માન્યતા મૂળભરેલી છે કારણકે બ મહાવીરથી ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર બ પાશ્વનાથ યથા હતા અને પાશ્વનાથને પ્રામાણિક વિદ્વાનોએ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરિકે સ્વીકાર્યા છે

જૈન ધર્મ માટે ભ્રમ

વળી કહેવાક વિદ્વાનોએ જૈન ધર્મનો ઉર્જમ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી અને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉર્જમ જૈન-ધર્મમાંથી થવાની કલ્પના કરેલી પણ એ બંધી ખૂલે છે એમ વિદ્વાન જમન પ્રેક્ષિતર હમન યાદોનીએ સ્પષ્ટરૂપે માનિત કરી બતાવ્યું છે તેઓએ કહ્યું છે કે—

જૈન ધર્મ અલ્પત પ્રાચીન અને અ મધ્યેથી પૃથક્ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે એટલા માટે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક જીવન બાબતો માટે એ અલ્પત ઉપયોગી છે

હિંદુ શાસ્ત્રોએ આવો જોડાણ કદી બીજો કર્યો નથી. હિંદુસ્તાનના

રહેવાસીઓને પરદેશીઓની આ જાતની અજ્ઞાનતા નવાઈ જેવી લાગે છે, પરંતુ તેઓની આ માન્યતાના કારણે તરીકે તેઓ નીચે દર્શાવેલી મહા-વીર અને ગૌતમબુદ્ધ વચ્ચેની કેટલીક સમાનતાની વિગતો આગળ ધરે છે

મહાવીર અને બુદ્ધમા સમાનતા અને અતર

મહાવીર અને બુદ્ધ, બંને એક જ દેગ બિહારમાં જન્મ્યા હતા, બંને સમકાલીન હતા અનેનો જન્મ રાજવંશીય ક્ષત્રિયકુળમાં થયો હતો અનેના ઉપદેશોએ રાજાઓ ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો હતો અનેના અદેશ, બુદ્ધ, જિન વગેરે નામો એક સરખા છે અનેના ધાર્મિક સ્થાનો મંદિર, સ્તૂપ ચેલ અને પૂજાવિધિ તેમજ કેટલાક બાહ્ય આચારમાં મળતાપણુ છે અને હિંદુ ધર્મમાં આવેલી શિથિલતા અને હિંસામય પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધ સખત પ્રચાર અને શ્રમણ માર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા અનેની પ્રવૃત્તિ એક જાતના સામાજિક (Social) બળવારૂપે હતી, અનેનું નિર્માણ એક જ દેશમાં લગભગ સમકાળે થયું

મહાવીર અને બુદ્ધમાં ઉપર્યુક્ત સમાનતાઓ હોવા છતાં તેઓ વચ્ચેનો તફાવત એટલો બધો સ્પષ્ટ છે કે બંને એક બીજાથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ હતી એ મહેનાઈથી નક્કી કરી લેવાય તેમ છે

મહાવીર વૈશાલીમાં ક્ષત્રિયકુળ ગ્રામ નગરમાં ૪ મ પૂર્વે ૫૬૯ વર્ષે જન્મ્યા હતા જ્યારે ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ કપિનવસ્તુમાં ૪ મ પૂર્વે ૫૬૭ મા થયો હતો મહાવીરના માતા-પિતા લાણુ જીવ્યા હતા જ્યારે બુદ્ધની માતા તેમને જન્મ આપ્યા પછી તરત મરણ પામી હતી મહાવીર, તેમના સમાવહાલાના મનનું અમાધાન કરી રાજા લાલને સાધુ થવા હતા, જ્યારે બુદ્ધે પિતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ મસારલાગ કર્યો હતો મહાવીરના માતા-પિતા વિ પાર્શ્વનાથે ઉપદેશોના ધર્મના આનુયાયી હતા અને મહાવીરે એ ધર્મમાં સામયિક ફેરફાર કરીને તે પ્રાચીન ધર્મનો જ પ્રચાર કર્યો, જ્યારે બુદ્ધે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો મહાવીર ૭૨ વર્ષની ઉંમરે

પાવાપુરીમા નિર્વાણ પામ્યા હતા જ્યારે બુદ્ધ ૭૯ વર્ષની ઉંમરે પાવા-
પુરીમા નિર્વાણ પામ્યા હતા

ગૌતમસ્વામી જોમનુ બીજુ નામ ઇશ્રૂતિ હતુ, તેઓ મહાવીરના
પ્રથમ શિષ્ય હતા નામની સમાનનાથી એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ગૌતમબુદ્ધને
મહાવીરના શિષ્ય તરીકે નોધ્યા છે જ્યારે જૈનોના ગૌતમ મણ્ડપ
બ્રાહ્મણ મહાપતિન હતા

કેટલાક ઇતિહાસકારો તો બુદ્ધના જીવન ઉપર જૈન ધર્મની છાપ
હોવાનુ પણ માને છે તેઓ એવુ પ્રમાણ આપે છે કે અરીહના એક
ધર્મ લેખમા નિર્ધાર્યો (જૈનો) અને આજીવકોને માટે ધર્મ મહામાતૃકા
નિયુક્ત કરનારો ઉલ્લેખ મળી આવે છે બુદ્ધ જગવાન ગૃહસ્થાશ્રમ
છોડીને આરા સાધુઓ સાથે રહ્યા હતા આ સાધુઓ તપોમય જીવન
ગાળતા હતા મોટે ભાગે આ તપસ્વી જૈન સાધુઓના સગમા જ રહીને
બુદ્ધે પોતાના ધર્મમા કેટલીક વાતોનો સમાવેશ કર્યો હોય એમ સાગે છે
અને તેથી જ તેમનો મધ્યમમાર્ગ એ ઉત્કૃષ્ટ તપસ્વી માર્ગમાથી
સુધારેલુ રૂપ જ છે

બૌદ્ધોના મૂળ ત્રિપિટક મથો ઉપરથી પણ જૈન ધર્મ સ્વતંત્ર હોવાનુ
પૂરવાર થાય છે બૌદ્ધ મથોમા મહાવીરને બુદ્ધના સમોવડિયા અને જૈનોને
બૌદ્ધોના પ્રતિરુદ્ધ તરીકે વર્ણવ્યા છે વળી બુદ્ધના કાળમા જ સધી
અસ્તિત્વમા હતા, તેમા નિગઠ-નિગઠીઓ એટલે જૈન માધુ તથા સાધ્વી-
ઓનો સમાવેશ મોટો હતો તેમજ પાશ્વનાથથી ચામ્યો આવેલો
ચાતુર્થીએ એટલે ચાર મહાત્મો-અહિંસા, સત્ય, અરતેય (અચૌર) અને
અપરિમદરૂપ આચાર-ધર્મમા જ મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય નામનુ પાચમુ વ્રત
જીમેરી જૈન ધર્મમા નવીન જીવન ચૈતન્ય રેડ્યુ હતુ

જૈન જ્ઞાનનો મુખ્ય આધાર તેના સ્માદાદ, અહિંસા અને ક્રમ
સિદ્ધાંત ઉપર છે સ્માદાદનુ વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે

અહિંસા

જૈનોનો આચાર ધર્મ મુખ્યતઃ અહિંસા છે, કારણ કે જૈનો મન, વચન અને કાયાથી અહિંસા-ધર્મ પાળે છે એકલા પશુ, પક્ષી કે જીવજતુ જ નહિ પણ જીવ માત્રની હિંસા ન કરવી અને તેમને કોઈ પ્રકારે દુઃખ ન દેવું એવી જૈનોની અહિંસાની માન્યતા છે અને એ દૃષ્ટિએ જીવ શેમા છે અને કેટલા છે એની બહુ ઝીણવટભરી મીમાંસા જૈન શાસ્ત્રમા કરેલી છે આ જ કારણથી જૈનો માસ, મઘ્છી કે ઇંડા વગેરે તો શુ કદમ્બળ પણ ખાતા નથી, પણ ગાકાદાર એટલે અન્ન અને વનસ્પતિનો જ આહાર કરે છે સ્પષ્ટ એમ કહી શકાય કે Jains are strict vegetarians એટલે જૈનો ચૂસ્ત શાકાહારી છે

જા મહાવીરે અહિંસા ધર્મનો ફેલાવો એટલા જોરથી કર્યો કે તેની અમર અન્ય ધર્મો અને સમાજો ઉપર પણ પડ્યા વગર હી નહિ તેથી પૂતકાળમા યગના બહાને અસખ્ય નિર્દોષ પશુઓનો જે વધ થતો હતો તે ધીમે ધીમે ઘટી જઈ અત્યારે લગભગ નાબૂદ થઈ ગયો, અર્થાત્ યગમા અપાતો પશુનવિ સર્વથા બંધ થઈ ગયો

અત્યારે જૈનોની વચ્ચે જો કે સરકારી ગણતરી મુજબ ૫૬૨ લાખની છે, છતાં એક રીતે જૈનધર્મની અમર તેની આર્થિક અને સામાજિક લાગવગથી માત્ર હિંમા જ નહિ પણ મમત્ર બૂમડવમા પથરાતી જાય છે આને આ અસરનો મહત્ત્વનો કાળો મ ગાંધીજીના બાગે જાય છે, કેમકે તેમની આખીયે સિદ્ધાંત રચના જૈન વિચાર-સરણીની આસપાસ છે અર્થાત્ ગાંધીજીની અહિંસાની માન્યતાને જૈન-ધર્મ સાથે ધણો સબંધ છે ગાંધીજી એક સ્થળે સ્વયં કહે છે કે—“ જૈન દર્શનમાથી હું ઘણું બાણુના જેવું શીખ્યો છું ” તેઓ જે શીખ્યા તેમા અહિંસા સિદ્ધાંત મુખ્યપણે છે

કર્મ

જૈનો જન્મ અને મરણને મૌઘી મોટા દુખો માને છે જ્યાં સુધી

આત્મા કમથી બધાયેલો છે ત્યાં સુધી તેને મસારમાં વારવાર જન્મ લેવો પડે છે આ જ મ-મરણની અવિરત દુખમય ધર્મમાર્ગમાં ફરી ફરી ચરતરુ ન પા એટલે કમ સંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પ્રત્યેક આત્માએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આ પ્રયત્ન મોટો હોવો જોઈએ તે જોયો મોક્ષ પામેલા છે તેણે કેવળી જગવાનોએ ખતાવ્યો-ઉપદેશો છે તે પ્રયત્ન-માત્ર જૈન ધર્મ છે

દિદુ ધર્મની આફક જૈન ધર્મ પણ એમ માને છે કે આ આત્માએ અનાદિમળથી ભરબમાનુ કરેનું છે આ મોળ ન મો ત્યાં સુધી જુની જુની યોનિમાં એટલે ભરમાં જ મ લેવો પડે છે આ રીતે યોગથી લાખ યોનિમાં જમણ કરતા કરતા ધણા જ પુણ્યોદયે મનુષ્યજન મો છે, એમ જૈનો માને છે આત્મા પોતેજ પોતાના કૃતવ્યો પ્રમાણે મ માધી શકે છે અને છોડી શકે કે આમ જ્યાં સુધી આત્મા કમથી છૂટો થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને જ મ જરા, મૃત્યુ તેમજ સસારની અનેક વિટબણાઓ ભોગવી પડે છે મનુષ્યજન કરતાં જીતરની અન્ય યોનિ જેવા કે તિરચ અને નારકીનાં દુખો ધણા વધારે અને જનકર હોય છે પાપના ઉત્પત્તિ આવી જીતરની યોનિમાં જ મ મો છે, જ્યારે પુણ્યના ઉત્પત્તિ સ્વર્ગમાં દેવતારૂપે જ મ મો છે જ્યાં અનેક પ્રકારના પૌદ્ગલિક-ભૌતિક દુખો પ્રાપ્ત થાય છે જીવ સ્વર્ગ ૧૧ સુખો ભોગવીને પુણ્ય અપાવી ૨ છે તે તેને પાછો જીવરતા ભવમાં જ મ મો છે તેમ નરમમાં દુખો ભોગવી પાપ કમ અપાવતાં જિયાં જવમાં તેને જ મ મો છે આમ પુણ્યકમ અને પાપકમ અનુસાર જ મ-મરણની ઘટમાળ સતત ચાલુ રહે છે ફક્ત મનુષ્ય જવમાં જ જીવ બધાં કર્મેનિ અપાવી શમ્વાના પ્રયત્નો કરી શકે છે કેમકે કમ કેમ અપાવી શકાય એનું જ્ઞાન તે મનુષ્ય જવમાં જ મેળવી શકે છે અન્ય એ માટે પુરુષાર્થ કરના ધારે તો મમમ કર્મો અપાવી દઈ મુક્તિ મેળવી શકે આ કારણથી જ મનુષ્યજવને બીજા બધાં દેવતા વગેરેનાં કાવો કરતાં એ ઉત્તમ ગણવામાં આવેલો છે

જૈનધર્મ મુજમ પ્રત્યેક લગ્ન જીવ મોક્ષનો અધિકારી ગણાય છે, અને એ માટેના પુરુષાર્થથી મોક્ષ મેળવી શકે છે જૈનો માને કે જે અમખ્ય કાળથી અમખ્ય જીવો મોક્ષે ગયા છે

જગતનો કર્તા

જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે જગત્ અનાદિ કાળથી આવતુ આવ્યુ છે અને ચાલ્યા જ કરશે જગતનો પ્રારભ કે અંત નથી અને તેનો બનાવનાર પણ કોઈ નથી કેટલાક દર્શનકારો આ દુનિયા અને તેની ઘટભાળનુ ચક્ર ક્રમશઃ બનાવ્યુ એમ માને છે જૈનદર્શન પ્રમાણે તો જગતનુ ચક્ર કાળ, સ્વભાવ, નિયમિત, કર્મ અને પુરુષાર્થ આ પાંચ કારણોના મેળથી અનાદિકાળથી ચાલ્યા કરે છે અને અનંત કાળ મુખી ચાલ્યા કરશે

નવતરવ

‘ જગત્ શી વસ્તુ છે ? ’ એનો વિચાર કરતા એ માત્ર ભેગ તત્ત્વરૂપ માનમ પડે છે જડ અને ચેતન એટલે અજીવ અને જીવ આ એ તત્ત્વોને વિસ્તારથી સમજાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ તેના નવ પ્રકારે કરી બતાવ્યા છે ૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ પુણ્ય, ૪ પાપ, ૫ આત્મન ૬ સવર, ૭ બધ, ૮ નિર્જરા અને ૯ મોક્ષ આનુ વિવગ્ધુ આગળ આપવામા આવશે

કાળ

કાળની ગણતરી માટે જૈન શાસ્ત્રોમા ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી નામના બે મુખ્ય વિભાગો પાડવામા આવેલા છે ઉત્સર્પિણી કાળમા રૂપ, ગ્મ, ગંધ, સરીર આયુષ્ય બળ આદિ વૈભવ સુખ ક્રમશઃ ચઢતા હોય છે એટલે ઉત્તરોત્તર સુખવધતુ હોય છે અને અવસર્પિણી કાળમા આ સુખ ઘટતુ જાય છે આ પ્રત્યેકને છ છ વિભાગોમા વહેચવામા આવ્યા છે હિંદુ ધર્મમા આના છ વિભાગોમા ચાર યુગો છે તેમ

ધર્મમાં આના છ વિભાગો ' આરા ' નામે ઓળખવામાં આવે છે
આ છ આરાઓમાં સુખ્યા ન થઈ શકે એટલા વરો પસાર થઈ જાય છે

આ બંને મળમાં અસુખ્ય આત્માઓ મોટે જાય છે આ મોટે
જનારા કેવળીઓમાં તીર્થંકરો એટલે પચમબરો નવો ધર્મ રચાવતા
નથી પણ તેઓ મમય જતા ધર્મ મા પેઠી ગયેલી શિથિનન ને દર દગી
નવુ ચૈતન્ય રહે છે અર્થાત્ દેશ-કાળ મુજબ મૂળ સિદ્ધાંતને બાંધ ન
આવે તેવો સુધારો કરી ઉપદેશ આપે છે અને આચાર ધર્મ કાંઈ
મોડા કેમ મેળવવો તેનો ઉપાય જનાવે છે તીર્થંકર અને કેવળીમાં
તાત્વિક અંતર નથી તીર્થંકરને કેવળી આ બંને તેજ સ્વમા મોટે જાય છે
સારપછી તે જ્યાં સિદ્ધ કહેવાય છે પણ દેહધારી અવસ્થામાં કેવળી કરતા
તીર્થંકરમાં એટલીજ વિશિષ્ટતા છે કે તે સાધુ સાધ્વી આવક અને
આવિકારૂપ ચતુર્વિધ સ્થાન એટલે તીર્થંકરો રચાવતા કરે છે તીર્થંકરો રચના
કરતા દોવાથી જ તેઓ તીર્થંકર કહેવાય છે છ આરાઓમાં મૂળ
ઓવીય આત્માઓ જ તેમના નામકર્મના પ્રભાવે તીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત
કરે છે વતમાનકાળના ૨૪ તીર્થંકરોના નામો નીચે પ્રમાણે છે

૧ કપમદેર (આનાય)

૨ અજિતનાય

૩ સભવનાય

૪ અજિનદન

૫ સુમતિનાય

૬ પદ્મપ્રભુ

૭ સુપાશ્વનાય

૮ ચદ્રપ્રભુ

૯ સુવિધિનાય

૧૦ ચીતનનાય

૧૧ ત્રેયાંસનાય

૧૨ વાસુપૂજ્ય

૧૩ વિમળનાય

૧૪ અનંતનાય

૧૫ ધર્મનાય

૧૬ શાંતિનાય

૧૭ કુચુનાય

૧૮ અરનાય

૧૯ મતિનાય

૨૦ મુનિસુવત

૨૧ નમિનાય

૨૨ નેમનાય (અરિષ્ટનેમિ)

૨૩ પાશ્વનાય

૨૪ મહાવીર

મહાવીરસ્વામીનું બીજું નામ વર્ધમાન છે તીર્થંકરોમા પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવ ત્રેવીશમા પાર્શ્વનાથ તેમજ ચોવીશમા મહાવીર-સ્વામીના જીવનો અતિ મહત્વના હોનાથી તેમના જીવનવ્રતાતો આગળ આપવામા આવેલા છે આ ચોવીશે તીર્થંકરો પૂજનાને યોગ્ય મણુમ છે જોનો તેમની મૂર્તિઓ બનાવી મંદિરોમા પ્રતિષ્ઠિત કરે છે અને તેની પૂજા સ્તવના કરીને પવિત્ર બને છે મૂર્તિપૂજની હકીકત પણ આગળ આપવામા આવી છે

જોન એ જ્ઞાતિ નથી પણ ધર્મ છે, તેઓ વૈદિકાની માન્યતા અનુસાર વર્ણ-જ્ઞાતિને માનતા નથી પરંતુ તેમના સસર્ગમા રહેતા હોવાથી જ્ઞાતિના રીતરિવાજો જોનોમા પણ ધૂસ્યા છે જોનો હિંદુ પણ કહેનાય છે, છતાં હિંદુ ધર્મના ધણી રીતરિવાજો જોનો માનતા નથી, છતાં બ્યારે વૈદિકાનું ખૂબ જોર હતું ત્યારે તેમના કુનાયે રીતરિવાજો જોનોને મરજી વિરહ અપનાવવા પડ્યા હતા

જોનો મરજી પછીના વ્રાહ્મ જોવા રિવાજોને બિનકુલ માનતા નથી, કેમકે જોનો માને છે કે આત્મા પોતે જે ધર્મંકરણી કરે તેનું ફળ તેને જ મળે છે એકે કરેલી ધર્મંકરણીનું ફળ બીજાને કદી રીતે મળે મરજી પછી આત્મા માટે થતી ક્રિયાઓ કે ધર્મ, મૃત-આત્માને પહોંચી શકતા નથી, આ ક્રિયાના બદલાના હેતુ વ્રાહ્મણોએ કમાણીનો ધધો શોધી કાઢ્યો હોય એમ જોનો માને છે

જોન ધર્મમા કાઈપણ મનુષ્ય જોડાઈ શકે છે તેમા વર્ણ જ્ઞાતિ બિગ કે શ્રીમતાઈના બેદબાવો નથી મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યો વેદાદિ સાસ્ત્રના પારગામી વ્રાહ્મણ પડિતો હતા અને તેમના ધણી અનુયાયી ક્ષત્રિયો હતા મહાવીરના મુખ્ય શ્રાવકો તો હસાર અને ખેડૂતનો ધધો કરનારા વણિક કે ઊંચ જ્ઞાતિના શ્વરો હતા એટલું જ નહિ મચ્છીમાર તેમજ કમાઈઓ પણ જોન થયાના પત્તાઓ જોન કયામા આવે છે

હિંદુ ધર્મનો સખત સામનો હોના છતાં જોન-ધર્મ ટકી રહ્યાનું

એક કારણ એ છે કે તેઓએ હિંદુઓના રીતરિવાજો અપનાવી લીધા, અને તેથી બને ધર્મો વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ધનુષ્ય ગયું.

જેમ જગતનો કર્તા કોઈ નથી તેમ આત્માને સુખ-દુઃખ આપનાર કોઈ વ્યક્તિ નથી. આત્મા પોતે જ પોતાના પૂરણવના કરેલા કર્મોને અનુસારે સુખદુઃખ ભોગવે છે. આત્માને અનાદિકાળથી શુભ અને અશુભ કર્મો વળગેલા છે. જ્યારે આત્મા પ્રગ્ધર્મ વડે આ કર્મોથી છૂટે ત્યારે તે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે છે. આ શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્મા એ જ પરમાત્મા કે ઈશ્વર છે. આત્મા પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પામે એવું નામ જ મોક્ષ છે, કારણ કે શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્માને કર્મો હોતા નથી. એટલે તેને જ મ મરણના દરા કરવા પડતા નથી. તેને સમાર નત્યે રાગ કે દ્વેષ હોતો નથી. તેથી સુખ અને દુઃખમાં પૂણ્ય આ જગતની રચના કરતા નથી.

કર્મની દિવસુરી એટલે કર્મના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર જૈન શાસ્ત્રોએ જે ચર્ચા કરેલી છે અને તેની જે સમજણ આપેલી છે તે દુનિયાના કોઈ ધર્મે આપી નથી. જૈનોએ જીવ વિજ્ઞાનનું આખું ચણતર કર્મ ઉપર રચેલું છે. કર્મની દિવસુરીની ચર્ચા આગળ આપવામાં આવી છે.

કર્મની દિવસુરી સમજનારને જાણ્યું છે કે આ દુનિયા પૃથ્વી, પાણી, સૂર્ય ચંદ્ર, તારા વગેરેને કોઈ ઈશ્વરે બનાવ્યા નથી. પણ તેઓ શાશ્વતા એટલે અનાદિ છે. અન્ય ધર્મો કરતા આ મા યતા જુદી હોનાયો કંટવાકો. જૈનોને 'નાસ્તિક' તરીકે ગણે છે પણ આ માન્યતા બૂનબરેલી છે. કારણ કે જૈનો ઈશ્વરને માને છે પણ ઉપર જતાવ્યું તેમ તેને જગતના કર્તા તરીકે નથી માનતા.

મોક્ષમાર્ગી જીવ ઈશ્વર કહેવાય છે અને આત્મા ઈશ્વર બનવાના રસ્તે આની મોક્ષ મેળવી પરમાત્મા બની શકે છે. જૈનોને ત્યાં ઈશ્વર કે પરમાત્મા કશો બેઠો નથી એ બંને પર્યાયનાથી નામો છે.

આમ કર્મની માન્યતાને બધ બેસે તેવી રીતે જૈનોએ મનુષ્ય માનને

સમાન હકવાળા ગણ્યા છે હિંદુ ધર્મની માફક વર્ણ, માતિ કે સ્ત્રી પુરુષના ભેદભાવો જૈન-ધર્મને માન્ય નથી ક્રોધપણ આત્માને જન્મના કારણે જોય કે નોય જૈનો ગણતા નથી આત્માનું જોયા કે નીચાપણુ તેના કર્તવ્યો અને કર્મો પ્રમાણે મનાય છે સ્ત્રીના આત્માને પુરુષના આત્મા કરતા સ્ત્રી હોવાના કારણે નીચો ગણવામા આવેલ નથી મનુષ્ય માનને મોક્ષ મેળવવાના સમાન હક અને સરખી જ તક ક્રોધપણ પ્રકારની રૂકાવટ વિના જૈન ધર્મે આપેલી છે જૈનોએ સ્ત્રીના હકો પુરુષો જેટલા જ ગણ્યા છે ઓગણીસમા તીર્થંકર મલ્લિનાથ સ્ત્રીના જનમા મોક્ષ પામ્યા હતા એવી જૈન પરંપરા છે સ્ત્રીયોનિમા જન્મવુ અથવા નીચ ઁળમા જન્મવુ એ નીચ કર્મનું ફળ છે પણ આત્માના હક તરીકે તો જૈનો દરેકને સરખા જ ગણે છે પુરુષની માફક સ્ત્રીને જેમ તીર્થંકર થવાની તક છે તેમ નીચકુળ કે જાતિમા જન્મનારને પણ મોક્ષે જનાની સરખી જ તક છે

મધ

ઉપર કહેવામા આન્યુ કે જૈનો મનુષ્યને તેના જન્મના કારણે જોય કે નીચ માનતા નથી તેમ તેને અનુમરીને હિંદુઓએ કપેલી યાજ્ઞપ્તુ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્રની વર્ણભેદવ્યવસ્થા પણ જૈનોએ કબૂલ ગણી નથી તેના બદલે જૈનોએ ગુણ-કર્મનુમારી માધુ, સાધ્વી શ્રાવક અને શ્રાવિમ એમ ચાર વર્ગ પાડ્યા છે અને આ ચારના મમૂહને સધ-ચતુ વિધ સધનુ નામ આપ્યું છે

મધની સત્તા અને મોભો એટલો મોટો છે કે બધા જૈનો સધની મર્યાદા નીચે ચાલે છે વ્યક્તિગત સત્તા કરતા સધની સત્તા સર્વોપરિ હોય છે, તેથી પર કોઇની સત્તા હોતી નથી આ કારણેજ સધ તીર્થંકરી માફક વફનીય છે તીર્થંકરો પણ દેશના આપતા પહેલા મધને નમસ્કાર કરે છે

ગામેગામ અને શહેરે શહેર જ્યાં જૈનોની વસ્તી હોય છે ત્યાં સધની વ્યવસ્થા હોય છે આ પ્રકારની સધ-વ્યવસ્થા હજારો વર્ષોથી

આલી આવે છે દરેક શહેરના જૈન સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સધ કર છે આ વ્યવસ્થા મદિરા નાનમદિરા, ઉપાશ્રયો તેમજ સામાજિક નિયમો વગેરેના વહીવટ અંગેની હેમ છે જૈનધર્મની સરચાઓની સેર્વો પરી માનિછી તે શહેરના સધની ગણાય છે

કાઈપણ જૈન ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તો સધ તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી માડીને સધનદ્વાર કરવા સુધીની સજા કરે છે અને સમગ્ર દેશમા ધાર્મિક મુશ્કેલીનાળો પ્રજા ઊભો થતા તેનો નિકાન ગામેગામના સધો બેળા થઈને કરે છે

આ જાતની સધવ્યવસ્થાને લીધે જૈનો પોતાના મદિરા, મૂર્તિઓ અને જ્ઞાનભઝારેને અનેક જાતના હુમલાઓથી નાશ થતા બચાવી રાકયા છે આ હુમલાઓમા મુસનમાનોના આક્રમણ વખતે તેમની મદિરા અને મૂર્તિઓની ખડનપ્રવૃત્તિ જૈનધર્મવિરોધી રાજાઓના જુલમો અથવા હિંદુધર્મના જૈનધર્મવિરુદ્ધતા પ્રયત્નો અને તે અંગે થયેના જુલમો વગેરેનો મમાવેજ કરી શકાય

આ બધા પ્રકારો સામે થઈ જૈનધર્મ તેના સધોની કાળજી, વ્યવહારકુશળતા અને તેના આગેવાનોના પ્રયત્નોમાથી ભારતમા એક અગ્રગણ્ય ધર્મ તરીકે ટકી શક્યો છે

ભારતીય સાહિત્ય તથા કળામા જૈનોનો મોટામા મોટો ફાળો છે સાહિત્યનો ફાળો સાધુમસ્થાને આભારી છે આ સાધુ-સરચાએ દુનિયાને મહાન પિદ્ધાન પડિતો અને વિચારકો અપ્પા છે કળાનો યશ જૈન શ્રાવકોને આભારી છે આ ધનાઢ્યોએ ધર્મની આરાધના કરવા માટે જગતો આશ્ચર્યમા નાખી દે તેવી કારીગરીરાજા સુદર મોટા મદિરા બધાના ઠે આણુ જેવા કેટનાક મદિરાની સ્પર્ધા હિંદુમા ખીજા કોઈ મદિરા કરી શક્યા નથી જૈન સાહિત્ય અને કળા માટે આગળ વિવેચન કરવામા આવશે

જૈનધર્મના પ્રસારનો ઇતિહાસ.

(૨)

જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઇ સ પૂર્વે આઠમા સૈકાથી હોવાના પૂરાવાઓ શિલાલેખો, કીર્તિસ્તંભો, સમકાલીન કે પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉલ્લેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે. જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ અને ચોવીશમા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી ઇ સ પૂ ૭૬૧ સદીમા જૈનધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા, એવું પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ કબૂલ રાખેલ છે.

પાર્શ્વનાથ હીન કે જોને જો! મમેતશિખરનો પહાડ કહે છે તે પાર્શ્વનાથના નામ ઉપરથી પડેલ છે. પાર્શ્વનાથ હીન ઉપર પાર્શ્વનાથનું નિર્વાણ થયું હતું, તેથી જ તે પહાડને પાર્શ્વનાથનો પહાડ કહેવામા આવે છે. પાર્શ્વનાથ મહાવીર પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં યજ્ઞ ગયા અને મહાવીરને થયે ૨૪૭૧ વર્ષ થયા એટલે પાર્શ્વનાથને થયે ૨૭૨૧ વર્ષ થયા.

શિલાલેખો.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણના ૮૪ વર્ષનો એટલે વિ સ પૂર્વે ૩૮૬ નો એક શિલાલેખ અજમેરના બડલી ગામમાથી મળી આવ્યો છે તે લેખ મળી આવેલા ભારતીય શિલાલેખોમા મૌર્યી પ્રાચીન છે.

ઈ સ પૂર્વે ૧૫૦ વર્ષના અરસામા જૈન ધર્મ અત્યારે ઓરિસા તરીકે ઓળખાતા કલિંગ દેશમા પ્રસર્યો હતો, તેમ તે વખતે મહારાજા

ચાલી આવે છે દરેક શહેરના જૈન સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સધ કરે છે આ વ્યવસ્થા મંદિરો મ્હાનમંદિરો હિપાગ્રયો તેમજ સામાજિક નિયમો વગેરેના વહીવટ અંગેની હાથ છે જૈનધર્મની સરચાઓની સેવે- પરી માવિડી તે શહેરના સધની ગણાય છે

કોઈપણ જૈન ધર્મનિરૂદ્ધ કાર્ય કરે તો સધ તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી નાડીને સધમહાર કરના સુધીની સજા કરે છે અને સમગ્ર દેશમાં ધાર્મિક મુશ્કેલીવાળો પ્રશ્ન જોવા થતા તેનો નિકાલ ગામેગામના સધો બેઠા થઈને કરે છે

આ જાતની સમઘ્યવસ્થાને લીધે જૈનો પોતાના મંદિરો, પ્રતિએ અને રાત્રમહારોને અનેક જાતના દુમનાઓથી નાથ થતા બનાવી શક્ય છે આ દુમનાઓમાં મુસનમાનોના આક્રમણ વખતે તેમની મંદિરો અને પ્રતિઓની ખડનપ્રવૃત્તિ જૈનધર્મવિરોધી ગણાયોના જુવમો અને હિંદુધર્મના જૈનધર્મવિરુદ્ધના પ્રયત્નો અને તે અંગે થયેલા જુવમે વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય

આ બધા પ્રકારો સામે થઈ જૈનધર્મ તેના સધીની કાળજી વ્યવસ્થાપિત અને તેના આગેરાનોના પ્રયત્નોમાંથી ભારતમાં જે અગમવ્યવધર્મ તરીકે ગણાયે છે

ભારતીય સાહિત્ય તથા કળામાં જૈનોનો મોટામાં મોટો ફાળો સાહિત્યનો ફાળો સાધુસરચાને આભારી છે આ સાધુ-સરચાએ દુનિયામાં મહાન નિદાન પડિતો આ નિવારકો અર્થમાં છે કળાનો પણ આનોને આભારી છે આ ધર્મશાસ્ત્રોએ ધર્મની આરાધના કરવા જાતને આશ્ચર્યમાં નાખી દે તેવી કારીગરીવાળા સુદર મોટા મંદિરો આજુ ગેવા કેટલાક મંદિરોની સ્પર્ધા હિંદુમાં બીજા મંદિરોની જૈન માહિત્ય આ કળા માટે આગળ

આ રીતે બહુ, ખારવે અને મથુરાના શિનાલેખો અને ઉપયુક્ત વિચરણા ઉપરથી તે સમયે જૈનધર્મનો પ્રભાવ ધ સ પહેલાથી રાજ-વશો ઉપર હતો તેનો અચૂક પૂરાવો આપે છે એટલું જ નહિ એ સમાજ સરકારસપત્ર હતો એમ તેના શિષ્ય-સ્થાપત્યો ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે

જૈન મુનિઓ જે જે પ્રદેશોમાં નિવસ્યા તે તે પ્રદેશમાં તેમના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યા જોઈને સામાન્ય લોકો જ માત્ર નહિ પણ રાજાઓ, મંત્રીઓ અને રાજમના અધિકારીઓ પણ આકર્ષાઈ ઉપદેશ-સાક્ષાત્તા મુનિઓ ખાસ કરીને લોકજીવનને અનુકૂળ સાદી મૈત્રીમા ધર્મોપદેશ કરતા જેમને એ ઉપદેશની અસર થતી તેઓ જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરતા આમ ઘણા રાજ્યોમાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો થતો કહેવાય છે કે એક સમયે ભારતમાં ચાલીશ લાખ જૈનો હતા

જૈન ધર્મનો ફેલાવો ઉત્તરમાં ઝાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણમાં મૈસૂર રાજ્ય અને ઠેક સિયોન સુધી થયો હતો વળી જૈનો ઘણા નગરોમાં રાજમના મંત્રીઓ અને ખાસ અધિકારી પદે નિયુક્ત થતા વળી મોટા કે નાના શહેરોમાં મોટા વેપારી કે શરાદો જૈન વર્ણિક રહેતા તે પરપરા લગભગ આજે પણ જોવાય છે આમ બુદ્ધિ, મત્તા અને વૈભવથી રાષ્ટ્રમાં જૈનોનું સ્થાન મોખરે રહ્યું છે અને અવારનવાર જૈન ધર્મના પ્રભાવના કાર્યો, કરતા રહે છે

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોએ હિંદુ ધર્મ વિરુદ્ધ કરેલો પ્રચાર —

મહાવીરસ્વામીનો જન્મ સિદ્ધાર્થ નામના જૈન રાજાને લા થયો અને તેઓ પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા મહાવીર અને બુદ્ધ અને બિહારમાં જ મ્યા હતા તે સમયે બિહારનો પ્રદેશ મોટા રાજમની રાજધાનીનો દેશ હતો તે વખતે બિહારનો ઇતિહાસ એટલે હિંદુસ્તાનનો જ ઇતિહાસ ગણાય કારણકે બિહારમાં આવેના મગધના રાજ્યાસન પર મહાન પરા-

ખારવેલે કટક પાસે આવેલી ઉપગિરિ અને અગ્નિગિની ટેકરીઓ ઉપ
રથી હાથી સુરમા કોતરાવેના શિવાલેખો ઉપરથી જાણવા મળે છે

આ ગુફાઓમાં જૈન તીર્થંકરોના ચિત્રો કોતરેલા છે તથા જૈન
તીર્થંકરો અને સાધુઓની પશુ પ્રતિમાઓ છે વળી ત્યાંના શિવાલેખોમાં
મંદિરો પુનરુદ્ધાર તથા તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરતો
ઉત્તમ મળે છે તેમજ નવાજના સમય પહેલાથી જૈન મુર્તિઓના
નિર્માણની હકીકત, જે ભારતીય મુર્તિ કળાના દત્તિકાસમાં મોખરે મૂકી
સકાય તેવી છે તે આ શિવાલેખમાં કરતા ઉલ્લેખથી જાણી સકાય છે

મથુરાથી એક માદન છેડે કડ્ડા છે અને ત્યાંથી અડધો માઈલ દૂર
કમ્પીટીના ટેકરી ઉપરથી જૈન શિવાલેખો મળ્યા આવ્યા છે આ ટેકરી
ઉપર નાના મોટાની અને જૈન પ્રતિમાઓ ૩, અને ત્યાં જોવા
મંદિરો હોય તેમ તેના અગિયેરો ઉપરથી જણાય છે આ પ્રતિમાઓની
નીચે પા પીઠ ઉપર ધગૂખરા શિવાલેખોમાં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરનાર
અને કરાવનાર સાધુ-સાધ્વી અને શાવક-શ્રાવિકાના નામ છે સાધ્વીના
નામો ઉપરથી જણાય છે કે જૈનોનો સઘ અનુવિધ હોય છે તેનો
અતિદાસિક પૂરાવો મળે છે ત્યાંથી મળ્યા આવેલા આપાગપોની
શિવકળાનો ખીજો નમૂનો ભાગતમાં વ્યાપથી મળ્યો નથી એવું ઇતિહાસ
વેત્તાઓનું માનવું છે

ચિત્રમળા

શિવમળની માફક ચિત્રકળામાં પણ જૈન ધર્મનો ફાળો અત્યંતીય
છે સરચુગ્ગ નિધાની જોગીમારા ગુફામાં ઇ.સ.પૂ. પહેલી-બીજી સદી
ખ્રિસ્તી ચિત્રોમાં જૈન નિવસ આલેખેલો મળ્યા આવે છે, જેને ભારતીય
ચિત્રકળાના પ્રાચીન નમૂનાઓમાં પ્રથમ મૂકી સકાય તેમ છે એવીજ
રીતે અમર્ય ચિત્રકળામાં પણ ગુજરાતમાં સૌથી પ્રાચીન મળ્યા આવેલી
સ. ૧૧૫૭ ની તાડપત્રની પ્રતિ છે જે આજે પણ નિશીવચૂર્ણ ની
ખાંખુના લઢારમાં મોલુ છે

આ રીતે બાવી, ખારવેન અને મથુરાના શિનાલેખો અને ઉપયુક્ત ચેત્રખળા ઉપરથી તે સમયે જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઇ સ પહેલાથી રાજ-
પરો ઉપર હતો તેનો અચૂક પૂરાવો આપે છે એટલું જ નહિ એ
પ્રમાણ મસ્કારસપત્ર હતો એમ તેના શિપ-સ્થાપત્યો ઉપરથી પણ
જાણી શકાય છે

જૈન મુનિઓ જે જે પ્રદેશોમાં રિચ્યા તે તે પ્રદેશમાં તેમના
ઉત્કૃષ્ટ ગાન અને તપશ્ચર્યા જોઈને સામાન્ય લોકો જ માત્ર નહિ પણ
રાજાઓ, મંત્રીઓ અને રાજ્યના અધિકારીઓ પણ આકર્ષાઈ ઉપદેશ
સાંભળતા મુનિઓ ખાસ કરીને લોકજીવનને અત્યુચ્ચ સાદી જીવીમા
ધર્મોપદેશ કરતા જેમને એ ઉપદેશની અસર થતી તેઓ જૈન
ધર્મનો સ્વીકાર કરતા આમ ઘણા રાજ્યોમાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો થતો
કહેનાય છે કે એક સમયે ભારતમાં આવીશ લાખ જૈનો હતા

જૈન ધર્મનો ટ્રેવાવો ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણમાં મૈસુર ગળ્ય
અને ડેક સિંધોન સુધી થયો હતો વળી જૈનો ઘણા નગરોમાં રાજ્યના
મંત્રીઓ અને ખાસ અધિકારી પદે નિયુક્ત થતા વળી મોટા કે નાના
શહેરોમાં મોટા વેપારી કે શરાફે જૈન વણિક રહેતા તે પરપરા લગભગ
આજે પણ જોવાય છે આમ જુદી મત્તા અને વેલવથી રાષ્ટ્રમાં
જૈનોનું સ્થાન મોખરે રહ્યું છે અને અવારનવાર જૈન ધર્મના પ્રભાવ-
ના કાર્યો, કરતા રહે છે

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોએ હિંદુ ધર્મ નિરુદ્ધ કરેલો પ્રચાર —

મહાવીરસ્વામીનો જન્મ સિદ્ધાર્થ નામના જૈન રાજાને ત્યાં થયો
અને તેઓ પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા મહાવીર અને જુદા બંને બિહાર-
માં જન્મ્યા હતા તે સમયે બિહારનો પ્રદેશ મોટા રાજ્યની રાજધાનીનો
દેશ હતો તે વખતે બિહારનો ઇતિહાસ એટલે હિંદુસ્તાનનો જ ઇતિહાસ
ગણાય કારણકે બિહારમાં આવેના મગધના રાજ્યાસન પર મહાન પરા-

ક્રમી રાજ્યોએ થઈ ગયા છે આમાના ધણીખરા રાજ્યો જૈન હતા અને જેઓ જન નહોતા તેઓ પણ જૈન ધર્મની પ્રગતિના માર્ગમાં આના આનંદ નહોતા.

આ સમયે રેક ધર્મમાં ધર્મગુરુઓની શુદ્ધ કર્મકાંડી પ્રગતિના લીધે સિધિતા આવી ગઈ હતી વળી હિંદુ ધર્મમાં યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓમાં ધર્મના નામે ધણી જ પશુહિંસા થતી હતી હિંદુ ધર્મગુરુઓ અન્ન પ્રગ્નને ઊતરતી ગણતા અને નિરકુશ સત્તા બેગવતા હતા તે વખતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીની કાંઈ જ ગણત નહોતી અને તેઓ શક્તિ ધરાવતી ગણતા હતા આ જાતની પ્રગતિ અટકાવવા અને ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ તે બતાવવા મહાવીર અને બુદ્ધ ખૂબ જોરથી પ્રચાર શરૂ કર્યો મહાવીર પોતાના જીવનમાં તપ અને ત્યાગ આચર્યો અને પ્રગ્નને ધર્મને શુદ્ધ માર્ગ બનાવ્યો.

બુદ્ધ અને મહાવીરની ધર્મને શુદ્ધ રનારમાં બનાવવાની આ પ્રકારની પ્રગતિથી પ્રભુ બૌદ્ધધર્મ અને જૈન ધર્મમાં ભળવા લાગી પણ આતુ એ પરિણામ એ આવ્યું કે જૈન અને બૌદ્ધધર્મને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે ધરાયું શરૂ થયું દરેક ધર્મે રાજ્યાશ્રય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, અને જે જે ધર્મને રાજ્યાશ્રય મળે તે જોર વધતું હતું બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો રાજ્યાશ્રય હેઠળ જ હિંદુ અને પરદેશમાં પણ થયો થયો રાજ્યાશ્રય બંધ થતા તેમજ હિંદુ-ધર્મ જોર વધતા બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો હિંદુ સ્તાનમાં થતા અટકી ગયો એટલું જ નહિ પણ આ દેશમાંથી લાભપ્રાપ્ત થયો અને ચીન જાપાન તથા રશિયા વગેરે દેશોએ બૌદ્ધ ધર્મને અપનાવી લીધો આજે પણ તેના કરોડો અનુયાયીઓ તે દેશોમાં છે.

જૈન ધર્મમાં સમગ્ર જીવન માટે અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ હતી તેથી જૈન સાધુઓ પરદેશમાં જઈ શક્યા નહિ અને જૈન ધર્મનો ફેલાવો પરદેશમાં શુદ્ધ શક્યો નહિ બારતમાં પણ તેણે રાજ્યાશ્રય મેળવવાનો

વળી જૈન ધર્મને દ્વિદુ અને ઐશ્વર્ય ધર્મોના સામનો હોવા છતાં તે અસાર સુધી દ્વિદમા પણ સખળપણે ટકી રહ્યો જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોની અસર ખીજા ધર્મો ઉપર પણ પડી હતી અને મહાવીરના શુદ્ધ તપોમય જીવનથી તેમજ તેમના હિત પ્રચારથી કેટલાયે બ્રાહ્મણ પડિતો મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યો તરીકે દીક્ષિત થયા હતા.

જૈન ધર્મની અસર નીચે પણ રાજાઓ આત્મા હતા પણાયે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો કેટલાક અન્યધર્મો રાજાઓ પણ જૈન ધર્મના આદર્શ સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા મહાવીર પછી સામાન્ય રીતે જૈન સાધુઓએ લોકધર્મદ્વારા સામાન્ય જનતામાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો રાખ્યો જેથી તેની સખ્યા આજે નાની હોવા છતાં ભારતના જીવત ધર્મોમાં તે વ્યવસ્થિત સાધન-મામત્રીદ્વારા વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

જૈનધર્મનો મહારાજ્યોમા પ્રચાર.

(૩)

મહાવીરના સમયે ત્રિવિસાર જૈમનુ બીજુ નામ જૈન ગ્રંથોમા ત્રેલિક છે તેઓ ત્રિવિસારમા આવેલા મગધદેશના રાજા હતા તેમની રાજ ધાની રાજગૃહીમા હતી, કે જેમાં ભગવાન મહાવીરે સાધુપણમા ધણા યોગાસા ગાળ્યા હતા શિશુનાગવશીય ત્રેલિક મહારાજ મહાવીરના પાકા અનુયાયી થયા તે પહેલા તે જૈનધર્મ પાળતા ત્રેલિક રાજ્યે ધમનુ પાલન ખૂબ સારી રીતે કર્યું જેથી આવની યોવીશીમા તીથ કર થવાનુ ફળ તેમણે મેળવ્યુ જૈનગ્રંથોમા એની વિગતો આપેલી છે ત્રિવિસારની રાજગાદી તેના પુત્ર અન્નતરશત્રુએ (કુલિકે) લઈ લીધી અને પોતાના પિતાને બેડીઓ નાખી કેદમા પૂર્યો હતો, પાછળથી તેને પોતાના કુખ્યનો પશ્ચાત્તાપ થતા તે જતે જ પિતાની બેડીઓ તે વા હથોડો લઈને બદીખાને ગયો પિતાએ તેને હથોડો લઈને આવના જોયો એટલે તેમને લાગ્યુ કે મારો પુત્ર મારો વધ કરશે તેથી કુળને પિતૃવંશ ના કલકમાથી ઉગારી લેવા ત્રિવિસારે આત્મહત્યા કરી નાખી આવી રીતે પિતાએ કરેલા આત્મઘાતથી તેને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો તેણે જૈન ધમના માગે આવી આત્મશુદ્ધિ કરી તેના પછી તેના પુત્ર ઉદયિન રાજા થયો તે પછી જૈન ધર્મનો પાકો અનુયાયી હતો જીવિને પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમા રાખી હતી

ઉદયિન પછી ન વશના રાજ્યો પાટલીપુત્રની ગાદીએ વી નિ

મ ૬૧ થી ૨૧૫ સુધીના આજ્ઞા તેમના ધણાખરા અમાલો જૈન હતા આ રાજાઓ પણ જૈનધર્મ પાળતા હતા અને તેમના આશ્રયતળે જૈનધર્મ ખીલ્યો હતો નવશના છેલ્લા રાજા પાસેથી મૌર્યવંશના મહારાજા ચદ્રગુપ્તે તેનું રાજ્ય પડાવી લીધું

ચદ્રગુપ્ત

છેલ્લા નદે ચાણક્યનું અપમાન કર્યું હતું, તેથી તેણે પરાંતક રાજાને સાથે લઈ નદરાજાને હરાવ્યો આ પરાંતક રાજા અકસ્માતથી મરણ પામ્યો અને પરિણામે નદ તેમજ પરાંતક બંનેના રાજ્યો ચદ્રગુપ્તે લઈ લીધા આમ મહાવિદ્વાન ચાણક્યની બુદ્ધિથી તેણે રાજ્ય મેળવ્યું અને ધ સ પૂ ૩૨૨ની આસપાસ તે પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેઠો

નવશના સમયે મહાન ગ્રીક રાજા એલેક્ઝાન્ડરે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી સિંધને પ્રદેશ જીતી લીધો હતો આ એલેક્ઝાન્ડરના પ્રતિનિધિ સેયુકસને પાછળથી ચદ્રગુપ્તે હરાવ્યો હતો અને ગ્રીકો ઉપર જીત મેળવી હતી

ચદ્રગુપ્તના સમયે જૈનોના મહાન આચાર્ય શ્રુતકેતુની ભદ્રબાહુ ધયા આ સમયે ઉત્તર હિંદમાં બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો દુકાળના લીધે જૈન સાધુઓને ઘણી અગવડ પડવા માડી, તેથી ઘણા સાધુઓ દક્ષિણમાં પથ ગયા હતા જૈન પરપરા પ્રમાણે ચદ્રગુપ્તને આ ભદ્રબાહુસ્વામીએ જૈન બતાવ્યો હતો

ખ્રિસ્તુસાર

ચદ્રગુપ્ત પછી ખ્રિસ્તુસાર (ધ સ ૨૮૮-૨૭૩) રાજગાદીએ આવ્યો ઇતિહાસનો કહે છે કે મૌર્યવંશી રાજાઓ બૌદ્ધ કે જૈન હતા તેમાં બૌદ્ધ ગ્રંથો ખ્રિસ્તુસારના બૌદ્ધ હાવાનો સાક્ષ્ય ઇન્કાર કરે છે, જ્યારે જૈન કથા તેને જૈન તરીકે ઉલ્લેખે છે, અને તેના મંત્રીઓ જૈન હતા—એ ઉપરથી તે જૈનધર્મી હતો, એમ માનવાના પૂરતા પ્રમાણ છે

અશોક

નિહુમાર પછી મહાન રાજા અશોકવંશન ઇ સ પૂ ૨૭૨થીગ ૩૨ ગાદીએ આવે છે અશોક જન્મથી જૈનધર્મ પાળતો હતો અશોકે કાશ્મીરમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યાની હકીકત અબુનઝરને પણ કાંઈક પ્રામાણિક મત ઉપરથી મોકેલી મળે છે પણ પાછળથી તે બૌદ્ધધર્મ થયો હતો એમ તેના શિનાલેખોમાં કરાયેલા કેટલાક સ્તંભો ઉપરથી જણાય છે તેણે જૈનધર્મ પ્રત્યે પણ ખૂબી સદાનુભૂતિ દર્શાવવાના ઉલેખો પણ શિનાલેખમાં છે તેણે બૌદ્ધધર્મનો દેશ-વિદેશમાં પ્રચાર કરવા માટે ખાસ પ્રયત્નો કર્યા હતા

સપ્રતિ

અશોકની ગાદીએ આવનાર સપ્રતિ રાજાનું સ્થાન જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવળ કારખાદિભયુ અને ગૌરવભયુ છે તેણે આપ સુદ સ્તિસરિના સમાગમ પછી જૈનધર્મની ઉત્થતિ માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરેલા જણાય છે તેણે અનેક જિનમંદિરો અને મૂર્તિઓ બનાવી અનેક મંદિરોના શુભોદ્ધાર કરાવી પોતાના રાજ્યનો જૈનધર્મના વાવગ નીચે વિસ્તાર કર્યો તેણે જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે અનાય દેશોમાં પણ માધુએને વસ્ત્ર-પાત્ર અને બોજન તેમના આચાર પ્રમાણે મળે એવી સગવડ કરી આપી, જેથી દક્ષિણ હિંદુ જેવા અનાય દેશોમાં પણ તેઓ પ્રચાર કરી શક્યા આ સમયથી જ સાધુએને વિહાર માટે નક્કી કરાયેલા સાડીપત્તીશ આયદેશોનો વિસ્તાર થયો આ પ્રકારની સગવડ પાછળના જૈન રાજાઓ કરી ન શક્યા અને હિંદુધર્મના પુનરુત્થાનથી જૈનધર્મનો પ્રચાર બૌદ્ધોની મારફતે હિંદુ બહાર થઈ ન શક્યો

સપ્રતિ જેવો ધર્મપરાયણ હતો તેવો યુદ્ધકળામાં પણ કુશળ હતો કેટલાક શિનાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે તેણે હિંદુના ધર્માખરા રાજા એને ખડિયા બનાવ્યા હતા તેણે સિંધુની પેલેપારના અફઘાનિસ્તાન,

ધરાન, અરબસ્તાન, અને મીસર સુધી પોતાની આજીવન પ્રવર્તીવી હતી, અને ત્યાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો.

તેણે પ્રજાની સમગ્ર માટે સત્તર હજાર ધર્મશાળાઓ, કેટલીયે દાન-શાળાઓ અને અનેક તળાવ, બગીચા તેમજ ઔષધાલયો તૈયાર કરાવી ખુદા મૂક્યા હતા કેટલાક ઇતિહાસકારો અશોકના કહેનાતા શિલાલેખોને અશોકના નથી માનતા કેમકે તે ધર્માનુયાયનો બોદ્ધ કરતા જૈનધર્મ સાથે વધુ બધ બેસતા આવે છે અને તેથી 'તેમા હિલેખાયેલો પ્રિય દર્શી તે આ સપ્રતિરાજ જ હતો,' એમ કહે છે છતાં સપ્રતિરાજ ધામિકતા અને પ્રજાસેવામાં અશોક કરતા જરાયે ઉતરતો નહોતો.

ખાગ્વેલ

જૈન ઇતિહાસમાં મહારાજા ખારવેનનું સ્થાન અનોખું છે. જોરિ સાની ખડગિરિની ગુફામાંથી મળી આવેલા તેના શિલાલેખ સિવાય બીજા કોઈ રીતે તેમનો ઇતિહાસ જાણી શકાતો નથી, શિલાલેખ ઉપરથી તેમની ધામિકતા અને વીરતાની અનેક ઘટનાઓ જાણવા મળે છે.

મૌર્ય સામ્રાજ્ય નબળું પડતા તેના છેલ્લા રાજવી બૃહદ્રથને માનીને તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર શુગે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૪ માં ગાદી પચાવી પાડી, તે ધર્માન્ધ હતો તેથી જૈન અને બૌદ્ધ મુનિઓને ખૂબ રંજાડતો હતો તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને પોતાને 'સમ્રાટ' તરીકે જાહેર કર્યો જૈનો અને બૌદ્ધો પરનો તેનો અત્યાચાર ચાલુ જ હતો તેની ખબર કવિગાધિપતિ જૈન સમ્રાટ ખારવેનને પડી તેથી તેના પર તેણે ચડાઈ કરી આપ્યા પુષ્યમિત્ર મથુરા નાસી ગયો. ખારવેનને તો માત્ર શિક્ષા જ કરવી હતી, તેથી તે પાછો ફર્યો પણ પુષ્યમિત્રના વર્તનમાં કંઈ જ ફેર ન પડ્યો એ પછી લગભગ ચાર વર્ષે ખારવેલે ફરી તેના ઉપર ચડાઈ કરી પુષ્યમિત્રને કબજે કર્યો આ સમયે નદરાજા દ્વારા લઈ જવાયેલી નણભદ્રેની કલિંગ જિનમૂર્તિ પણ મગધની લૂટમાં સાથે સાથે લેનો આ્યો.

મહારાજા ખારવેલે દક્ષિણના આત્મચરિ સાથે યુદ્ધ ખેતી આદિ પ્રદેશ

જે તે પ્રદેશના હવામાને પણ અનુકૂળના આપી છે, એમ કહેવું જરૂરે
અધિકૃત નથી અર્થાત્ ઉત્તરના જે ઠંડા પ્રદેશો છે તેમા વસ્ત્રની જરૂર
અનિવાર્ય બને છે અને દક્ષિણના ગરમ પ્રદેશોમા વસ્ત્રો ઉપયોગી થતા
નથી, આમ દિગંબર પદ્ધતિઓની સત્તા કલ્પાટક, મૈસુર વગેરે પ્રદેશમા આજે
પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા છે

ગૂજરાતમા જૈનધર્મ

પ્રાચીન સમયથી જૈનધર્મે ગૂજરાતમાં મહત્વભર્યું ધ્યાન પ્રાપ્ત
કયું છે બીજી રીતે કહીએ તો જૈનધર્મનું કે દ્રવીક પ્રાચીન સમયથી
આજ સુધી ગૂજરાત રમુ છે જ નેમનાથનું ચરિત્ર દ્વારકા અને ગિર
નાર સાથે મળધ ધરાવે છે શત્રુજય તીથનું માહાત્મ્ય વિક્રમાદિત્યના
સમયથી જ વધતું રહ્યું છે અને દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વનજીમા માધુ
સધને એકરો કરીને જૈન વ્યાગમ ગ્રંથોને પુસ્તકારૂં કર્યાં એ બધી
વિગતો પરથી જૈનધર્મનો સૌરાષ્ટ્ર સાથેનો સબધ બહુ જૂનો હોવાનું
નક્કી થાય છે

જુનાગઢમા બાવાપ્યારાની ગુફામાંથી ક્ષત્રપવંશનો એક લેખ મળ્યો
છે તેમા જૈનોના પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો હોવાથી ક્ષત્રપો
પણ જૈનધર્મી હતા એવો કેટલાકોનો મત છે છતાં એટલું તો નક્કી જ
છે કે ક્ષત્રપોએ જૈનધર્મના વિકાસમા મદદ કરી હતી

ગૂજરાતની પ્રજામા આજે પણ બીજા દેશો કરતા મઘ માસ,
વ્યભિચાર કે શિકાર જેવા મહાદુશ્વરો એાછા પ્રમાણમા જણાય છે
અને તેથી તેમના સ્વભાવમા જણાતી અહિંસા, સયમ અને તપની
આદત મરકાર સપત્તિ એ જૈનધર્મના જૂના વારસાને આભારી છે

ગૂજરાતમા ક્ષત્રપ મૌર્ય ગુપ્ત મૈત્રક ચાવડા, સોલંકી મુસલમાન
મરાઠા અને અંગ્રેજ જેવી અનેક રાજસત્તાઓ આવીને મઘ પણ જૈન
મહાજનોની સત્તા વેપાર-વાણિજ્ય રાજધારણ, શાસનવધન કળા-

કૌશલ અને સદાચારની પ્રવૃત્તિમાં પ્રગતિશીલ અને એકધારી રહી છે, તેથી જ ગૂજરાતના પ્રમુખીય જીવનની પ્રત્યેક રીતિનીતિ જૈનોની અમરથી મુક્ત નથી

ગૂજરાતમાં પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી નગરરાજ્યોમાં માનવ તો દર જાતે જૈનોએ જ ભોગ્યો છે ગૂજરાત થા માટે મમસ્ત ભારતમાં જગતજેઠું ગૌરવભર્યું મિશ્ર એક જૈન વણિક પુત્રે જ પ્રાપ્ત થયું છે રાજકારભારમાં પણ બુદ્ધિ અને બનવરથા શક્તિ ઉપરાંત લડાયક શૌર્ય પણ એમણે બતાવ્યું છે કેટલીક વખત જે કુનેહભર્યા સમ્રાટના કામો ક્ષત્રિય પુત્રો નથી કરી શક્યા તે જૈન પુત્રોએ કરી બતાવ્યા છે આ બુદ્ધવીરોની નામાવલિ સેકડોની નહિ પણ હજારોની છે, પણ તેમાંના કેટલાક મત્રી જાળ નેહ વીર, વિમન, મુજ્જન, ઉચ્ચન, આબડ, બાહડ શાનૂ, આશુક સજ્જન, વસ્તુપાન, તેજપાલ, પેયડ, મમરશાહ આદિ નામો આજે પણ સ્મરણીય મની રહ્યા છે આ જૈન કારભારીઓએ ગૂર્જરાષ્ટ્રને જીવંત બનાવી રાખવા પોતાના બુદ્ધિ અને શૌર્યદ્વારા સવસ્ત્રનો ભોગ આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે

રાજન સપત્તિમાં પણ સન્દૃત, પ્રાકૃત, અપવ્રજ અને દેસભાષા જેટલું વિપુલ સાહિત્ય ભાગ્યના કોઈ પ્રાતમાં નથી ગૂજરાતની અસ્મિતાની ભાવનાએ તે સમયના જ્યોતિષશાસ્ત્રીએ વિવિધ વિચારના વાહનથી ગૂજરાતના જ્ઞાનભંડારને ભરી દીધો આ વાહનની ન્યનામાં ગૂજરાતમાં મોંથી મોટો ફાળો જૈન મુનિઓનો જ છે તેમાં વિમનમ્બરિ, પાત્રલિપ્ત, સિદ્ધસેન હરિમદ્ર, ઉદ્યોતન શીનાક, સિદ્ધિપિં, વાલ્મીકિ, રામચંદ્ર, વસ્તુપાલ, અમરચંદ્ર, પ્રભાચંદ્ર મેસ્તુગ, જિનપ્રભ, મજ્જેશ્વર, દેવનિમન, હેમવિજય, મેઘવિજય, યશોવિજય વગેરે અનેક મહારથીઓ પોતાના બુદ્ધિતેજ દેખાઈ રહ્યા છે અને એ સૌમાં સહસ્રકિરણસમી બુદ્ધિપ્રભાથી સૌને આજી નાખતા હેમચંદ્ર જેવા માત ૬ ઝગમગી રહ્યા છે

જૈનોના ઇ ૫ સ્થાપત્યે ગૂજરાતની ગાબા વધારી છે અને એ

શિ પરચાપત્યને જીવત બનાવી રાખવા કૌનોએ જ કાશીય કરી છે, અને એનું કારણ એ છે કે કૌનોએ વાપરેલી રૌપ્યનું અનુકરણ દિંદુઓના સોમ નાથ મંદિર જેવા મંદિરોમાં અને મુમનમાનોનો અમલવાદની નાની મસ્જીદોમાં થયેલું આજે પણ જોઈ શકાય છે. આથી, રાણપુર વગેરે સ્થળના કૌન મંદિરો તે ભારતની શિવપૂજાના અદ્ભુત નમૂનાઓ છે.

ગુજરાતમાં રાજાઓ અને કૌન ધર્મ

જ્યારથી વનરાજે ગુજરાતનું પાટનગર અણ્ણદિનવા પાટણ વમાન્યું ત્યારથી ગુજરાતની જાહેજલાલીની નારઆત ગણી શકાય વનરાજ વનમાં જ મેલો હતો અને તેને ચેલવાસી કૌન પતિ શીનગુણસરિએ મલ્લ કરી હતી. શીનગુણસરિના પ્રભાવથી વનરાજે કૌન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને પાટણમાં પાશનાથનું મોટું મંદિર બધાનું હતું જે અત્યારે પણ પાટણમાં વિવિધ છે. આ મંદિરમાં વનરાજની મૂર્તિ પણ છે. વનરાજે ઈ સ ૭૨૦ થી ૭૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

તે પછી પાટણની ગાદીએ આવનાર મોનહી વશના રાજાઓ ઉપર પણ કૌન ધર્મનો પ્રભાવ હતો. પણ તેમાં કુમારપાળ સિવાય બધા શેવપથી હતા. છતાં તેમાંના મૂળરાજે (ઈ સ ૮૬૧ થી ૯૮૬) કૌન મંદિર બધાનું હતું. ચાવડા અને સોલંકી વશના રાજાઓના મંત્રીઓ અને મુખ્ય અધિકારીઓ મોટે ભાગે કૌન હતા અને તેમનો રાજ્યમાં ખૂબ પ્રભાવ હતો. બીમલ પહેલાના રાજપૂતો (ઈ મ ૧૦૨૨ થી ૧૦૬૪) માં કૌન મંત્રી વિમળચાહે આપણ ઉપર (ઈ સ ૧૦૨૩) માં પ્રસિદ્ધ વિમળવસહી નામનું મંદિર બધાનું હતું. આ મંદિર ભારતના શિવ-પરચાપત્યનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે.

ગુજરાતમાં કૌન ધર્મને પ્રાધાન્ય અને મહત્ત્વનું સ્થાન અપાવનાર તે પ્રસિદ્ધ કલિકાળસનના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય છે. એમનું જીવન આગળ આપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતના મહાન રાજા સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ (ઈ સ ૧૦૯૪ થી

૧૧૪૩) નો રાજ્યકાળ ગૂજરાતના સર્વ રાજ્યો કરતા વધારે યશસ્વી છે સિદ્ધરાજ વિદ્યાપ્રિય રાજવી હતો તેની રાજસભામાં વિદ્વાન પડિતો અને રાજકવિઓ હતા દેશ-વિદેશના ધણી પડિતો અને કવિઓ તેની મુનાકાતે આવતા એ સમયમાં એટલે સિદ્ધરાજ ગાદીએ આ-યો તે પહેલા માળનાની રાજધાની ઉલ્લંઘન સાહિત્ય-નિષા માટે ખૂબ પ્રમિદ્ધ હતી મુજ અને ભોજ જેવા વિદ્યાપ્રિય રાજવીઓએ એ રાજસભાને ભારતના મોટા પડિતો અને કવિઓથી ભરી દીધી હતી પણ સિદ્ધરાજ ગાદીએ આવતા એ ખ્યાતિ ગૂજરાતમાં લાવના તેણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો સિદ્ધરાજે જ્યારે વિ સ ૧૧૯૨ મા માનનપતિ યશોનર્માને હરાવ્યો અને ત્યાં આહિત્ય પણ તે પાટણુ લઈ આ-યો ત્યારે તેમાં એક ભોજ વ્યાકરણુ પણ હતું તે જોઈને જ તેને થયું કે આનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણુ ગૂજરાતી નિદાનના હાથે રચાયેલું હોવું જોઈએ એ વિચાર આવતા તેણે આ વાત પોતાના રાજસભાના પડિતો આગળ મૂકી રાજસભાના તમામ પડિતોની નજર તે વખતના પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર ઉપર પડી “યશો મમ તવ રચાર્તિ પુણ્ય ચ મુનિનાયક ।” એ સિદ્ધરાજની વિનંતિથી વ્યાકરણુ રચનાનું કામ તેમણે માથે લીધું એ વખતે કારભીર પડિતોનું ધામ હતું તેથી ત્યાંના તેમજ ખીજ દેશોના ભઠારોમાંથી હેમચંદ્રાચાર્યને એ માટે જોઈતી બધી માહિત્ય સામગ્રી મળાવી પૂરી ખાડી હેમચંદ્રાચાર્યે થોડા સમયમાં જ સર્વાંગપૂર્ણ વ્યાકરણુની રચના કરી તેને સિદ્ધહેમ (સિદ્ધ=સિદ્ધરાજ, હેમ=હેમચંદ્ર) વ્યાકરણુનું નામ આપી પોતાનું તથા ગૂજરાતના સિદ્ધરાજનું નામ અમર કર્યું એ પછી તે હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણુને લગતા ખીજ શાસ્ત્રો, કાગ, છદ, સાહિત્ય, કાવ્ય, યોગ વગેરે વિષયોમાં પોતાનું અગાધ પાડિલ વટેનું મૂકી ગૂજરાતના સાહિત્યભઠારને વિદ્યાની વિપુલ સમૃદ્ધિથી ભરી મૂક્યો એ પછી એ સાહિત્યનો પ્રવાહ લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી અવિચ્છિન્નપણે ચતધારાએ વહેતો થયો

સિદ્ધરાજે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો નહોતો પણ હેમચંદ્ર જેવા ગુરુઓના

સાનિધ્યથી જૈનધર્મ પ્રત્યે તેમની ખૂબ જ સહાનુભૂતિ હતી અને તેથી જ હેમચંદ્રની પ્રેરણાથી તેણે સિદ્ધપુરમાં જૈનમંદિર બંધાવી આપ્યું હતું, અને તેમની સાથે ગિરનારની યાત્રાએ પણ ગયો હતો.

સિદ્ધરાજના દરબારમાં કલ્યાણિકથી આવેલા દિગ્ગંથીય આચાર્ય શ્રી કુમ્ભ ચંદ્ર અને શ્વેતાબરીય આચાર્ય શ્રી દેવસુરિ વચ્ચે મોટો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે સિદ્ધરાજ જૈનધર્મમાં ખૂબ રસ લેતો હતો.

ગૂજરાતમાં જૈનધર્મની જાહેરાતલાલીને કાળ સિદ્ધરાજ પછી પાટણની ગાદીએ આવનાર કુમારપાલના વખતમાં હતો. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે કુમારપાલે પોતાના આધીન દેશોમાં રાષ્ટ્ર અને સમાજની ખિનવસ્તુ જૈનધર્મની યાચા હેઠળ કરી.

સિદ્ધરાજને પુત્ર નહોતો. એ માટે ટેટકેટનાયે જોશીઓ અને આખરે પોતાના ખુ ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્યને પૂજા તેમણે પુત્રનો યોગ નથી' એમ જણાવ્યું અને વધુમાં કહ્યું કે 'તમારા પછી તમારા ભત્રીજા કુમારપાલને જ ગાદી મળશે.' આ વાત સાંભળી રાજાને અત્યંત ખેદ થયો. તેથી કુમારપાલ તથા તેમના પિતા ત્રિભુવનપાલ બંનેને તે મારી નાખવાના ઉપાયો મેળવવા લાગ્યો. ત્રિભુવનપાલને મારી નાખવાનો તેનો ઉપાય ફળ્યો અને કુમારપાલ માટે છૂપી રીતે મારાઓ મોકલ્યા પણ તે 'વયોગે બચી ગયો અને પોતાના બનેલી કૃષ્ણદેવને ત્યાં પાટણમાં જ સ્વતાઈ રહ્યો પણ પાટણમાં લાભો વખત છપ્પુ રહેવું મુશ્કેલ હતું તેથી તેણે યોગીનો વાધારણ કરી લીધો પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો. સૌને થાપ આપી આબાદ રીતે લાથી તે છટ્ટી નારો અને ગામે ગામ ભટકતો ભટકતો જ્યારે તે ખજાત આપે ત્યારે તેને હેમચંદ્રાચાર્યનો ખેદ થયો. કુમારપાલ હેમચંદ્રાચાર્યને સારી પેઠે ઝોળખતો હતો. તેણે પોતાની આપવીતી કહી અને છોડે તેજો તેમને પૂછ્યું કે 'આ કષ્ટનો અંત ક્યારે આવશે?' આચાર્યશ્રીએ એ તરફ યોગ આપતાં કહ્યું કે,

‘ હવે એ સમય બહુ દૂર નથી એટલે સવત ૧૧૮૯ ના માગશર વદ ૪ રવિવારે તને રાજ્ય મળશે ’

હેમચંદ્રાચાર્યે એ પછુ જોઈ લીધુ કે કુમારપાળથી જૈનધર્મની મોટી ઉત્તિ થશે તેથી તેમણે કુમારપાળને ઉદ્યન મંત્રીને સા આશરે અપાળ્યો આ વાતની પછુ સિદ્ધરાજને ખબર પડી ગઈ તેથી તેણે તેને પકડવા કેટલાક માણસો મોકલ્યા ઉદ્યન પછુ માણસોના આવવા પહેના એતી ગયો હતો તેથી તેણે તેને ઉપાશ્રયમા ક્યાર્ સતાઈ જવાની સુક્તિ શોધી હેમચંદ્રાચાર્યે તેને ઉપાશ્રયના બોયરામા પુસ્તકોની ઓડે સતાડી બચાવી લીધો હવે આમ અહીં સતાઈ રહેવામા સનામતી નથી એમ મમજી તેનો શુભ યોગ જાગે સા સુધી પાછુ વિદેશમા ભામતુ રાજ કરુ પછુ સિદ્ધરાજ મૃત્યુ પામ્યો અને તેની ખબર તેને મળી તેના શુભ યોગની ઘડી આવેની જાણી તે તરત પાટણુ આવ્યો અને બરાબર આચાર્યશ્રીના કથન મુજબ તે જ દિવસે મંત્રીઓએ તેને ગાદીએ બેમાજો

હેમચંદ્રાચાર્ય પછુ પાટણુ આવ્યા કુમારપાલના રહેવાના મહેન ઉપર વીજળી પડશે એવી આચાર્યશ્રીની ભવિષ્ય વાણીથી રાજાને અક સમાતથી બચાવી લીધા કુમારપાળ આવા કેટલાયે પ્રમોદથી પ્રભાવિત થયેલો હતો જૈનધર્મના આચાર-વિચાર અને તેની વૈરાગ્ય શિક્ષાથી આકર્ષાયો પછુ હતો તેથી તેણે મધસમક્ષ આચાર્ય પાસેથી જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

હેમાચાર્યના પ્રતિદિનના ઉપદેશથી તે ધીરે ધીરે શ્રાવક ધર્મ પાળવા લાગ્યો એટલે તેણે બાર વ્રત અગામર કર્યા આમ તેણે પોતાના શાસ્ત્રધર્મનો કુળરીતિમા પલ્લો લાવી દીધો એમ કહેવાય છે કે કુમાર-પાળે બધા મળી ૧૪૦૦૦ નવા જિનમંદિરો બંધાવ્યા અને ૧૬૦૦૦ જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો આમાના ધણુખરા મંદિરો મુમલ-માનોના દ્વાથે ધરાશાયી બન્યા અને કેટલાક કાળના ભોગબન્યા કુમાર-

દક્ષિણુમા જૈનધર્મ અને તેનો પ્રભાવ.

(૪)

જૈનોના મુખ્ય બે બેદમાના શ્વેતાવર પથનો ઇતિહાસ ઉત્તર હિંદ અને ગૂજરાત સાથે મળાયાલો છે જ્યારે દિગંબરોનો ઇતિહાસ દક્ષિણ સાથે છે દિગંબરોએ દક્ષિણુમા જૈનધર્મનો વિકાસ કરના ખૂબ મહેનત કરી છે આજે પણ દિગંબરોની મોટી સખ્યા દક્ષિણુમાં મૈસુર કર્ણાટક વગેરે પ્રદેશોમાં છે અહારે દક્ષિણુમા મોટે ભાગે જિગંબરીય મંદિરો છે, અને જૈનધર્મનું જે વિષુદ્ધ સાહિત્ય છે તે ઉપરથી તેમની એક વખતની પ્રબળતા હોવાની જાણી શકાય છે

ગંગ રાજ્યોએ ઈ. સ. ૭ ના ખીજથી અગિયારમા સૈકા સુધી મસુરના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું અને આ રાજ્યોના આશ્રય હેઠળ જૈનધર્મ ખૂબ ઉન્નતિ પામ્યો હતો ઇ. સ. ૯૮૦ માં ચામુંડરાય નામે જૈન અમાલ થયો તેણે શ્રવણ બે ગોલામાં અરિષ્ટનેમિ નું એક ભાગ્યમંદિર બંધાવ્યું તેમજ ગોમટેશ્વરની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી

જીજ્ઞ મંદિરો ચિનાલેજો તથા મથો ઉપરથી વિદ્વાનોએ પૂરતાર કર્યું છે કે મહારાષ્ટ્રમાં, મદ્રાસ પ્રતાકાના પૂર્વ ભાગમાં, કુર્ગમાં તથા દેલાબાદ અને મૈસુર રાજ્યમાં અનેક જૈનધર્મીઓ હતા નાસિક પાસે આવેલા મોરખડમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા, તેઓએ પણ જૈનધર્મને આશરો આપ્યો હતો ચૌકુલવશના રાજ્યો હોય

સત્ત્વરાના રાજ્યો પશુ જૈનધર્મી હતા અથવા જૈનોને આશરો આપતા હતા કાનડી લોકો ઉપર જૈનધર્મની અસર પડી છે અને તેમના પ્રાચીન સાહિત્યનો મોટો ભાગ તો જૈનધર્મના સાહિત્યથીજ ભરેલો છે

મહુરાના પાંચવશના રાજ્યોએ પશુ જૈનધર્મને આશરો આપેલો સાતમા મૈકામા જ્યારે હુએનત્સાંગ પાંચ રાજ્યોની રાજધાની કાચી, જે પૂર્વ કિનારે આવેલું છે ત્યાં ગયેલો ત્યારે ત્યાં તેણે અનેક જૈનોને જોયેલા એમ તેણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં લખ્યું છે

મુસામાનોએ ભારત ઉપર આક્રમણો શરૂ કર્યા ત્યારથી તેમણે હિંદુઓની સાથે જૈનો ઉપર પણ જીનમ કરવા માંડ્યો હતો તેમણે અનેક મંદિરો અને મૂર્તિઓને તોડી નાખી તેમજ જ્ઞાનભંડારોને બાળી નાખ્યા કે જલશરણુ કર્યા પશુ જૈનોએ જ્યારે આ અત્યાચાર થતા જોયા કે તરતજ જ્યાં જે સગવડ મળી ત્યાં તે રીતે તેને બચાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા મૂર્તિઓ અને ગ્રંથોને મોટા ભોખરાઓમાં સુરક્ષિત રચણે છૂપાવી દેવામાં આવ્યા જ્યારે મુગનરાજ્યોનો સમય આવ્યો ત્યારે, તેમાંયે અકચર બાદશાહના વખતથી મૂર્તિઓ અને ભંડારો કંઈક ભયમુક્ત બન્યા, કેમકે અકચર ધર્મજિજ્ઞાસુ હતો અને જે જે ધર્મમાં સારું તત્ત્વ જોતો તેને અપનાવતો તેણે મોટા ભાગે હિંદુના પ્રત્યેક ધર્મના શુરુઓનો પરિચય સાધવા પ્રયત્ન કરેલો જૈનોના આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને મળીને તેણે જૈનદર્શન બાળી લીધું અને તેના સારા તત્ત્વોથી તે આકર્ષાયો તેથી તેણે સં ૧૫૯૩ માં જૈનતીર્થોને ઠરમુક્ત કરવાનું ફરમાનપત્ર લખી આપ્યું

આ પછીના બાવસાહેબો જહાગીર અને શાહજહાંએ પણ પિતાના પગલે ચાલીને જૈનાચાર્યોના પરિચય મેળવ્યો હતો અને જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કેળવી હતી

અકચરના સમયમાં જ માર્

દુષપુરના રાણા પ્રતાપના મંત્રી

વીર ભામાચાહે પોતાની સર્વ સપત્તિ મુગવસેનાથી રાષ્ટ્રને જ્યાંથી
રાખવા રાણા પ્રતાપના ચરણે ધરો દીધી હતી

આ સમય પછી રાજ્યે ઉપર જૈનધર્મનો અસર અગાઉની માફક
રહી નહિ તેમ જૈનોને ધર્મમાં ખાસ કનડગતો પણ જિભી થઈ નહિ
અત્યારે જો કે જૈનોની વસ્તી ૫૯૨ લાખની છે તોપણ તેઓ હિંદની એક
મોજાદાર, મસ્કારી અને ધનાઢ્ય પ્રજા તરીકે આગળ પડતી ગણાય છે

જૈન માહિત્ય અને માહિત્યકારો

(૫)

હિંદના માહિત્યસર્જનમાં જૈનોએ અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે અને આ યશ જૈનસંઘની મુખ્ય અગ્રગણ્ય ગણાતી સાધુ-મંથાને આપ્યો છે. માધુએ સસારથી વૈરાગ્ય પામીને દુનિયાની ઉપાધિઓથી છુટા પડે છે અને તેમની ઉદ્ધરનિર્વાહ, રહેવાની અને પહેવવાની જરૂર જરૂરિયાતો શ્રાવકો તરફથી પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી જૈન પોતાનો બધો સમય શાસ્ત્રો લખવા-લખાવવામાં અને જૈન ગ્રંથોની રચનામાં ગાળે છે.

જૈનોની સાધુ સંસ્થાનું અગ્નિતત્વ દરેક કાળમાં રહેલું છે. જૈન સાહિત્યસર્જન દરેક કાળે થતું રહ્યું છે થોડું સાહિત્ય જૈન સંસ્થા પશુ મરજાય છે.

જૈનોનું માહિત્ય ધાર્મિક ઉદ્દેશથી ધડાયું છે. જૈનોના પ્રચાર પ્રત્યેક સમયે તીર્થંકરો કરતા હતા, તેવી ગતિ જૈનોએ અપ્પ જો ધાર્મિક ઉપદેશ કર્યો એ બધો આગમ શાસ્ત્રમાં સમાવેલું છે.

મહાવીરના સમયમાં ધાર્મિક શાસ્ત્રોની લાખ જૈનોએ ઉપયોગ માત્ર વિદ્વાનો જ કરી શકતા, લોક સંસ્કૃતિને પહોંચતો નહિ. મહાવીરે તેમાં ફેરફાર કરી તે આદ્ય આદ્ય એટલે માગધીમાં જ

પણુ પ્રાકૃત એટલે પાલી ભાષાદ્વારા પોતાના વિચારો રજૂ કર્યાં. મહાવીરનો બધો ઉપદેશ આચાર્યો અને સાધુઓ કંઈક રાખતા, અને શિષ્યો પરપરાથી શીખી લઈ યાં રાખતા ધીમે ધીમે કાળના પ્રસાદે યાદશક્તિ ધમાવા લાગી અને તેથી કેટલુકે જ્ઞાન ખૂંટવા લાગ્યું.

મહાવીરે પ્રગટ કરેલું જ્ઞાન એટલું બધું હતું કે તેની ગણના થઈ શકે તેમ નથી આ જ્ઞાન ચૌદ પૂનને નામે ઝોળખાય છે અને એ ચૌદ પૂનના ઉદ્ધા બાળ્યકાર ભદ્રનાદુસ્વામી ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ ની આસપાસ થયા આ સમયમા એટલે મહાવીરે નિર્વાણ ૧૭૦ વર્ષમા દિવમા પ્રથમ મહાભયકર બારવર્ષી દુષ્કાળ પડ્યો અને સાધુઓનું કંઈક સાહિત્ય વીમરાવા લાગ્યું તેથી તે વખતે મમમ આગમ શાસ્ત્રો એકઠા કરવા પાટલીપુત્રનો મધ એકઠો થયો સધે શાસ્ત્રના અગિયાર અંગો એકઠા કર્યા અને બારમું અંગ બળના માટે ૫૦૦ સાધુઓ સાથે સ્થૂલ ભદ્રને ભદ્રબાહુ જેઓ તે વખતે નેપાળમા બારવર્ષી તપ કરવા ગયા હતા, તેમની પાસે મોકલ્યા આ રીતે એ સમયે લગભગ બધું સાહિત્ય એકઠું કરાયું ભદ્રનાદુએ નિયુક્તિઓ અને ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર ન રચના કરી છે ભદ્રનાદુ વી ની ૧૭૦ વર્ષ પછી ગમે ત્યારે સ્વગર થયા

ઉત્તર દિ મા મહાવીરે નિર્વાણ પછી ૩૦૦ વર્ષે બીજો દુષ્કાળ મહારાજ સપ્રતિના સમયમા પડ્યો અને ત્રીજો દુષ્કાળ વી નિ ના છઠ્ઠા પૈકામા પડ્યો હતો ત્રીજા દુષ્કાળ વખતે રકેદિલાચાચે મયુરામા સધ એકઠો કર્યો અને તે સમયે જેટલું યાં હોય તે બધું શાસ્ત્ર બંધ રિયત કયું વળી પાછો એક મહાદુષ્કાળ વી નિ સ ૬૮૦ ની આસ પાસ પડ્યો આ સમયે દેવદિગ્ધિ ક્ષમાશ્રમજીના પ્રમુખપદે વ લખીપુરમા સધ એકઠો મળ્યો અને તે સમયે જે બધું હતું તે નવેસરથી શાસ્ત્રમાં બંધરિયત કરી તે બધું સાહિત્ય પુસ્તકાર્થ કયું આ પુસ્તકાર્થ કરાયેલું મિદ્ધાત સાહિત્ય અત્યારે પીસ્તાલીશ આગમેને નામે ઝોળખાય છે | ગમેના મૂળ શ્લોકો ભગવાનની વાણીના છે એમ કહેનાય છે મૂળને

મમજવવા તેના ઉપર દીકા-ટીપ્પણરૂપે ધણુ વિવેચન કરવામા આનુ છે આ વિવેચન નિયુક્તિ ચૂલ્હિ, લાખ્ય, મગ્દહણી અને દીકા એમ પચાગી પ્રકારથી ઓળખાય છે

પુસ્તકારૂઢ થયેન માહિત્ય શરૂઆતમા તાડપત્ર ઉપર લખવામા આનુ હતુ વિ સ ૧૧૦૯ નુ જૂનામા જૂનુ તાડપત્રીય પુસ્તક 'નાણુપચમી-કહા' નામનુ જેસનમેરના લડારમા છે અને લગભગ ૧૬ મી શતાબ્દિ સુધીના તાડપત્રીય અથો મળી આવે છે પાછળથી ચૌદમી-પદરમી સદીમા જ્યારે કાગળનો વપરાશ વડ થયો ત્યારે તે કાગળ ઉપર પુઢકળ લખાણુ હતુ આ અથો લખવામા અનેક પ્રકારની શાહીનો ઉપયોગ કરનામા આવેલો જોવાય છે તેમજ અથમા આવતા વિષયને લગતા ભિન્નભિન્ન પ્રકારના રંગીન સોનેરી, રૂપેરી ચિત્રો પણ દોસ્વામા આવેના હોય છે તેમા ખાસ કરીને 'ક'પમુત્ર' જેમા લ મહાવીર ચરિત વણુવાયેલુ છે તેની સચિત્ર પોથીઓ તો સેકડો નહિ બ કે હજારોની સખ્યામા વિવિધ ચિત્રામણોથી આલેખાયેલી મળી આવે છે આમાની કેટલીએ પ્રતિઓ વિદેશના મ્યુઝિયમોને શોભાવી રહી છે

તાડપત્ર ઉપર લખાયેના સેકડો અથો અને કાગળ ઉપર લખાયેના હજારો પુસ્તકો અત્યારે પણ ગૂજરાતમા મુખ્યત્વે પાટણુ અમવાલ, ખજાત છાણી, વડોદરા, સુરત, મુબઈ વગેરે મથળે, કાઠિયાવાડમા ભાવનગર, પાનીતાણુ લીમડી તેમજ કચ્છમા કોડાચ ગામમા, મારવાડમા મિંદાનેર, જેસનમેર પાલી, જનોર, આહોર તેમજ માળવાના રતલામમા અને મેવાડના ઉદેપુરમા, પજનમના ગુજરાનવાના, હોશિયારપુર વગેરેમા, યુખ્તપ્રાતના આગરા, કાશી તેમજ જગાળના કનકતા તેમજ બાલુચરમા અને દિગ્વર્તીય લડારો ઉત્તરમા આરા વગેરે અને દક્ષિણમા મુઝબીદી વગેરેમા મોટા મોટા જ્ઞાનલડારો છે અને નજર થતુ ધણુ પુસ્તક આમ ખચાવી લેવામા આનુ છે આ જ્ઞાનલડારો જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી મોટા જૈન મંત્રીઓ અને ધનાઢ્ય શ્રાવકોએ કરાવ્યા હના, એમ જોતે તે

અધોને અતે સખનાર તેમજ સખ્યાનાત્ની પ્રતિસ્તી જાણી સકાય છે
આ સબધી વધુ વિગતવાર નોંધ વિદ્યમાન્ય મુનિરાજ શ્રી ૫૦૫
વિજયજીએ લખેલા 'ભાતીય જૈન યમજ સરકૃતિ અને સેખનના
નામના વિશિષ્ટ નિયંધરૂપ મધમા કરેલી છે

પિસ્તાલીશ અગમેમા મૂળ શ્લોક ૮૧૮૭૧ છે અને તે ઉપર
ટીકાઓ અને ચૂષ્ટિઓ મળીને કુલ ૧૭૦૩૦ સખ્યા ૭૦૨૫૮૨ આકારે
છે આગમ અધોની પ્રતિઓ તો હજારોની સખ્યામાં ઉપરોક્ત જાનક-
કારમા આજે પણ વિદ્યમાન છે

ભગવાન મહાપીરે પેતાની ઉપદેશવાણી દ્વારા જે જ્ઞાન સેજાને
આપ્યું તે ગણધરોએ અરધારણુ કપુ" ઓ પાછળની પ્રાગ મારે
શ્રી સુમર્માસ્તામીએ ઓ આગમેમા બ્યારિયન કપુ" જાનાદ્રસ્તામી
જેવા ચૌદ પૂરધર હતા તેમજે આગમ મૂલો ઉપર નિયુક્તિઓ જનાવી
મૂળના અર્થને વિચાર કર્યો તે પછી ચૂષ્ટિઓ, ભાગો અને સધવણીઓ
મોટી સખ્યામા રચવામા આવેલી પણ તેમાંથી આપણને જાણી
મળે છે પણ લગભગ ૮-૮ મી સીમા ટીકાકારો જે થયા તેમા
હાલકમુરિ, અભયવસ્તુરિ મત્યગિરિ વગેરે મુખ્ય છે આ સિવાય કેટ-
લાક આચાર્યો જેવા કે શીલાકાચાર્ય, દોશ્યાચાર્ય ચદ્રસુરિ દોમખર્ગિતિ,
ધમધોભસુરિ તિનકાચાર્ય મલધારી દેમચદ્રાચાર્ય, શાતિસુરિ નેમિચદ્ર
સુરિ, કમનમયમ વગેરેની પણ જુદા જુદા આગમો પર ટીકાઓ
રચેલી મળી આવે છે

આગમે પ્રાકૃત ભાષામા રચાયેલા છે તેના પર આ ટીકાઓ સરકૃ-
તમા લખાઈ છે

પિસ્તાલીશ આગમ અધોની વિગત,—

૧ અગિયાર અઠા સુત્રો

૧ આચાર્યમયુત—જેમા સાધુઓના આચારોનું વર્ણન છે

- ૨ સ્વયંગડાગસૂત્ર—આ સૂત્રમાં સાખ્ય, વૈશેષિક, મીમાંસક આદિ જ્ઞેતૃતર ધર્મના વર્ણનો અને બીજા કેટલાયે દર્શનોની ચર્ચા અને ઉપદેશ છે
- ૩ ઠાણાગસૂત્ર—આમાં જ્ઞેનધર્મના મુખ્ય તત્ત્વોની ગણના અને તેની વ્યાખ્યા આપેલી છે
- ૪ સમવાયાગસૂત્ર—ઠાણાગસૂત્રમાંથી અધૂરી રહેલી હકીકતોનું વર્ણન છે
- ૫ ભગવતીસૂત્ર (વિવાહ પત્નતી)—ગૌતમસ્વામીએ ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો ભ મહાવીરને પૂજ્યા અને ભગવાને તેના જે ઉત્તરો આપ્યા તેનું વર્ણન છે
- ૬ જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્ર—પ્રજુ મહાવીરના જીવનકાળ સુધીમાં થયેલી જ્ઞેન મહાવિજ્ઞૂતિઓ, આશ્ચં સતીઓ તેમજ પ્રાણાત્મિક વીર પુરુષોનું વર્ણન છે
- ૭ ઉપાસકદ્વ્યાગસૂત્ર—આનંદ કામદેવ આ દશ આનંદોના ચરિત્રો આલેખેના છે
- ૮ અતગડ્વ્યાગસૂત્ર—આમાં ભ મહાવીરના ખામ દીક્ષિત મુનિઓ મોક્ષે ગયા તેનું વર્ણન છે
- ૯ અણુતરોપવાર્ધસૂત્ર—જે મુનિઓ અનુત્તર વિમાનમાં ગયા તેનું વર્ણન છે
- ૧૦ પ્રજ્ઞવ્યાકરણ સૂત્ર—આમાં આશ્વઞ અને સવરનું વર્ણન છે
- ૧૧ વિપાકસૂત્ર—કર્મ ફળ એટલે સુખ-દુઃખ ભોગવવાના સબંધમાં અધિકાર છે

આ અગિયાર સૂત્રોમાંથી આચારાગ અને સ્વયંગડાગ સૂત્રની દીકા શીનાકાચાર્યે બનાવેલી છે અને બાકીના સૂત્રોની અભયદેવસૂરિ તેમજ

અવપસરિએ બનાવેલી છે અગિયાર અંગના મૂળ શ્લોકની સંખ્યા ૩૫૬૫
અને દીગના શ્લોકો ૭૩૫૪૪, ચૂલિના શ્લોક ૨૨૭૦૦, નિમુખિની
શ્લોકસંખ્યા ૭૦૦ મળી કુલ સંખ્યા ૧૩૨૬૦૪ છે

૨ બાર ઉપાગમસૂત્રો

- ૧ ઉવચાષ્ટિસૂત્ર—રાજા કૌશિક અને રાજા જિતશત્રુ બે મહાવીરો
ઉપરેશ સાબળવા ગયેના તેનું તેમજ દેવલોકમાં જન્મ કેમ પામી
રાકાષ તેનું વર્ણન આવે છે
- ૨ રાયપ્પસેષ્ટિસૂત્ર—બે મહાવીરના નિર્વાણ પૂર્વે એટલે ૬ સ પૂર્વે
૮૫૦ લગભગ થયેના થી પાશ્વનાથ ભગવાનના સત્તાનીય
કેશીકુમાર શ્રમણે રાજા પ્રેશીતે જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી
જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો વળી આ પ્રેશી રાજા મરીને સૂર્યાભદ્ર
નામે દેવતા થયો અને પ્રભુ મહાવીરને વદન કરવા આવ્યો તેનું
સંસ્કૃત વર્ણન છે
- ૩ જ્વાલિગમસૂત્ર—આમા જ્વ, અજ્વ સબધે સૂક્ષ્મ રીતે મમજણ
આપેલી છે
- ૪ પત્તચ્ચા સૂત્ર—આમા જ્વના ૩૫, ગુણ વગેરે અનેક વિષયોનું
વર્ણન છે
- ૫ સ્વપત્તિસૂત્ર—સ્વ અને તેની ગતિ તથા મહો અને નક્ષત્રોનું
વર્ણન છે
- ૬ જ્યૂહ્વીપપત્તિસૂત્ર—આમાં જ્યૂહ્વીપનું તેમજ પ્રાચીન રાજા-
ઓનું વર્ણન છે
- ૭ ચદપત્તિસૂત્ર—ચદ્ર મહ અને નક્ષત્રોનું વર્ણન છે
- ૮ કપિવાસૂત્ર (નિરવાવની)—દશ કુમારો જેઓ પોતાના ઔરમાન
ભાઈ રાજા કુશિક સાથે મળીને પોતાના દાદા વૈશાલીના રાજા

ચેટક સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા હતા અને મરીને નરકમાં ગયા, તેની કથા છે

૯ કર્પવડસિંધાસૂત્ર—આમા મગધના રાજા શ્રેષ્ઠિકે પોતાના પુત્રોને પ્રબુ મહાવીરના સાધુ બનાવ્યા આ બધા સ્વર્ગમાં ગયા તેનું વર્ણન છે

૧૦ પુષ્કિયાસૂત્ર—આમા દેવતાઓએ સ્વર્ગથી આવી ભગવાન મહાવીરની પૂજા કરી તેમના પૂર્વભવની કથા છે

૧૧ પુષ્કયૂલિયાસૂત્ર—ઉપરના જેવી જ કથાઓ છે

૧૨ વહ્નિદશાસૂત્ર—બાવીશમાં તીર્થંકર નેમિનાથ ભગવાને પોતાના સમયમાં યદુવંશી દશ રાજાઓને પ્રતિજ્ઞોધી જૈન બનાવ્યા, તેની કથા છે

બાર મૂળ ઉપાગ સૂત્રોની શ્લોક સંખ્યા ૨૫૪૨૦ છે, ટીકાની ૬૭૯૩૬, લઘુટીકા ૬૮૨૮, ચૂર્ણ ૩૩૦૭ એમ બધાની મળીને કુલ શ્લોક સંખ્યા ૧૦૩૫૪૪ છે

૩. દશ પ્રકીર્ણ (પયજ્ઞા) સૂત્રો—

૧ ચક્રસરણ પયજ્ઞો—અરિહત, મિદ્ધ, સાધુ અને કેવળીભાગિત ધર્મ એ ચારે શરણોનો અધિકાર તથા પ્રાર્થના પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિષે દર્શાવેલો છે

૨ આઠરપચ્ચક્રખાણુસૂત્ર—આમા જ્ઞાનીઓના અતસમયમાં અભિગ્રહ પચ્ચક્રખાણુ કરવાનો અધિકાર છે

૩ ભત્તાપરિજ્ઞા—ઉપરની સ્થિતિમાં આહાર-પાણી ત્યાગ કરવા સબધી અભિગ્રહ છે

૪ સંધારગપયજ્ઞો—અતસમયે અનરાત્ર (જોજનનો મર્યાદા ત્યાગ)

પૂર્વક સચારો કરી મૃત્યુ પામવા સબધી અધિકાર છે તેમજ જોઓએ અનશન કરી આત્મમર્યાદા સાધ્યુ છે તેમનુ વર્ણન છે

૫ તદુપવેશનિયમપયજો—આ સૂત્રમા ગર્ભમા હનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે ઇલાદિ સૂક્ષ્મ વર્ણન છે

૬ ચદાવિજ્ઞાનપયજો—ગુરુ, શિષ્યના ગુણ પ્રયત્નો વગેરેનુ વર્ણન છે

૭ દેવિદ્યવપયજો—સ્વર્ગના ઇન્દ્રોની ગણના છે

૮ ગણિવિજ્ઞાનપયજો—જ્યોતિર્ સબધી ચર્ચા છે

૯ મહાપચ્ચક્રાણુસૂત્ર—આરાધનાનાનો અધિકાર એટલે પ્રાયશ્ચિત્તના અરૂપનુ વર્ણન છે

૧૦ વીરત્યવસૂત્ર—અતમમયમા શાંતિપૂર્વક મરણ થવુ જોઈએ એનુ વર્ણન છે

દશ પયનાની મુળ ગાથાઓ કુલે ૨૩૦૫ છે

૪ છ છેદસૂત્રો

આ છેદસૂત્રો વાયગનો અધિકાર સાલુઓ માટે જ નિર્ણયિત થયેલો છે આમા સાધુઓના દોષ અથવા અપરાધ માટે પ્રાયશ્ચિત્તના કાનૂનો છે

૧ નિરીય—આમા સાધુઓના દોષ અને તેના પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનુ વર્ણન છે

૨ મહાનિરીય—આમા પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્તનુ વર્ણન છે

૩ બૃહદકે ૫—આમા સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિઓ છે

૪ બ્યવહારસૂત્ર—આમા શાસન-શિક્ષા વિધિ છે 'પચક ૫' તેનો ખીજો વિભાગ છે

૫ દશાશુનરકથે—આનુ ખીલુ નામ 'આચાર શા' કે આચાર

દશાઓ ' છે આ અથના નવમા અધ્યાયમાં ભદ્રબાહુસ્વામીએ
સ્વેલુ ' કલ્પસૂત્ર ' છે

૬ છતકલ્પસૂત્ર—સાધુ છતક'પ બે વિભાગે છે આમા માધુ તથા સાધ્વી-
ઓ માટેના વિધિ છે

આ સૂત્રોની મૂળ કુલ ગાયાઓ ૨૧૭૬૨૩ છે

૫. ચાર મૂળસૂત્રો

- ૧ આવશ્યકસૂત્ર—આમા દ્વિચર્યાના આવશ્યક વિધિઓ તથા પાશ્વિક-
સૂત્ર તેમજ વિવિધ વિષયો સબધે હકીમત આપેલી છે
- ૨ દશવૈકાલિકસૂત્ર—આમા સાધુજીવનના નિયમો આપ્યા છે
- ૩ પિરનિયુક્તિ—ઓધનિયુક્તિ—એમ બે વિભાગ છે સાધુઓ માટે
શુદ્ધ આદારપાણી લેવાનો અધિકાર તથા સાધુ મબંધી ઉપકરણુ
પ્રમાણુ રાખવાનો અધિકાર છે
- ૪ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર—જેમા સાધુઓને મયમ માર્ગમા રહેવાના ઉપદેશો
તેમજ સિદ્ધાંતો ઉપર કથાઓ, દષ્ટાંતો, ઉપમાઓ તેમજ સવાદો
વગેરે છે

આમા મૂળની કુલ ગાયા ૨૨૦૬૦૦ છે

૬ બે સૂત્રિકાસૂત્ર

- ૧ નદીસૂત્ર—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યવજ્ઞાન તેમજ
કેવળજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનુ વર્ણન છે
- ૨ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર—નય નિલેખાની ચર્ચા અને તેની સિદ્ધિ બતાવ-
વામા આવી છે, એટલે વિદ્યા સર્વસ્વનુ વર્ણન છે

આ બંને સૂત્રોની કુલ ગાયા ૨૭૦૪૭ છે

ઉપર નિયુક્તિઓ એટલે કે રીતોઓ લખી છે, તેમણે 'પ્રજ્ઞાપદ' પ્રવાહ' નામના નવમા પૂર્વમાથી કૃત્યસૂત્ર' નામનો પ્રસિદ્ધ મથ ન જૈનમા એ ખૂબ વચાતો હોય થી તેના ગૂઝરની, દિહી અગ્રેષ્ઠ વસે ભાષાતરો અને ગૂઝના ઉપર અનેક પ્રાચીન આચાર્યોની રીતોઓ રદ કરે ઉમાસ્વામિ

એ પડી મ્હેનાજર સ્થિતર અને રથ નકવ સી, સુવર્ને માન્વરિત્ત્વ આનાય ઉમાસ્વામિ થઈ ગયા તેમન સમયનો નિષ્ક્રમ હતો મ્હે કરી ચકાવો નથી તેમણે તત્ત્વાર્થસૂત્ર નામનો પ્રખ્યાત મથ ને ઉપરના ભખ્ય' માયે સરજીનમા રચ્યો છે, જેમા અગત્ય મરેલ સર સમઘી જૈન સિદ્ધાંતોની દ્રુમમા ચર્ચા કરી છે તેની લોકપ્રિયતા અનેક જૈન આચાર્યોએ તેના ઉપર વિનિષ્ઠ રૈયોએ અનેક રીતે રચેલી છે ના અપૂર્વ મથ ઉપર કેટલાયે મથોના દેહનરૂપે ર સુખના છત્રે વિવેચન કયું છે અને તેમના કર્તા તથા વિવરની દ્રુમ કરતો એ નિસ્તૃત ઉપેદ્ય પદ્ય લખ્યો છે એ સિવાય એના મથે ગૂઝરાની દિહી વગેરે અનેક ભાષાતરો પ્રગટ થયેલા છે પાદવિભક્તિ

પાદવિભક્તિ જૈન સમાજમા અદ્ભુત વિદ્યાના જાણુના રી પ્રસિદ્ધ છે તેમણે 'તરંગવતી કથા' નામની ગુરુ પ્રાણુ મથ ને હતી પણ તે અત્યારે મળી ચકી નથી, પણ તેના સારરૂપે એક ને ચાપે એ કથાનો સમઘ આરૂપે કરેલો તે અત્યારે જાણીતો છે, પ્રકસિત થયો છે એ અનેરડ લેખમેને તેનું જમન લાગાર મ દુગ અને તે ઉપરથી ગૂઝરનીમા નત્સીઆઈ પોલે અનુવાદ કરી મથ કર્યો હતો પદવિભક્તિના નામ ઉપરથી પાલીતાણા નગર વસુ ધ તેજે સભરન ચોપા સદીમા થયા લાગે છે સિદ્ધસેન દિવાકર

સિદ્ધસેન દિવાકર નામના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સભરત વિષે નદરૂપ દનમદીન દનાલ તેઓ મૂને થ લખુ પડિત હન અને

તાર્કિક હોવાથી વાદી તરીકે તેમની ગણના હતી તેમની એકી પ્રતિમા હતી કે ' જે મને હરાવે તેને શિષ્ય થાઉં ' આ પ્રતિમાની વૃદ્ધવાદી નામના આચાર્યને જાણ થઈ તેથી તેમણે વાદમા તેમને હરાવ્યા વાત એવી બની કે ભાર્ય પાસે રસ્તામા સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીને મળ્યા, અને વાલુ આવાહન આપ્યું અને જગનમા જ એ વાદ ગોઠવાયો અને હાર-જીતનો નિર્ણયનો આધાર લા આસપાસ ફરતા ગોવાળિયાઓ ઉપર રાખવામા આવ્યો સિદ્ધસેન તો સરકૃતમા ધારાવાહી બો-યે જ ગયા પણ પેલા ગોવાળિયાઓ કંઈ જ મમળ્યા નહિ અને વૃદ્ધવાદીએ પ્રાકૃત ભાષામા તાલમદ્દ રાગમા એકે ગાયા કહી સભળાવી ગોવાળિયાઓ સમળ્યા અને આનંદમા આવી ગયા તેમણે જીતનો નિર્ણય વૃદ્ધવાદીના પક્ષમા આપ્યો, તેથી સિદ્ધસેન તેમના શિષ્ય થયા

તેઓ સરકૃત ભાષાના ખાસ દિમાયતી હતા તેમણે પ્રાકૃત ઉપરાત સરકૃતમા કેટલાક દર્શનિક ગ્રંથો રચ્યા છે તેમા ' જત્રીત જત્રીશીઓ ' મહત્વનો ગ્રંથ છે ' સન્મતિતક ' મૂળે પ્રાકૃતમા છે પણ આ ગ્રંથ જૈનોના રચન ગ્રંથોમા મુખ્ય છે તેમણે આગમોની પ્રાકૃત ભાષાને સરકૃતમા કરી નાખવાનો વિચાર સઘ આગળ દર્શાવ્યો આ વિચાર સાથે તેમના ગુરુ અને સઘ સમત ન થયા, અને આવો વિચાર કરવાના ગુન્હા બદલ તેમને સઘ બહાર થવાની શિક્ષા થઈ તેમણે સઘની માફી માગી અને સઘની આજ્ઞા અનુસાર બાર વર્ષ સુધી સઘ બહાર રહ્યા તે દરમિયાન તેમણે બધા તીર્થોની યાત્રા કરી તેમની વિદ્વત્તાના પ્રભાવે તેમણે તેમના મમયના વિક્રમ રાગને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો હતો

તેણે ઉજ્જૈનીના મહાકાળ મદિરમા ' ક-યાણુમદિર ' નામનું સ્તોત્ર રચ્યું હતું, જેના પ્રભાવથી લા આગળ પાશ્વનાથની પ્રતિમા જમીનમાથી જ આપોઆપ નીકળી આવી હતી

દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ

શ્રી દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વર્ષો વર્ષ પડતા લાગા દુકાળોના કારણે

સાધુઓની સ્મૃતિમાથી નષ્ટ થતા જ્ઞાનથી એની જર્ઘ બાવી પ્રભાના ઉપકાર માટે વીર નિ સં ૮૮૦ (વિ સ ૫૧૦) માં શ્રી સધના આગ્રહથી તે કાળે રહેતા માધુઓને ન તખીપુર-વજામાં એકઠા કરી, તેમને કઠરથ રહેતુ જ્યુ સાહિત્ય એકઠું કરવા માધ્યુ આમ બિન બિન સાધુઓ પાસેથી એક સરખા અનુસંધાનરૂપે મળી આવતા બધા પાઠોને પાઠભેં સાથે પુસ્તકાર્થ કરવામાં આવ્યા, અને તે અંથો આજે આપણને પેની દર પેની વારસામાં મળતા રહ્યા છે

અહીં એ પણ જાણવા જેતુ છે કે બૌદ્ધોએ પણ ઈ સ. ૪૧૦ થી ૪૩૨ વચ્ચે એટલે કે જૈનોથી કંઈક પહેલાં સિલોનમાં બૌદ્ધ અંથો પુસ્તકાર્થ કર્યા હતા

કુદકુદાચાર્ય

જૈનોના દિગંજર પથના સાધુઓએ ધણા અંથો લખ્યા છે તેમાં કુદકુદાચાર્યનું નામ ધણુ જાણીતું છે તેઓ ક્યારે થયા એનો નિશ્ચય થઈ શક્યો નથી પરંતુ તેમના અંથોમાં આવતી કેટલીક તત્કાલીન ધર્માનાઓ ઉપરથી તેઓ પાચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દિ માં થયા હોય એવા પ્રામાણિક વિદ્વાનોનો મત છે

યુગરાતમાં આવેલા વડનગરમાં ક્રુવસેન રાજાનો પુત્ર એકાએક મૃત્યુ પામ્યો, તેથી રાજાને થયેલો રોક શમાવવા માટે શ્રી ધનેશ્વરસ્વરિએ ભદ્રનાદુસ્વામીએ રચેલું 'કલ્પસૂત્ર' સધ સમક્ષ વી. નિ સ ૮૮૦ કે ૮૮૩ ના પયુપણપવમાં વાચ્યુ અને તેજ પ્રમાણે અસારે પણ એ 'કલ્પસૂત્ર' સધ સમક્ષ દર વર્ષે સાધુઓ વાંચે છે

આ પયુપણપવ પહેલાં બાદરવા સુદિ પાચમે થતુ હતુ પણ કાલિકાચાર્ય નામના જગદગરુત યુગપ્રવક્તાક પુરુષ થયા, તેમણે જૈન ધર્મની પ્રભાવના ખાતર બાદરવા સુદિ ૪ ના દિવસે પયુપણપવ (સવતસરી) કયુ અને આજે પણ એ જ પ્રણાનિકા સવત્ર ચાલુ છે

હરિભદ્રસૂરિ

નવમી શતાબ્દિમા હરિભદ્રસૂરિ નામના એક નામાકિત પ્રખર વિદ્વાન થઈ ગયા તેઓ ચિત્રકૂટના રહેવાસી સમર્થ બ્રાહ્મણ પડિત હતા પણ પાછળથી જૈન થયા તેમને માટે એવી કથા છે કે પોતાની વિદ્વાતાના ગર્વથી તેમણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે 'જેનું કહેણું ન સમજીતે તેના શિષ્ય થાઉં' એક વખત જૈન સાધ્વી યાકિની મહત્તરાના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે ન સમજી શક્યા તેથી તેઓ તે આર્યા-સાધ્વીના શિષ્ય થવા ગયા તેણે આચાર્ય જિનભટ્ટ પાસે દીક્ષા લેના સૂચન્યુ, તેથી તેમણે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં અનેક ગ્રંથો ન્યાયા છે કહેવાય છે કે આ ગ્રંથોની સંખ્યા ૧૪૪૪ જેટલી થાય છે આ ગ્રંથોમાં સામ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, અદ્વૈત, ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન આદિ સર્વ દર્શનો અને મતોની ચર્ચા કરી છે તેમણે આગમ ગ્રંથો ઉપર દીક્ષાઓ લખી છે તેમણે તેમના લખેના દરેક ગ્રંથમાં 'યાકિનીસુતુ-ધર્મપુત્ર' એવું વિશેષણ વાપર્યું છે, આ સમયે ચત્તવામી સાધુઓએ જૈન શુદ્ધ આચારને શિથિલ કરી નાખ્યો હતો તેમની વિરુદ્ધ તેમણે પ્રચાર કર્યો અને પોતે શુદ્ધ આચાર પામીને એક મહાન પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન તરીકે પણ ખ્યાતિ મેળવી, તેથી તેમનું સ્થાન જૈન ધર્મદાસમાં મહત્ત્વનું છે

આ પછી ગૂજરાતમાં ઈ સ ૧૦૦૦ થી જૈનો માટે સુવર્ણયુગ શરૂ થયો એમ કહી શકાય તે અરમ્ભમાં ધણા આચાર્યો અને પડિતો થઈ ગયા તેમજ ગૂજરાતના આવડા, સોલકી, નાધેતા રાજાઓના અને તે પછી આવેના મુસનમાન સૂત્રાઓના મંત્રીઓ તેમજ અધિકારીઓએ મોટા ભાગે જૈન હતા ગૂજરાતનું આદિત્ય કવિકાવ્યસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના લીધે જ ઉજ્જવળ થયેનું છે તેઓ જૈનાચાર્યોમાં મહાન જ્યોતિર્ધર થયા છે તેમણે સંસ્કૃતમાં પ્રત્યેક વિષય ઉપર લખ્યું તેમ તે

વખતે બોનાની ભાષા અપભ્રંશ, જેમાંથી આજનુધીની ગૂજરાતી ભાષાનો ક્રમશઃ રિખમ થયો તેનું સર્વ પ્રથમ વ્યાકરણ જનાવનાર તેઓ જ છે

ગૂજરાતની રાજધાની પાટણ હોનાથી ત્યાં અનેક પंडितો થઈ ગયા છે પણ હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન અનોખું છે તેમના વખતમાં પાટણમાં ૨૧ રાજાઓ હતા વસ્તુપાલે પણ ત્રણ મોટા ભાગે ત્યાં જ સ્થાપના હતા કુમારપાલ પછીનો રાજા અજયપાળ અને પાળાથી આવેલા સુસતમાનોએ ધણી ભાગેના અમૂલ્ય મથોનો નાશ કર્યો હતો, પણ આવો નાશ થતો જોઈ દેવોએ અગમ્યેની વાપરી એ ભાગેના મુખ્ય મુખ્ય કેટલાકે સારા મથો જેસંગેર અમલવાદ કે ખલાત મોકલી દીધા જે અત્યારે પણ ત્યાં મોજુદ છે તેમાં તો કેટલાક સમર્થ આચાર્યોએ જાતે લખેલી પ્રતિઓની નમ્લો છે આ રીતે ધણી મથો છપાવી દેવામાં આવ્યા તાપત્રો ઉપર ધણી મથોનો જૂકો યર્ષ જવાથી કાચળાઓ ભરી સરસ્વતી નદીમાં પધરાવી દેવામાં આવ્યા અને કેટલાયે તાડપત્રના તેમજ કાગળ ઉપરના હસ્તનિખિત મથો ચોરાઈને તેમજ વેચ ઈને યુરોપ અમેરિકા તથા દિલ્હીનાના અ ધ પુસ્તકાલયોમાં તથા મ્યુઝીયમોમાં પહોંચી ગયા છે તેઓ આપણા કરતા આ મથોનો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે

અમૂલ્ય મથોનો આવી રીતે નાશ થવા છતાં પાટણના જુદા જુદા ભાગેના તાડપત્ર ઉપર તેમજ કાગળ ઉપર હાથે લખાયેલા ૨૫૦૦૦ મથો જેમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલા મથોની મધ્યા આસરે ૭૫૦ ની છે આ ભાગેમાંની જૂનામાં જૂની પ્રતિ વિ મ ૧૧૫૭ ની સાધની છે આ મથોમાં ધણી જૂની ચિત્રખાનો પણ સમઢ છે

આ મથો બેંક વિષયના અને જુદી જુદી ભાષામાં લખેલા છે આ અમૂલ્ય શાસ્ત્રને સુવ્યવસ્થિત રીતે માથવવા માટે 'હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર' નામનું નવું મંદિર આ પુસ્તકના લેખકના પિતાશ્રીના સ્મરણાદિ અર્ધારવામાં આ મુ છે

પાટણના આ અથમઅહને પ્રતીકથી કાતિવિજયજી અને તેમના શિષ્ય મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી તેમજ તેમના શિષ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ પચીસ વર્ષ સુધી સતત મહેનત લઈને નાશ પામતા બચાવ્યા છે અને વ્યવસ્થિત કર્યા છે

પાટણના આ જૈન શાસ્ત્રીઓ હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી તે અત્યાગ સુધી જગવિખ્યાત રહ્યા છે અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ હિંદી વિદ્વાનો આ અથમઅહને જોવા માટે આવે છે કેટલાક વિદ્વાનોએ મહત્વના ગ્રંથોના ફોટો લઈને સંપાદિત પણ કર્યા છે

પાટણને, અરે ! સમગ્ર ગુજરાતને જગત્સા આવી પ્રસિદ્ધિ અપાવનાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી જીવન જાણનાની ધમ્મ પ્રગટે જ, આમા નવાઈ જેવું નથી જ, તેથી અહીં તેમનું દૂકમા ચરિત્ર અપાય છે

હેમચંદ્રાચાર્ય

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ વિ સ ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે મોઢ વણિક સાચિગને ત્યાં થયો હતો તેમની માતાનું નામ પાદિણી હતું અને તેમનું નામ ચંદ્રદેવ રાખવામાં આવ્યું હતું તેમના પિતા વૈષ્ણવ હતા જ્યારે માતા જૈનધર્મ પાળતી હતી જેમના ગુરુશ્રી દેવચંદ્ર-સૂરિ હતા ચંદ્રદેવ જ્યારે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તે તેમના ગુરુના ઉપાશ્રયે તેમને વાંચા ગયો અને ગુરુના આસન ઉપર બેસી ગયો ચંદ્રદેવના શુભ લક્ષણો જોઈ શ્રીસંઘના મુખ્ય આગેવાનો સાથે ગુરુ ચંદ્રદેવના ઘેર ગયા અને ‘ચંદ્રદેવ જૈન શામનનો ઉદ્ધાર કરશે’ એમ સમજાવી ચંદ્રદેવની માતા પાસે ચંદ્રદેવની માગણી કરી ચંદ્રદેવના પિતા બહારગામ ગયેલા હોનાથી માતાએ ચંદ્રદેવનું તેમજ મધનું ક-યાણુ થશે એમ સમજી ચંદ્રદેવને ગુરુને અર્પણ કર્યો ગુરુએ વિ સ ૧૧૫૪ માં નવ વર્ષની ઉંમરે તેમને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યા અને તેમનું નામ

બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્રે થોડા જ વયમાં વિદ્યાના દરેક ક્ષેત્રમાં પાર-
ગતપણું મેળવી લીધું એમનો ઉડો વિદ્યાભ્યાસ, અપૂર્વ ત્યાગશક્તિ ઔ-
તપ પ્રભાવ અને સ્વાભાવિક એજન્સિવતા વગેરે પ્રભાવશાળી ગુણો જોઈ
આચાર્ય શ્રીપદ્યદ્રસૂરિ અને સઘે મળીને સ. ૧૧૬૨ માં એટલે મત્તર
વર્ષની ઉંમરે તેમને આચાર્ય પદવી આપી અને તેમનું નામ શ્રી હેમચ-
દ્રાચાર્ય રાખ્યું.

જ્યારે તેઓ ગૂજરાતની રાજધાની પાટણમાં આવ્યા ત્યારે ગુજરાત
ના વિદ્યાપ્રિય રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહનું રાજ્ય હતું અને તે
આચાર્યશ્રીની વિદ્વતાથી આકર્ષાઈ તેમના પ્રસંગમાં આ થોડા ગૂજરેશ્વરની
પડિતોની રાજસભા જોને પ્રમુખ જૈન શ્રાવક પડિત શ્રીપાન હતો
તેમાં હેમચંદ્રનું સ્થાન આગળ પડતું હતું.

ગૂજરેશ્વરની રાજસભામાં વિક્રમ સ. ૧૧૮૧ માં દિગ્ગજરાચાર્ય શ્રી
કુમુદચંદ્ર અને સ્વેતાંબરાચાર્ય શ્રી દેવસૂરિ વચ્ચે વાદ થયો હતો જેમાં
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પણ આવ્યા હતા.

હેમચંદ્રાચાર્યની ખ્યાલિતું સૌથી મોટું કારણ એ છે કે તેમણે
સિદ્ધગંજની રિનિતિથી સિદ્ધહેમ બ્યાકરણ બનાવ્યું આ બ્યાકરણ વિશેની
હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશની અસર તે પછીના રાજા કુમારપાળ ઉપર
ઘણી વધારે પડી તેથી કુમારપાળ જૈન થયો કુમારપાળે હેમચંદ્રાચાર્યના
ઉપદેશથી જૈનધર્મની ઉત્તતિના ધણાં કાર્યો કર્યા જેની હકીકત અગાઉ
આવી ગઈ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતા તેમણે રચેલા અથો ઉપરથી જોઈ શકાય
છે કહેવાય છે કે તેમણે સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકપ્રમાણ અથો રચ્યા છે
અત્યારે મળતા અથોનું શ્લોકપ્રમાણ તેમણે થતું નથી તેથી કદાચ
બીજા અથોની માફક એ પણ હુમ થયેલા હશે, જો કે અત્યારે મળી
આવતા અથોનું શ્લોકપ્રમાણ એણે નથી,

તેમના પ્રમિદ્ધ 'સિદ્ધદેવ વ્યાકરણ' ના પાંચે અંગોના મળીને દોઢ લાખ શ્લોકો અત્યારે મળે છે તેમણે 'ત્રિપદિ રામાકા મહાપુત્ર્ય ચરિત્ર' ની 'પરિશિષ્ટ પર્વ' ઉપરના દસ પર્વોમા રચના કરી છે તે ૩૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો છે કુમારપાળના સ્વાધ્યાય માટે 'યોગનાસ્ત્ર' નામનો અથ રચ્યો તે ૧૨૫૭૦ શ્લોકાત્મક છે આ સિવાય તેમણે દ્વયાશ્રય મન્યાનુશાસન, અભિધાન-ચિંતામણિ, અનેકાર્થકાશ નિઘન્ટુ કાશ છદોનુશાસન, હૈમનિગાનુશાસન, પ્રમાણુમીમામ્સા, અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા વીનરાગસ્તોત્ર વગેરે પ્રત્યેક વિષયના અંથો લખી તેમણે નિવાની વિનિધ વાનગીઓનો યાળ ગૂજરાતેવી આગળ ધર્યો છે

તેમના ઉપદેશથી સિદ્ધગજ અને કુમારપાળે જૈન મંત્રિ બધાબધા અને ઉત્તમ મહામાતૃના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાઙ્મદે શત્રુજયના મંત્રિનો હર્ષોદ્ધાર કર્યો હતો

તેઓ ૮૪ વર્ષનો ઉમરે કાળધમ પામ્યા અત્યારે જૈનેતર નિદાનો પશુ કમૂન કરે છે કે ગૂજરાતના ઇતિહાસમા હેમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન બીજો કોઈ થયો નથી ગૂજરાતના ઇતિહાસમા રસ લેતા આધુનિક વિદ્વાનોમાં તેમની લોકપ્રિયતા એટલી બધી છે કે જોને લીધે જૈન અને જૈનેતર-અનેએ તેમના જીવનચરિત્ર રખ્યા છે, અને તેમના અંથોની ચર્ચા કરી છે

ગૂજરાતના સમર્થ લેખકોમાં ગણાતા શ્રી કનૈયાનાન મુનશીએ પોતાના અંથોમાં ન્યા પ્રસંગ આવ્યો ત્યા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની મહત્તાની આદરપૂર્વક નોંધ કરી છે અને તેમનાજ અવતરથી ગૂજરાત નાહિવ્ય પરિવર દ્વારા હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંત્રિની ઉદ્ધાટન ક્રિયા સમયે હૈમમા રચત મંત્રની યોજના કરાવી ગૂજરાતીઓ પાત્ર હેમચંદ્રનું ઝણુ ઝૂનતા જણાવેનું કે દરેકે તે અદા કરવા પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ

ગૂજરાતમાં અહિંમાનુ જોર અને આખા હિન્દમાં અહિંસાનું વાતાવરણ હેમચંદ્રાચાર્યને આભારી છે

હેમચંદ્રાચાર્યના સમયે એટલા બધા વિદ્વાન આચાર્યો થઈ જયાંકે

એવું વિગતવાર વણન આપતું અહીં અઘડકય છે લગભગ ૩૦૦ થી સુધીના આ અરસામાં જૈનાચાર્યોએ ધણા અથો રચી બીજા પ્રાતને પણ માન ઉપજાવે તેવું ગૂજરાતનું સાહિત્ય જડાળ વધાયું છે

હેમચદ્રાચાર્યના સમયમાં અનેક તાડપત્ર અથો લખાણા હતા એના સ ૧૨૦૧ થી ૧૨૭૨ સુધી લખાણેની કેટલીયે પ્રતિઓ પાટણ અને જેસનમેરમાં અત્યારે પણ મેળાવું છે

આ સમયનું જૈન સાહિત્ય અગાઉ જણાવેલા હિંદના મુખ્ય મુખ્ય નગરોમાં જૈનઅજારોમાં છે જેમાં આઈસોલ્નવરમાં વર્તના જૂના હસ્તિખિત તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપર લખાયેલા અથો છે જૈનધર્મના વિરોધીઓ ખુસનમાનો અને લડાઈઓના કારણે ધણા અથોનો નાશ થઈ અથો કેટલાયે અથો પરદેશીઓ પૈમાં આપી લઈ ગયા અને તેનો અભ્યસ કરી યોગ્ય રીતે પ્રમિદ કરવાનું માન મેળવ્યું

હીરવિજયસુરિ —

હેમચુગ પછી મહાપ્રભાવક નરીકે ઘણી જ જાણીતી વ્યક્તિ શ્રીહીરવિજયસુરિ છે તેઓએ સ ૧૫૮૬ માં દીક્ષા લીધી હતી તેમની ગિદ્ધતાની ખ્યાતિ સાબળી અકબર બાદશાહે તેમને ગૂજરાત (ખલાત) થી ફતેહપુર રીકી બોલાવ્યા હતા હીરવિજયસુરિની અમર અકબર ઉપર ખૂબ પગી જેથી બાન્ધાહે ખાસ ખાસ ધણા વિસોમાં દિસા બંધ કરી હતી એટલું જ નહિ જરુમાવેરા પણ માફ કર્યો અને શત્રુજય પત્રત જૈનોને સમપણુ કર્યાનો સ્તાવેજ કરી આપ્યો અકબર બાદશાહે તેમને જગદ્ગુરુ મિરદ આપ્યું હતું તેમના શિષ્યોમાં ધણા યોગ વિદ્વાન સાધુઓ હતા જેમણે અનેક અથોની રચના કરી છે તેમના સમયમાં અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા અને વાદો જલા થયા હતા એ જવાનું સમાધાન અને વ્યવસ્થા કરવામાં જ એમને મોટો સમય ગયો વધુ વિગત જાણવા માટે શ્રી વિદ્યાવિજયજીકૃત સૂરીશ્વર અને સમાટ નામનું પુસ્તક જોવું

સમયમુદ્ર

આ જ સમયમા સમયસુદરગણિ નામના ખરતરગચ્છના એક સાધુ હતા તેમની અનેક ગૂજરાતી અને સંસ્કૃત કૃતિઓ રચેલી મળી આવે છે તેમણે એક શ્લોકના 'રાજાન્તે દદતે સૌરયમ્' એટલા જ માત્ર ચોથા પાદના આઠ લાખ અર્થો કરી 'અષ્ટાઙ્કી' નામનો ગ્રંથ રચ્યો અને તે અકબર બાદશાહની સમક્ષ એ ગ્રંથ સંભળાવ્યો તેથી ગંગા આશ્વર્યમુદ્ર બન્યો.

જો કે તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા લખાયેલા ગૂજરાતી સાહિત્યના નમૂના હાથ લાગ્યા છે તે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા ગયા છે આ યુગમા એટલે ૧૬ માં ૧૭ માં શતકમા ગૂજરાતી સાહિત્ય પુષ્કળ પ્રમાણમા લખાયું છે ગૂજરાતના સાહિત્યમા જોન સાધુઓનો ફાળો જોનેતર કરતા અનેકગણો વધારે છે, તેમજ તે વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું પણ છે એ ગ્રંથોમા જે મળી આવ્યા તે ગ્રંથોની નોંધ લેતા રવ. સાક્ષગૃથી મોહનલાલ દત્તિયદેસાઈએ મોટા કદના ત્રણ ભાગના ચાર વોલ્યુમ પ્રગટ કર્યા છે જો કે હજી કેટલુયે સાહિત્ય ભાગેમા દટાયેલું પડ્યું છે, છતાં જોની નોંધ લેવાઈ છે તે પણ કોઈરીતે પ્રમાણમા કે ગુણવત્તામા ઓછું નથી અને એથી એ વોલ્યુમેના સંગ્રહકર્તા મહેનતનો ખ્યાલ આવવા સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યની વિપુલતાનો પણ ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેનો નથી.

આ મમયથી જોનોનું પૂજન સાહિત્ય બહાર પડવા માડ્યું અને તે એટલું બધું લોકપ્રિય થયું કે અત્યારે પણ એ પૂજનઓની રચનાની પર-પરા ચાલુ જ છે આ પૂજનઓ હિન્દી દરેક રાગ-રાગણીના છંદો, દોહા, ચોપાઈ વગેરેમા બનાવેલ છે પૂજનઓ સાથે ગ્તવનોમા પણ રાગ-રાગણીનો જૂટથી ઉપયોગ કરાયો છે.

પૂજનઓ રચનારાઓમા કવિવર સમયસુદરજી, સકેતચંદ્રજી, દેવચંદ્રજી,

યશોવિજયજી વીરવિજયજી, પદ્મવિજયજી, આત્મારામજી અને વિજયવ
દત્તજી વગેરેની રોની પૂજાઓ અત્યારે બહુ લોકપ્રિય છે

જ્ઞાનદધનજી અને યશોવિજયજી

આ પછી જ્ઞાનદધનજી અને યશોવિજયજી નામના જે વિદ્વાન
સાધુઓ થયા જ્ઞાનદધનજી તો અંધાત્મી હતા અને મોટે ભાગે જંગમના
રહેતા તેમજ અને પદ્મ અને રતનનો રચ્યા છે, જેમાં માર્ગિકદષ્ટિ
અને અનુભવોગતો ચિતાર આપ્યો છે જ્યારે યશોવિજયજીએ ન્યાયના
અથો તેમના મમરની નવ્ય વાચની છટાથી રહસ્યભૂત લખ્યા છે એમ
કહી શકાય કે યાવના આ પુસ્તકો સિદ્ધસેન પછી હરિભદ્રે તેને મધ્ય
કાળમાં રિકસા થો અને કે ર્ક આગળ પાઠ્ય ત્રિભર નિહાનોએ પછી
એ રિકસમાં મદ્દતનો ફાળો આપ્યો પછી યશોવિજયજીએ તો પોતાના
અથો સ્ત્રી વાય સાહિત્યને મોકલ કળાએ ખીન યુ છે પછી એ પછીના
જૈન સાધુઓમાં આજસુધી એ રિદ્ધાયુગ એસરી ગયેન જ નોવાય છે
આ યુગમાં એ વિદ્વાના સમર્થ જ્યોતિર્ધર જૈન પ સુખનાનજીને
ગણીએ તો જરાયે વધુ પ વુ નથી

વિનયવિજય

વિનયવિજય ઉપાધ્યાય એક પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન થયા તેઓ યશો
વિજયજીના સહાધ્યાયી હતા અને કાશીમાં તેમની સાથે જ રિદ્ધાબાસ
નિમિત્તે ગયેના તેમણે યશોવિજયજીની આફક વિદ્વદ્ભોગ્ય નહિ પછી
લોખોન્ન સાહિત્ય રચનામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે તેમણે કે પસૂત
ઉપર ૬૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ કપસુખોધિકા નામની ટીકા સ્ત્રી જે
પ્રતિવષ માધુઓ પદ્મપણામાં વાચે છે તેમજ આરે અનુયોગના વિષયોના
બહારસમો લોહપ્રકાશ અથ રચ્યો એ મિવાય શીપાન રાસ ગૂજરાતીમાં
રચ્યો જે બાજે જૈનોમાં ખૂબ પ્રચલિત છે

આત્મારામજી (વિજયાનદસૂરિ)

ઉ ના જૈન સાધુમેશ મદાન પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજી થયા

તેમણે બીજાના મનખડનના અનેક પુસ્તકો લખ્યાં આત્મારામજીનો જન્મ
 અઘ્નક્ષત્રિય જાતિમાં મ ૧૯૯૩ માં પન્નજના દિરોજપુર જન્મ્યા થયો
 હતો પહેલાં તેઓ જોતોના સ્થાનક પથના સમાગમમાં આવ્યા અને
 તેમણે તે પથમાં દીક્ષા લીધી તે મતનાળા મૂર્તિપૂજામાં માનતા
 નથી, આત્મારામજીને અધ્યયન પદ્ધતિ મૂર્તિપૂજા જરૂરી લાગી અને તેમણે
 શ્વેતાશ્વર મૂર્તિપૂજક પથમાં દીક્ષા લીધી તેમના અથમાં ' અજ્ઞાનતિમિત્ત-
 ભારકર, સમ્યક્ત્વગત્યોદ્ધાર જૈનમત વૃક્ષ, જૈન તત્ત્વાર્થ ' વગેરે જાણીતા
 છે મ ૧૯૫૦ ની ચીમગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં તેમને જૈનધર્મના
 પ્રતિનિધિરૂપે જવાનું નિમત્રણ મળેલું પણ સાધુ-આચાર્યી વિરુદ્ધ કંઈ
 પણ ન કરનાની દૃષ્ટિથી તેઓએ પોતાના બ લે બેરીસ્ટર વી ચંદ્ર શાસ્ત્રજી
 ગાધીને તૈયાર કરી ત્યાં મોકલ્યા હતા તેમણે સ ૧૯૫૩ જેઠ સુ. ૮
 મે કાળ કર્યો

ઝેટનાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ જૈન માહિત્યની મેલા કરી છે
 તેમણે ઝેટનાયે જૈન પુસ્તકો મેળવી અભ્યાસ કર્યો અને તેમાંના ઝેટનાકના
 અંગ્રેજી તેમજ જર્મન ભાષામાં ભાષાતરો કર્યા અને એ અથો ઉપર મૌનિક
 ગુનનાત્મક અભ્યાસપૂર્વક નિબંધ પણ લખ્યા તેમાં સૌથી વધારે જૈન
 ધર્મના અભ્યાસી તરીકે હર્મન યામળીએ નામના મેળવી છે તેઓ
 જર્મનીના બોન વિદ્યાપીઠમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા તેમણે અન્ય
 પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલી જૈનધર્મ વિશેની ભૂલો સુધારી છે તેમણે
 કંપસ્ટ્ર, પહિમચરિન, સમગધમ્ય કહા વગેરે અથો પર વિવેચનો કર્યા
 છે જેમાં તેમની ઊંડી ગવેણના નજરે પડે છે તેમના ખાસ શિષ્ય પ્રો
 ફેસરનેપે ' જૈર્નાઝમ નામે જર્મન ભાષામાં અથ લખ્યો છે જેનું ગુજ-
 રાતી ભાષાતર પણ જૈનધર્મ પ્રસારક અમા તરફથી પ્રગટ થયું છે એ
 સિવાય તેમણે જોતોના ' કમવાદ ' ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ લખ્યો
 છે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે આ બંને વિદ્વાનો હિંદમાં
 આવ્યા હતા

અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કે જેમણે જૈનધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓમા શાર્પેન્ડીયર, હર્ટલ વી ટરનીઝ, લોયમેન, હોર્નેલ વોરન, શુર્મીંગ, ગેમનપ, બ્રાઉન મિમ જોન્સન, મિસ રીવન્સન, એટો રટાર્કન વગેરે છે આ વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્ય માટે કરેલી અર્થાથી વિદેશમા પણ જૈનધર્મનો અભ્યાસ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે, એટલુ જ નહિ. હિંદના ધર્મો અને સાહિત્ય માટે અભ્યાસ કરતા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને જૈન ધર્મનુ જ્ઞાન જરૂરી થય પડે છે

આચાર ધર્મ

(૬)

તીર્થંકરો તીર્થની સ્થાપના કરે છે તીર્થનું ખીલુ નામ 'સધ પથુ' છે તે સાધુ, માધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો બનેલો હોય છે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાને પાળવાના ધર્મોની મર્યાદા જુદી જુદી હોય છે સાધુ માધ્વીને પાળવાનો ધર્મ કે જેને માટે દીક્ષા લેવી પડે છે તે 'સાધુધર્મ' કહેવાય છે અને શ્રાવક-શ્રાવિકાને પાળવાનો ધર્મ તે 'શ્રાવક' અથવા 'ગૃહસ્થધર્મ' કહેવાય છે

સાધુધર્મ

બધી જાતના બધનોથી મુક્ત થવા માટે શ્રાવકધર્મ કરતા સાધુધર્મ નજીકનો માર્ગ છે પણ તે જ કારણથી તે અતિ કઠણ પણ છે જે મનુષ્યને આ દુનિયા ઉપર વૈરાગ્ય ઉપજાવે હોય, જે ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજે ન હોય અને સાધુધર્મ પાળવાની ભાવના અને શક્તિ ધરાવતો હોય તે જ દીક્ષાને યોગ્ય ગણાય છે દીક્ષા એટલે સર્વવિરતિ અર્થાત સાધુએ તમામ પ્રકારના સામાજિક સબંધોનો-કુટુંબ પરિવારનો સંસ્થા ત્યાગ કરવો પડે છે તેમના માટેનું ચિંતન પણ ત્યાગ્ય હોય છે અને કચન-કામિનીનો સવથા ત્યાગ કરી ઘર છોડીને તે અનગાર બને છે કાષ્ઠપથુ સન્નેગોમા કે તેનો કાષ્ઠ પણ રીતે વ્યવહાર કરવાની તેમને મનાઈ હોય છે આ , , , , , લોકડાના પાત્રો, માટીના ધૂમ્ર

સુબીના પામેનો ઉપયોગ કરે છે દૂધમાં તેમણે સવ પ્રકારના વિલાસનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે

અહિંસા અસત્ય ન બોલવું, ચોરી ન કરવી બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને પરિવ્રજ ન રાખવો આ પાંચ મહાવ્રતેને પાળનાર માધુ ધર્મ શકે છે

નિત્યમ્મ તરીકે માધુએને સગર અને સાંજ બે વખત પ્રતિક્રમણ કરવાના હોય છે જેમા અન્નણે થયેના દોહોનુ પ્રાપ્તિ કરવાનુ ક્ષમા માગવાની તથા ભગવાનની સ્તુતિ કરવાની હોય છે તેમને સ્નાન કરવાની મનાઈ હોય છે તેથી તેઓ ભગવાનની આરપૂજન કરે છે અને તે માટે મરિમા જમ ભગવાનની મુતિના દર્શન અને ચિદમવદન કરે છે

નિત્યક્રમથી રાજત પડતા રખતમા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે અને બીજાને કરાવે છે વળી તેઓ મંથો લખે છે તેનુ સંશોધન કરે છે અને ધાર્મિક ચર્ચા પણ કરે છે વિદ્વાન સાધુ ઉપાધ્યયમા એકલા થયેના આનંદ શ્રાવિકા અને સાધુ સાધ્વીને દર મવારે વ્યાખ્યાન દ્વારા ધર્મનો બોધ આપે છે

તેમને અચિત્ત પાણી એટલે ખાસ કરીને ગરમ કરેનુ પાણી પીવાનુ ફરમાન છે જે તેઓ ગૃહસ્થને ઘેરથી લઈ આવે છે અગ્નિને સ્પર્શ કરવાનો કે અગ્નિથી સંસોષ કરવાનો અધિકાર નથી શિક્ષાગતિએ જીવન ચલાવવાનુ તેમને ફરમાવવામા આ નુ છે એક ઘેરથી પૂરેપૂરી શિક્ષા—આદાર નહિ લેના, શિમા આપનાર આવકાને મંદોચ ન થાય તે પ્રમાણે છુદા છુદા ધરોથી તેઓ લે છે સાધુઓને નિમિત્તે કરામેની ગ્સોષ લેવાની સાધુઓને આજ્ઞા નથી

કોઈપણ જાતનુ વાહન વાપરવાની સાધુઓને છટ નથી તેમણે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પગપાળા જ જવાનુ હોય છે પગે બેઝા વગેરે પહેરવાની પણ મનાઈ છે

એમાસાના ચાર માસ સિવાય એક જગ્યાએ નહિ રહેના છુદે છુદે

સ્થળે એક ગામથી બીજે ગામ રતા ફરવાનું હોય છે જ્યાં દરેક સ્થળે તેઓ ધર્મના પ્રચાર કરી શકે તે ચોમાસાના ચાર મહિના એટલે અષાઢ સુતી (ગૂંચરાતી) ૧૪ થી કાતિંકી પૂર્ણિમા સુધી એક જ સ્થળે તેમણે રહેવું જોઈએ કારણ કે કાચુ પાણી અને લીલોતરીનો સ્પર્શ કરવાની મનાઈ છે

કોઈ પણ પ્રકારે દિસા ન થાય તે માટે તેમણે બહુ જ સાવચેત રહેવું પડે છે અને અજાણતા મયેલી સૂક્ષ્મ દિસાનું પણ તેઓને પ્રાચીન કલુ પડે છે ખેસતા, જાંઠતા, દાનતા, ચાપતા જીવજંતુની દિસા ન થાય તેની સલાખ રાખે છે, ખેસવામા પણ જીવહિમા ચની હોવાથી ' મુહપતિ ' નામનો એક કપડાનો ટુકડો બોવતી વખતે મુખ આગળ રાખે છે

અપંગિત્રી તરીકે સાધુઓ બે અને સાધ્વીઓ ત્રણ કપડા પહેરે છે અને આના કપડાની એક-બે જોડી પોતાની પાસે રાખે છે તે સિવાય જોડવા-પાથરવા એક-બે હિતની કાળજી રાખે છે તેમને ગાદના ઉપર સુઈ જવાની મનાઈ હોય છે

કોઈને માત્ર માટે નહિ પણ જનાવરથી સરક્ષણ કરવા માટે એક દડ-લા-ડી પોતાની પાસે રાખે છે

હજમન કરાવવાની તેમને મનાઈ છે, તેથી તેઓ પોતાના વાળ મોટા થાય ત્યાં પોતાના હાથે જ ખેચી કાઢે છે સામાન્ય રીતે તેઓ વર્ષમા બે વખત ' લોચ ' કરે છે આ સિવાય મયાનહિત ધર્મધ્યાન અને તપશ્ચર્યા એટલે ઉપવાસ વગેરે કરે છે

ટૂંકમા સામારિક સર્વ અપચોદ્ધ નિમુક્ત અને સદા અધ્યાત્મ-પરાયણ રહેવાનો સાધુઓનો ધર્મ છે

આઠ વયથી નાના બાળકો, વૃદ્ધો, બિક્ષા મેળવવા માટે અચળા, જાગીઓ, ચોરો, આધળા, ધનથી ખરીદ્યેલા, તીર્થકરોના નામો પણ

મા ન કરી શકે તેના નિષ્કૃદ્ધિ, નશી-દેવાદારો, વસ્ત્ર અને આદાર માટે જે બીજા ઉપર આધાર રાખતા હોય તે અને જેને દીક્ષા લેવા મટે તેના મા-આપની વાતની કે વડિતની સમતિ ન હોય એવા લગભગ ૧૮ પ્રકારના પુરોને શાસ્ત્રમાં દીક્ષા માટે અપેક્ષ્ય કલ્યા છે ગર્ભવતી તેમજ ધાવજી બાળમ્ની માતાથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય નહિ

આ બધા સાધુના આચારો પાળવાની વિગત શાસ્ત્રોમા બહુ જ વિસ્તારથી આપી છે હાતતા-આલતા તેમજ અનિવાર્ય કે કોઈ કારણથી થયેના ગેરોત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રે સાધુને કરવું પડે છે ક્રિયામા થયેલા દોષોની જાણ થતા તેની નોંધ રાખી સાધુ પોતાના વડિન પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત માગે છે અને તેમના કલ્યા પ્રમાણે ઉપરાસાદિ જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તે કરે છે

સાધુજીવન એટલે બને તેટલું સસારથી અનિષ્ઠ રહી મોક્ષ સાધવો અને તેનો ઉપદેશ અન્યને આપવો તે છે આ પ્રમાણે સાધુજીવન પાળ નારા અત્યારે પણ ધજા છે

આવકેરમ

મૃદરયધર્મનું બીજું નામ શાસ્ત્રોમા આનકધર્મ ' બતાવેલું છે શ્રાવકધર્મનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એટલે તપનારા મોક્ષ મેળવવાનો છે પુણ્યના કાર્યો કરવા અને પાપ કરતા બચવું તે સુત મનુષ્યનું કલ્યા ગણાય છે, અને એ દૃષ્ટિએ કેમ વતવું એ શાસ્ત્રોમા બતાવેલું છે

જેનોત્રુ માનવ છે કે મનુષ્ય ભવ મળવો ધણો દુષ્કલ છે અનેક ચોનિમા ભવજમણ કરતા મહાપુણ્યોદયે મનુષ્ય જ મ મળે છે મનુષ્ય પણ દેવ કરતા પણ ઉત્તમ છે શુભ કર્મોત્પત્તિ જ દેવગતિ તો મળે છે પણ દેવો સ્વર્ગમાં મોજશોખમા પડી જવાથી નવાં પુણ્યનાં કર્મો બાધી રાખતા નથી મનુષ્યભવમા આત્મા સુચરુનો ચોગ મળ્યે જ્ઞાન મેળવીને શુદ્ધ ધર્મ પાળી કર્મ ખપાવી શકે છે અને મોક્ષનો રસ્તો સાધી શકે છે આવો ઉત્તમ મનુષ્યભવ મળેલો છે તેને વેધી ન નાખતાં આત્મણ

કલ્યાણ કેમ સાધવું તે દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ સાધુ ધર્મ તો અતિ ઉત્તમ છે જ પણ આવકધર્મ મારફતે પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાથી આત્માનું કલ્યાણ સાધી શકાય છે

પરમાત્માનું પૂજન, ગુરુમહારાજની મેવા, શાસ્ત્રવાચન, સયમ તપ અને દાન એ ગૃહસ્થના છ કર્મો શાસ્ત્રમા જતાવેલા છે

આવકધર્મના નિત્યકર્મ

દરેક જૈને પ્રાત કાળે નવકાર ગણીને ઊઠવું જોઈએ નવકારથી અરિ-હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુને નમસ્કાર કરાય છે નવ-કાર સર્વ મત્રોમા મહામત્ર ગણાય છે તે પછી શુદ્ધ ચર્મ ચોકખા કપડા પહેરી સવારનું પ્રતિક્રમણ કરવું પ્રતિક્રમણમા રાત્રે જાણ્યે અન્નણ્યે થયેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું હોય છે મન, વચન અને કાયાથી થયેના દોષો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો હોય છે પ્રતિક્રમણમા ઝોછામા ઝોછું બે ધડી એટલે ૪૮ મિનિટ સુધી બેસવું જોઈએ તે જતાવેલી નિધિપૂર્વક કરવાનું હોય છે રાત્રિના દોષો માટે રાષ્ટ્ર-રાત્રિ પ્રતિક્રમણ સવારે અને દિવસના લાગેના દોષો માટે દેવસિ પ્રતિક્રમણ સાન્ને કરવાનું હોય છે

પ્રતિક્રમણ પછી સ્નાન કરી, શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરી લગવાનની પૂજા અને ચૈત્યવદન નિધિપૂર્વક કરવું જોઈએ અને તે પછી સાધુનો યોગ હોય તો ઉપાશ્રયે જર્ઘ ધર્મશ્રવણ કરવું જોઈએ તેમજ સાધુ-સાધ્વીની ભક્તિ એટલે તેમને આદાર-પાણી વહોરાવવા તેમજ વસ્ત્ર-પાત્રાદિ સીધું જીવનને ઉપયોગી સાધનો પોતાની શક્તિ મુજબ આપવા જોઈએ

સાધુ જીવન અતિ ઉત્તમ છે પણ તે પાળી ન શકાય તો ગૃહસ્થ ધર્મમાં જતાવેન બે ધડીનું ચારિત્ર સામાયિક દ્વારા પાળવું જોઈએ સામાયિક એટલે ૪૮ મિનિટ એક આસને બેસીને સ્વાધ્યાય કરવો એ સનયમા તમામ આસારિક પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવાનું હોય છે

આનંદ પૌષ્ઠ દ્વારા જોછામા જોછા રાત વિસનો કે માત્ર વિસનો કે માત્ર રાત્રિનો સાધુ ધર્મ પાળી શકે છે તે માટે સાધુનો યોગ હોય તો તમા ઉપાશ્રયે જઈને જે સમય માટે સાધુધર્મ લેવો હોય તે સમય પૂરતો આનંદો વિધિપૂરક પૌષ્ઠ લઈ શકે છે

પૌષ્ઠ અને મામાયિક દ્વારા આવક સાધુધર્મનો અભ્યાસ કેળવી શકે છે અને હવે યોગ મળ્યે ચારિત્ર લઈ મોક્ષની સાધના કરી શકે છે કારણ કે ચારિત્રદ્વારા કર્મ ખપાવવાની વધુ અનુકૂળતા મળે છે

સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અદિસા પાળી તકાય એ માટે જૈન શાસ્ત્રોમા અને પ્રમાણની ક્રિયાવિધિ કરતાં કાળજી રાખવા તરફ બાર મૂકયો છે કેટલાં નિયમોનો ઉલ્લેખમામાથી બચવા માથે જ મનુષ્યની તદ્દુરગ્તી જળવાવ તેનો પણ મેળ સાધ્યો છે જેમ ઉદાગ્રેષુ પાણી પીવું, રાત્રિભોજન ન કરવું એટલે સૂર્યોદય પહેલાં કે સૂર્યાસ્ત પછી ન ખાવું, કદમ્બળ, મધ માખણ, મદુડાં વગેરે અલભ્ય પાઈયાં ન ખાવા

બાહ્ય અને આંતર તપના પ્રકારો બતાવતા ખાસ કરીને મોર્ટ તિથિઓમાં જે ચૌ મ જે આઠમ, અને સુ. પાચમ એમ પાંચ તિથિએ કોઈ અગિયાર તિથિએ કદાચ મન પચ્ચક્રખાણ કરવાનું વિધાન કયું છે નતમા મુખ્યત્વે જે ટક ખાવું એટક ખાવું, આયબિન એટલે નીરસ જોજન (ઘી દહીં, દૂધ, તેલ જોળ વગેરે ચીજો વિનાનું) કરવાનું અથવા ઉપવાસ એટલે સળંગ ૩૬ કલાક સુધી વિસે જ માત્ર ગરમ પાણી મિયાવ કદ જ ખોરાક ન લેવો—વગેરે કરવાનું જણાવેલ છે કેટલાક તો ઉપવાસમા પાણી પણ લેતા નથી તેને ‘અઉવિકાર ઉપવાસ’ કહે છે

જૈનશાસ્ત્રોમા દાનમદિમા ખૂબ વધુ બ્યો છે અને તે માટે અનેક રીતોઓ પણ બતાવેલા છે છતાં સુપાન દાનમા સાત ક્ષેત્રોમાં દેવાનું ન મહત્વનું ગણાય છે

પશુ, પક્ષી અને જીવજતુ પ્રત્યે દયા રાખવી એ મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે, છતાં જૈનોએ દયાવૃત્તિ ઉપર ખૂબ લક્ષ આપ્યું છે અને એના પરિણામે અશક્ત, માદા, લૂલા, પાગળા, તેમજ વૃદ્ધ જનાવરો તથા પક્ષીઓને પાળના-પોષવા તેમજ તેમની માવજત કરના માટે જૈનોએ પાજસપોળ નામની સંસ્થાઓ ગામે ગામ ખોલી છે આ સંસ્થાઓને નિભાવવા માટે વાર્ષિક લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે

જૈન નામધારી ગમે તેના માણસમા ઉપરના ગુણો ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં અવશ્ય હોના જોઈએ, પણ ગૃહસ્થનત માટે બાર વ્રતો લેવાનું જૈન શાસ્ત્રમા જણાવેલું છે તે બાર વ્રતોની હકીકત આ પુસ્તકના ઉત્તરાર્ધમા આપનામા આવી છે

જૈનો અને મૂર્તિપૂજા

(૭)

જૈનોની માયતા પ્રમાણે મોક્ષ આત્મશુદ્ધિથી મળે છે અને આત્મ શુદ્ધિના પ્રથમ પગથિયા તરીકે જિનેશ્વર-તીથ કરની પૂજા અને જિવાણીનું શ્રવણ એ બે મુખ્ય રસ્તા શાસ્ત્રોમા બતાવ્યા છે જિનવાણીનું શ્રવણ કરવા-કરાવના માટે માહિત્ય ત્યાયુ અને જિનપૂજા માટે પ્રતિમાઓ-મૂર્તિઓ બનાવવામા આવી છે જો કે મૂર્તિઓ અને મંદિરો પ્રુપ્યકામનાથી બનાવાયા પણ મૂર્તિપૂજાને લાંબે જૈનોએ અપાત્ય કળાનો વિકાસ કર્યો હિંદની સ્થાપત્યકળાની સમૃદ્ધિને ઉજ્જવળ બનાવના જૈનોએ અગ્રણ્ય મન ખરચ્યુ છે અને આશ્ચર્યજનક ઉત્તતિ સાધી છે

મંદિરો સિવાય મૂર્તિઓ પધરાવવા માટે પહાડો ખાતરી તેમા ગુફાઓ પણ બનાવેલી છે અને હિંદમા કેટલેક સ્થળે અત્યારે બૌદ્ધોની માફક જૈનોની ગુફાઓ પણ સાધોસાય હોય છે જૈનોએ બનાવેલી ગુફાઓમા કંટક પાસે આવેલી ખારવેલની દાથી ગુફાઓ, મથુરાની નજીક આવેલી ગુફાઓ અને ગિરનારની ગુફા, તે સિવાય દૈદાબાદ ઔરંગાબાદ નજીકની ધનુરાની ગુફાઓ નાસિક તેમજ ખીજપુર જિલ્લામાં આવેલી બાદામીની બાદુ માચીન ગુફાઓ આજે પણ ખડેર સરકારે જોવા મળે છે

જૈનોમા મૂર્તિપૂજા બાદુ પ્રાચીન સમયથી છે —

— નૈતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઈ સ પૂ ૧૫૫ વર્ષમા અત્યારે ઓરિસા તરીકે ઓળખાતા કલિંગ દેશમા ખારવેલ નામે રાજા થઈ ગયો એ અગાઉ

કહેવાઈ ગયું છે તેના સમય પહેલાથી મૂર્તિઓ બનતી હતી તેવા ઉલ્લેખો કટક પાસે હાથી ગુફામાંથી મળેલા શિલાલેખોમાં આવે છે વળી એ જ અરસામાં મથુરામાં જૈન મંદિર હતું એવી વિગત શિલાલેખોથી જાણવા મળે છે અત્યારે જૂનામાં જૂની પ્રતિમા સપ્રતિ રાજના સમયની એટલે બે હજાર વર્ષની મળી આવે છે

પૂજા ચોવોશ તીર્થ કરોની કરવામાં આવે છે આ તીર્થ કરોની મૂર્તિઓ સામાન્યતઃ ખુદની મૂર્તિની માફક પલાડી વાળેના આકારની શાત અને ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં હોય છે તેમને જોતા નિર્વિકાર એટલે નિર્ગોહ ભાવ દર્શાવતી તે આપણને લાગે છે કેટલીક પ્રતિમાઓ કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઉભેલી પણ બનાવવામાં આવે છે

પ્રતિમાઓ સામાન્ય રીતે સારા આરસ પહાણની કે સફેદ રંગીન આરસની બનાવેલી હોય છે કેટલીક પ્રતિમાઓ સોના, ચાદી, પિત્તલ અથવા પાચ ધાતુઓની મિશ્રિત પચ ધાતુની હોય છે અને કેટલીક ઝવેરાનના પત્થરો જેવા કે પજા અને રૂટિકની પણ બનાવવામાં આવે છે સૌથી મોટી પ્રતિમા શ્રમણ બેગોલામાં ૪૦૦ ફીટ ઊંચા ખડક પર ૫૬૫ ફીટ ઊંચી શિવામાંથી કાતરી કાટેની છે આ મૂર્તિ ત્રિગુણીય ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ કહેવાય છે આ નાનામાં નાની મૂર્તિઓ એક બે ઇંચની પણ બનેલી હોય છે

કારકનમાં ૪ સ ૧૪૩૨ માં વીર પાંચ રાજાએ ૪૧ ફીટ ઊંચી તથા ૪ સ ૧૬૦૪ માં ચામુડરાયે વેતુરમાં (દક્ષિણ કાનડા) ૩૭ ફીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ બનાવેલી છે

જ્યાં જ્યાં જૈનોની વસ્તી હોય છે ત્યાં તેઓ પ્રભુપૂજા નિમિત્તે મંદિરો એટલે દેવાલયો બનાવે છે, અને તેમાં મૂર્તિ પધરાવી પૂજા-અર્ચા કરે છે

તીર્થ કરો જ્યાં જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન કે નિર્વાણ પામ્યા હોય તે સ્થાનોને જૈનો તીર્થસ્થાન તરીકે ઓળખે છે વળી જ્યાં ઘણા મંદિરો

દોષ અથવા મદિર કે મુતિ માટે જની ગમેલા આમયકારક ધર્મનાવાળા રથજા પછી તીર્થ જની જાય છે

જોનોના તીર્થોની સખ્યા ઘણી છે, અને ધણાખગ પ્રખ્યાત મદિરો તો પાત ઉપર જ છે મોટે ભાગે તીર્થકરો અને સ્વર્ગો ત્રિસિ શુકામા ધ્યાન કરવા રહેતા અને ત્યાં નિર્વાણ પામતા તેથી તેમના સ્મારક રૂપે ત્યાં જાઓ મદિરો બંધાવતા કેટલાક અસતના સમયના મોટા રાહરો કે જે અત્યારે નાશ પામેનાં છે કે ખડિએર દાસતમા મળે છે ત્યાં પછી આજે મદિરો મોટુંદ છે

જાવથી કરેલી તીર્થયાત્રા અને પ્રભુશક્તિ કર્મનો ક્ષય કરે છે એવી જોનોની માન્યતા છે અગાઉના જમાનામાં જ્યારે ચાલુ જમાના માફ વાહનોની સગવડ નહોતી ત્યારે એકલાથી દૂર દૂરના તીર્થોની યાત્રા મુશ્કેલ જનની તેમજ આધારણ મનુષ્યને તો એ ખર્ચાળ હોવાથી આ સગવડો પૂરી પાડવા ધનાઢ્યો તીર્થયાત્રા નિમિત્તે સઘ કાઢતા સઘ કાનનાર સઘરી યાત્રા માટે સાથે આવનારાઓનો ખાવા-પીવા કે આનવા-જવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સઘમાં આવનાર મનુષ્યોની સારસજાળ લે છે સઘ કાઢવો એ એક મોટામાં મોટું પુણ્યનું કાર્ય ગણાય છે આ જાતના મધો ખાસ કરીને શત્રુજય ગિરનાર, સમેતશિખર કેમરિપાછ વગેરે મોટા ગણાતા તીર્થોની યાત્રા નિમિત્તે કાઢવામાં આવતા

ઓઠો ખચ કરવાની જાવના રાખનાર સઘરી નજીકના તીર્થોના સઘ કાઢતા અત્યારે વાહનોની સગવડ સુખ હોવાથી રેલગાડી મારફત કે પુરાણી રૂઢિ મુજબ છરી પાળતા-ચાસતાં પછી કેટલાક સધો તીર્થ-યાત્રા માટે નીકળે છે

તીર્થો તથા મદિરોની વ્યવસ્થા જો સજાળ દરેક ગામનો સઘ કરે છે અથવા તો શહેરના જે સત્તામાં મદિર આવ્યું હોય તે વત્તા વાળા કરે છે એટલે તેની સજાળ વગેરેના તમામ હક્ક સઘને જ

રહે છે જૈનોનાં કેટલાક મોટા તીર્થોની મહાળ જૈનોની પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એક સરથા જે આણુદળ ક'વાણુજના નામે ચાલે છે તે રાખે છે નાના તીર્થોની મહાળ આણુનાણુના શહેરના સધો રાખે છે

મદિરોમા સ્વચ્છતા રાખવા અને શાત વાતાવરણ જીભુ કરવાની જૈનોએ ઘણી સલાહ રાખી છે કોઈ પણ રીતે મદિર કે મુર્તિને અસ્વચ્છ કરવી તેને આશાતના કરી કહેવાય છે અને આશાતના કરવી એ પાપ ગણાય છે આ કારણથી જૈનોના મદિરો હિંદુઓના અન્ય મદિરો કરતા મથા જ સ્વચ્છ હોય છે

મુર્તિને દરરોજ સવારે દૂધનો પખાળ કરી ચોકખા પાણીથી નવ-રાવવામા આવે છે, અને ત્રણ કપડાંથી (જેને અગદુશ્ચા કહેવામા આવે છે) લૂંટી નાખી ચત્ન, બગમ અને કેસરથી પૂજ કરવામા આવે છે પૂજ કરી ભગવાનની મુર્તિ ઉપર જાતજાતના સુવાસિત ફૂલો ચડાવવામા આવે છે, આ સિવાય સ્વચ્છતા માટે અગર વગેરેનો ધૂપ કરવામા આવે છે, અને દીવા દીવા કરવામા આવે છે આ રીતે મદિરનું વાતાવરણ સ્વચ્છ અને સુગંધીમય બની રહે છે સુગંધીમય વાતાવરણ ભગવાનની ભક્તિ કરનાં આત્માને અનેરી શાંતિ આપે છે, અને તબીબ બનાવી દે છે ગદા કપડા પહેરનાર અથવા અસ્વચ્છ શરીરવાળાને મદિરમા જવાની મનાઈ હોય છે, પૂજ કરનાર આનંદ પોતે સ્નાન કર્યા પછી જ પૂજ કરી શકે છે

ઉપરની રીતથી કરેલી પૂજ 'દ્રવ્ય પૂજ' કહેવાય છે, દ્રવ્ય પૂજ કર્યા પછી 'ભાવ પૂજ' કરવામા આવે છે ભાવ પૂજમા ચિત્તવદન સ્તવન કે ધ્યાન કરવામા આવે છે, તેમજ સ્નાત્ર-પૂજ વગેરે ભણાવાય છે ચિત્તવદન, સ્તવન તેમજ ભણાવાની પૂજમા ક્ષિત્ર ક્ષિત્ર પ્રકારની રાગ-રાગણીઓ હોવાથી સંગીતની એકતાનતાનો આહ્વાદ પણ અનુભવાય છે

સામાન્ય રીતે કોઈ રાગ-મહારાગ જેના મોટા માણુચ-પાસે જતા

ખાત્રી હાથે જનુ અપમાનસૂચક ગણાવતું, તેથી કંઈ ને કંઈ ભેટણુ સાથે લઈ જવામાં આવતું એવો અસનથી રિવાજ ચાલ્યો આવે છે ત્યાં જાગવાનું પાસે જતા તો ખાત્રી હાથે ન જ જનુ જોઈએ એ દૃષ્ટિએ આવડો નાણુ બામ કે છેવટે એખા પથુ માથે લઈ જઈ ભડાર ઉપર મૂકે છે, વળી સારા-નરસા અવસરે પથુ નાણુની ભેટ મરિમા ધરે છે, આ ભેટ માત્ર આપનારની ત્યાગ દૃષ્ટિએ જ મૂકાય છે, મરિમા થતી ઉપજ દેવદ્રવ્ય કહેવાય છે, જેનો ઉપયોગ જૈનોના પોતાના માટે કરી શકાતો નથી દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ કેાઈ પથુ રીતે અન્ય કામ માટે ન થાય તેની બદ્ધ જ સલાખ જૈનો રાખે છે, કેમકે દેવદ્રવ્ય વાપરનાર કે ખાનાર પથુ પાપનો ભાગીદાર ગણાય છે દેવદ્રવ્યના નામે થતી ઉપજ મરિની મરામત જીર્ણોદ્ધાર અને નવા મરિયા બનાવવામાં વપરાય તે એક મદિરતુ કે તીથતુ વધારાતુ દ્રવ્ય અન્ય તીથ કે મરિમા વાપરી શકાય છે

પૂજા સિવાય સવારે દર્શન માટે અને માગે આરતી કરવા માટે આનંદો મદિરે જાય છે

જૈનો પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ હજારો કે લાખોની રકમો મરિયા કે મુતિઓ બનાવવામાં ખર્ચે છે હિંદુસ્તાનની સ્થાપત્ય કળાને આ રીતે સમૃદ્ધ બનાવવાની સાથેસાથ જ તેમણે એના વાનદારો આત્મકથાણુ પી ભાવના અગૃત રાખી છે

જૈનોના બે મોટા ફિરકાઓ શ્વેતાખર અને દિગખરોનો ધણો ભાગ મુતિ પૂજક છે જે કે શ્વેતાખર અને દિગખર બંનેની પૂજા કરવાની રીતમાં થોડો ફેર છે

શ્વેતાખર પથમા સ્થાનકરાસી નામે એક ત્રીજો ફિરકો છે આ પથના મુખ્ય સ્થાપક લોકાશાહ લલિયાએ સોળમી શતાબ્દમાં તેની સ્થાપના કરી હતી, બીજા તેરાપથ ફિરકાની સ્થાપના બીજમજી સ્વામીએ અઠારમા સદકામાં કરી આ બંને ફિરકાઓ મુતિ પૂજામાં માનતા નથી, વસ્તુતઃ મુતિ પૂજનો વિરોધ ધસ્તામની અસરને આભારી છે

તીર્થો અને કળા—

શત્રુજય

શત્રુજય તીર્થ જોનાના સર્વ તીર્થો કરતા મોટું અને વધુમા વધુ પવિત્ર ગણાય છે ભાવથી કરેલી શત્રુજયની યાત્રા કરોડો વર્ષોના કર્મો ખપાવી શકે છે તેથી જોશે શત્રુજયની યાત્રા કરી નથી તેનો અવતાર એળે ગયો ગણાય છે આ તીર્થ ઉપર નેમિનાથ સિવાયના ત્રેવીસ તીર્થ કરેલા આવી ગયા હતા એવી માન્યતા છે, ભાગ્યે જ કોઈ જોઈને એવો હશે જોશે શત્રુજયની યાત્રા નહીં કરી હોય

શત્રુજય ઉપર એટલા બધા મંદિરોનો સમૂહ છે કે તેને મંદિરોનું નગર કહેવામા આવે છે નવ દૂકોમા આવેલા આ મંદિરોમા હજારોની સંખ્યામા પ્રતિમાઓ છે, અને તેમની વિવિધતા કળાની દૃષ્ટિએ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે

જોનો શત્રુજયને શાશ્વત તીર્થ ગણે છે, અને આ અવસર્પિણીમા તેનો પ્રથમ ઉદ્ધાર નકલદેવના પુત્ર ભરતે બહુ પ્રાચીન કાળમા કર્યો હતો તે પછી બારમો ઉદ્ધાર સ ૧૦૮મા જલકશાહે કર્યો તેરમો ઉદ્ધાર કુમારપાળના મંત્રી બાહડે કર્યો અને ચૌભો ઉદ્ધાર સ ૧૫૮૭ મા કરમાશાહ મંત્રીએ કર્યો સમય સમય પર થતી રાજ્યકાલિ અને વિધર્મીઓના આક્રમણથી તીર્થોનું નુશ્ચાન થવા કરતું પણ તેને પાછું સમરાવી દેવામા આવતું અને નવી પ્રતિમાઓ કે મંદિરો પણ વધે જતા

ગિરનાર

શત્રુજય નજીક જૂનાગઢ રાજ્યમા આવેલું બીજું તીર્થ ગિરનારનું છે જ્યાંથી બાવીશમા તીર્થ કર નેમિનાથ મોક્ષે ગયા હતા, ત્યાં તેમના નામનું મંદિર છે, ગિરનાર પર્વત પરનું જોઈ તીર્થ વાસ્તવમા અસ્પૃશ્ય પ્રાચીન હોવાના અને પ્રાચીન યોગે ને શિવાલેખોમા

સમતશિખર

નિહારમાં આવેન પાશ્વનાથ હીલ ઉપર સમતશિખરનું તીર્થ આવેલું છે. આ વીસ તીર્થ કરી નિર્વાણ પામેલા છે તેથી તે ધણુ પવિત્ર ગણાય છે. આ શ્રવેનાગરો અને દિગબરો અને હજારોની મધ્યામાં યાત્રાએ જાય છે. આ તીર્થ ઉપર પ્રતિમાઓવાળું એક મોટું મંદિર છે. જ્યારે જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર નિર્વાણ પામેલા વીસ તીર્થ કરોની પાકુકાઓ-પગના ઓળાં વીસ દરીઓ છે.

આણુ.

જૈનગાની સુદરતા દર્શાવનારા રાજપૂતાનામાં આવેલા આણુ પવત પગના જૈન મંદિરો છે. ઉજ્જવળ આરસની સુદરતા અને ભવ્યતા દર્શાવના આમાના તાજમહેનની બરોબરી કરી શકે તેવા ભારતભરમાં કોઈ મંદિરો હોય તો તે આણુ પરનાં જૈન મંદિરો છે. એમ વિદેશીય અને ભારતીય વિદ્વાનોએ એક સ્વરે ઉચ્ચાલ્યું છે. આ દેરાઓની આરસની કાતરણીમાં એટલી બધી બારી-ભાતો પાડેલી છે કે તેવી ભાતો કાગળ ઉપર ચીતરતા પછુ મુશ્કેલી પડે સૂતરના તારથી ગૂથણી ગૂથીને જાત જાનની બારીક ભાત પાડે. પડદા અને રેમન કલોથ જેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે તેવી જ રીતે આમાં કાતરણી કરેલ છે. કહેવાય છે કે આણુના મંદિરોના કારીગરોને તેઓ જોડેલો આરસ કારી કાઢતા તેટલું ભારોભાર સોનું તેમને તોળીને આપવામાં આવતું હતું.

ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ રાજા બીમદેવના સેનાધિપતિ વિમલ મત્રીએ સ. ૧૦૮૦ માં વિમલવસહી નામનું મંદિર અને ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં ધોળકાના વીરધવન રાજાના મત્રીએ વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના બે ભાઈઓએ આ મંદિરો હુણુવસહી નામે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે બનાવ્યાં. આ બે મંદિરો સિરાય દેનવાડામાં બીજા ત્રણ મંદિરો છે. તેમાંનું એક કારીગરોએ તેમને મળેના પૈસાથી પોતાના ખર્ચે ઝીણવટ 1 કારીગરીવાળું બનાવેલ છે.

તારગા

ગૂજરાતમાં આવેલા તારગાના પહાડ ઉપર મહારાજા કુમારપાસે બધાવેલું એક ભવ્ય મંદિર છે, જેના ધુમ્મટમાં એવું લાકડું વાપરેલું છે કે જે લાકડું મજગતુ નથી આ મંદિરની પ્રતિમા મનુષ્ય કરતા વધુ ઊંચી છે

કેશરિયા

ઉદેપુર રાજ્યમાં આવેલ કેશરિયાનું તીર્થ પ્રભાવશાળી ગણાય છે, જ્યાં જોનો સિવાય બીજા દિદુઓ પણ યાત્રાર્થે આવે છે,

રાપુકપુર

રજપૂતાનામાં આવેલ ગણકપુરનું મંદિર પણ રચાપત્મકળાનો અજન્મ નમૂનો છે આ મંદિર વિમાન ધાટનું અતિ સુંદર છે, જેની અંદર ૧૪૪૪ ચામના છે અને ૮૪ બોયરા છે

ભગવાન મહાવીર જે પ્રદેશમાં વિચર્યા હતા તે રાજગૃહો તથા ક્ષત્રિયકુડ, પાવાપુરી, ચપાપુરીના તીર્થો મિહારમાં છે

ગૂજરાતના બીજા તીર્થોમાં રાખેશ્વર, મેનાણા, ચારપ બોયણી, સેરિસા, પાનસર, બીવડિયાજી માતર વગેરે તીર્થો છે અમદાવાદ શહેરમાં ૩૫૦ મંદિરો તથા પાટણમાં ૧૨૫ મંદિરો છે

દક્ષિણમાં દિગજોના તીર્થો ઉપરાત શ્વેતાજોના અતરિક્ષણ, કુલ્પાકજી વગેરે પણ તીર્થો છે

હિંદુસ્તાનમાં દરેકે દરેક ઈલાકામાં કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને સિંધથી બંગાળ-બ્રહ્મદેશ સુધી લગભગ બધા જ મોટા શહેરોમાં જોન મંદિરો છે જેમાં ધણા દેવના શિષ્યમળાના મરસ નમૂનાઓ જોવા મળે છે

મૈસુરના ગોમ્મટેશ્વરના મંદિર વિશે આગળ જણાવવામાં આવેલ છે

ભગવાન ઋષભદેવ અને ભ મહાવીર

(૮)

જૈનો જેને ઈશ્વર માને છે અને જેની મૂર્તિઓ બનાવી પૂજે છે તે ચોવીશ તીથ કરોના જીવન જૈન ધર્મોમા બહુ વિસ્તારથી આપવામાં આયા છે તેમાના ઋષભદેવ જે આ ચોવીશીમાં પહેલા તીર્થંકર થયા તેમજ જીવન અતિ ગમમય અને જાણવા જેવું છે આ બનેના જીવનો અહીં આપવામાં આવે છે

ભગ ઋષભદેવ

આ અવસપિણી કાળમા જૈન ધર્મના પ્રથમ પ્રવચક ઋષભદેવનો જ મ અયોધ્યામા અતિ પ્રાચીન કાળમા થયો તેમના પિતાનું નામ નાલિ કુલ્લર અને માતાનું નામ મરદેવી હતું દરેક તીર્થંકરોના જીવ માતાની કુક્ષિમા આવે ત્યારે તેમની માતા ચૌદ સ્વપ્ન જુએ છે તમ મરદેવી માતાએ પણ ચૌદ સ્વપ્નો જોયા

ઋષભદેવના જમાના સુધી સ્ત્રી પુરુષના યુગલો-જોડના સાથે જ જ મ લેતા હતા અને યોગ્ય વયે પરિણીત બની સંસાર ભોગવતા તેમજ સાથે જ મૃત્યુ પામતા આ જોડના 'યુગનિઆ' કહેવાતા તેઓ કર્મફળના ફળો ખાતા અને આમોદ-પ્રમો મા જીવન બચીત કરતા પ્રજાનો જ મ પણ સુમંગના નામની કન્યા સાથે જ યુગનરૂપે જ થયો હતો

કાળના ફેરફાર સાથે યુગલ પ્રવૃત્તિમાં પણ ફેર પડવા માંડ્યો, તેના પરિણામે શરૂઆતમાં એક યુગનિકમાંથી પુરુષ-માળક પર અચાનક તાક-વૃદ્ધાનુ મોટું કાળખુ માથે પડવાથી તેનું મૃત્યુ થયું. પુરુષ-બાળકના મરણ પામવાથી તેની સાથેનું સ્ત્રી-માળક, જેનું નામ સુનદા હતું તે એકલું પડ્યું. તેને યુગવિધાઓ તેમના મુખી નાભિ કુલકર પાસે લઈ આવ્યા અને તેમના કહેનાથી નયનલહેરે સુનદા સાથે લગ્ન કર્યા. આમ નયનલહેરને સુમંગના અને સુનદા નામે બે પત્નીઓ થઈ.

યુગલિક જન્માનામાં પ્રજા અલગ સરળ હતી તેમનામાં પહેલા કદી વિવાદ થતો નહિ, પણ કાળના પ્રભાવથી તેમનામાં અપરાધો થવા લાગ્યા. યુગનિધાઓએ એકઠા થઈ પ્રભુને અધિક જ્ઞાની બાણી પ્રભુની સલાહ લેવા ગયા. પ્રભુએ કહ્યું કે— લોકોમાં જેઓ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે અને ગુનો કરે તેને શિક્ષા આપના માટે ‘રાજા’ જોઈએ માટે તમે નાભિ કુલકર પાસે રાજાની માગણી કરો. તેમની માગણીથી નાભિ કુલકરે નયનલહેરને રાજા થવા કહ્યું અને તે પ્રમાણે નયનલહેરે જગતના આદિ રાજા થયા. તેમણે પ્રજાને બધેએસતું રાજતન ગોઠવી દીધું.

નિયમકાળ આવનાથી કંપવૃક્ષો ફળ આપતા બધ થઈ ગયા ત્યારે લોકો એખા વગેરે કાચુ અનાજ ખાતા હતા પણ કાચુ અનાજ કાળ જતો ગયો તેમ પચવા માડ્યું નહિ આ અરસામાં પહેલવહેનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો એટલે પ્રભુએ મૌ પહેલા કુભારની કળા પ્રગટ કરી અને વાસણું બનાવરાવી, તેમાં અનાજ રાખી, અગ્નિ ઉપર મૂકી યુગવિધાઓને અનાજ પકવતા શીખવ્યું.

આ પછી પ્રભુએ લુહારની, ચિતારાની, વણકરની અને હળમની એમ બીજી ચાર કળાઓ પ્રગટ કરી પાછળથી પ્રભુએ પુરુષો માટે બઢોતેર અને સ્ત્રીઓ માટે ચોસક કળાઓ પ્રગટ કરી આ કળાઓના નામો શસ્ત્રોમાં આવે છે.

પ્રભુને મો પુત્રો થયા, તેમને જુદા જુદા રાજ્યો સોંપી જગતના

જીવોના હિત માટે ધર્મ પ્રવર્તાવના દીક્ષા લીધી એટલે સાધુવ્રત અગીકાર
કયુ અને સારથી તેઓ આદિ મુનિ કહેવાયા લાખા કાળ સુધી સાધુ-
ધર્મ પાળ્યા પછી પ્રભુને કેવળજ્ઞાન ઉત્તમ થયુ સારપછી કેટલાયે વર્ષો
બા. નરમદેવ પ્રભુ અષ્ટાપદ પવત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા અંતે મોક્ષે ગયા

જૈન મથો નરમદેવના જમાનાને લાખો વર્ષો થઈ ગયા એમ જણાવે
છે નહીં તે નખતનુ આયુષ્ય પશુ હજારો વર્ષોનુ હતુ, અને નનુષ્યોની
કાયાનુ પ્રમાણુ પશુ ઘણુ મોટુ હતુ

નરમદેવે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી હતી અને તેમણે પ્રવર્તાવેલા
ધર્મ માં ચોરાશી હજાર માધુઓ અને સાડાપાચ લાખ શ્રાવિકાઓ હતી

નરમદેવના પુત્રોએ જુદા જુદા દેશોમાં રાજ્ય કયુ તેમજ તેમના
પ્રથમ પુત્ર ભરત બધા દેશો હતી લઈ પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા થયા
આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે જમાનામાં નરમદેવે જેમ જેમ
કળાઓ શીખવાડી તેમ તેમ પ્રગ્ન બુદ્ધિશાળી સરકારી અને સભ્ય
જનની જતી હતી આ રીતે અમારો ઉપયોગી એવી કળાઓ અને
આત્માને ઉપયોગી ધર્મ અંતે મોક્ષનો ઉપદેશ કરી વિશ્વના પ્રથમ
ઉપદારી થયા

ભ. મહાવીર

પ્રભુ મહાવીરનો જન્મ માળત્યા રજા ૭૨ વર્ષે વિ સ પૂર્વે પજર
(ઇ. મ. પૂ. ૫૪૬) વર્ષે થયો હતો તેઓ આ કાળમાં અર્ધ ગયેના
ચોવીસ તીર્થંકરોમાં છે ના તીર્થંકર છે અને ત્રેવીશમાં તીર્થંકર પાંચ
નાથથી ૨૫૦ વર્ષ પછી જન્મ્યા હતા

પ્રભુ મહાવીરનો જન્મ એ સમયમાં થયો હતો કે જ્યારે આપ
ધર્મના માયા સ્વરૂપને બંધે માત્ર દેખાવ રહી ગયો હતો બ્રાહ્મણોએ
વધુભેદ ધર્મો વધારી મૂક્યો હતો અને બધા ધાર્મિક, સામાજિક અને
રાજકીય હક્કો તેમના હાથમાં જ હતા શુદ્ધોને તદ્દન નીચી પામરીના

અને સ્ત્રીઓને કોઈપણ જાતના હુલ્લ વગરની કરી મૂકી હતી તે એટલે મુધી કે સ્ત્રીઓ શાઓ ન લાણી શકે મોક્ષના દ્વાર તો તેમને માટે બંધ જ કરવામાં આવ્યા હતા. યજ્ઞથી દેવ પ્રસન્ન રહે છે, યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે તેમ સમજાવી યજ્ઞના નામે અને ધર્મના નામે કિસા ધણી વધી ગઈ હતી. બ્રાહ્મણ સિવાયના બીજા તુચ્છ ગણાવા લાગ્યા અને ધર્મને નામે અનેક ધર્તગિા ચાલવા લાગ્યા. આ જાતના ધર્મમય અસાચારોથી લોકો અકળાઈ ગયા હતા. આ સમયે આ જાતની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પ્રતિકાર કરવા જ જાણે બે મહાનુ-ચરિત્રો ભગવાન મહાવીર અને જૈતમ બુદ્ધનો જ મ થયો.

મહાવીરે પાર્શ્વનાથથી ચાલ્યા આવતા જૈનધર્મને નવું જોર આપ્યું અને બુદ્ધે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. બંનેએ બ્રાહ્મણ ધર્મવિરુદ્ધ પોતપોતાના ધર્મનો દેનાવો વધારવા માંડ્યો. ધણા બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો પણ પોતાના ધર્મથી કેટલાંકા હતા અને તેમાંના ધણાખરા મહાવીર અને બુદ્ધના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ તેમના ધર્મમાં ભળવા લાગ્યા.

મહાવીરે જીવન અને વ્યક્તિત્વ જૈનોમાં મૌથી વધારે જાણીતું છે જૈનોના મુખ્ય તહેવાર પર્વપણામાં તેમણે જીવન પર વડો વાચવામાં અને સાલજવામાં આવે છે. પર્વપણામાં વચ્ચાતા 'કત્પસ્ય' નામના ગ્રંથમાં મહાવીરે જીવન વિસ્તારથી કહવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ પર અનેક મસ્કૃત ટીકાઓ, સારસંગ્રહ અને પ્રાચીન ગૂઝરાતીના ટંકાઓ છે. પણ આધુનિક ગૂઝરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી, જર્મન વગેરે ભાષાઓમાં પણ તેના અનુવાદો અને વિવેચનો થયા છે. મહાવીર વિશે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ ન્યા ત્યા ધણા ઉલ્લેખો આવે છે.

ભગવાન મહાવીરનો જન્મ ક્ષત્રિયકુલમાં નગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ રાજા અને માતાનું નામ ત્રિશ્યા નાણી હતું. ભગવાન ન્યારે ત્રિશ્યા ક્ષત્રિયાણીના ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે તેમની માતાએ ચૌદ સ્વપ્નો જોયા હતા. આ ચૌદ સ્વપ્નોનું ફળ એ છે કે,

ત્રિશના રાણીને જે પુત્ર થશે તે ત્રણે લોકના નાયક ધર્મપ્રવર્તક જિન થશે આ ચૌ. સ્વપ્નનો મહિમા જોનો ઘણી ખુશાલીથી અને ધાર ધૂમથી પ્રતિજ્ઞાં પશુપણાપત્ર મા ઉજવે છે

ભગવાન ગજમા આન્યા ત્યારથી તેમના માતા-પિતાના ઘરમા ધન-ધા યાદિની વૃદ્ધિ થતી રહી તેથી તેમણે ભગવાનનું નામ 'વધમાન' રાખ્યું ભગવાનનો જ મ ઉત્તરાશ્રયની નક્કર માથે ચઢેનો યોગ થયો ત્યારે ત્રેત્ર શુદ્ધિ ૧૭ની મધ્યરાત્રે થયો હતો આ જ મ સમયે નાછીના જીવો જેમને કાપમી દુષ્ક જ હોય છે તેમને તે સમયે આનંદનો અનુભવ થયો મહાવીરનો જ મ મહોત્સવ બદ્ધ ધામવૃમથી ઉજવવામા આ યો હતો આ જ મમહોત્સવનું વર્ણન બદ્ધ જ રિગ્તારથી 'ક પમૂત' મા કરવામા આ યુ છે

ભગવાન યૌવન અવસ્થા પામ્યા ત્યારે માતા-પિતાએ તેમને સમસ્વીર રાજાની યશોદા નામની કન્યા સાથે પત્ન્યાન્યા તેમને ત્રિય દર્શના નામની એક પુત્રી થઈ, જેને પોતાના ભાણેજ જમાલી સાથે પત્ન્યાવી હતી.

પ્રભુ અઝાવીશ વર્ષના થયા ત્યારે તેમના માતા-પિતા સ્વર્ગવાસી થયા માતા-પિતાની વિદ્યમાનતામા તેમને દુષ્ક ન થાય એ આશયથી દીક્ષા ન લેવી એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ એટલે દીક્ષા લેવા માટે તેમના મોટાભાઈ નદિવંધન રાજાની અનુમતિ માગી, પણ નદિવંધનને માતા-પિતાના મૃત્યુનું દુષ્ક તાણુ હોવાથી બે વર્ષ વધુ સસારમા રહેવા આગ્રહ કર્યો જે તેમણે માન્ય રાખ્યો દીક્ષા લેવાને એક વર બાકી રહ્યું ત્યારે પ્રભુએ દરરોજ દાન આપવા માડ્યું

પ્રભુની ઉંમર નીચ વરની થઈ ત્યારે માગસર વદિ ૧૦ના દિવસે દાનિયકુડ્ડપુર નજીકના ઉદ્યાનમા અશોક વૃક્ષની નીચે આવી વસ્ત્ર-આબૂ પહેને ત્યાગ કરી રૂક્ત દેવતાઓએ આપેનું 'દેવદૂધ' નામનું વસ્ત્ર ધારણ કરી દીક્ષા લીધી ત્યારે પ્રભુએ ૭૨૩ એટલે બે ઉપવાસનું તપ કયું હતું

દીક્ષા લીધા પછી પ્રભુ ગામે ગામ વિચરવા લાગ્યા, અને ઉપ-
તપશ્ચર્યા પણ કરવા માંડ્યા આ સમય દરમ્યાન તેમને ઘણા ઉપ-
સર્ગો-દુ ખો સહન કરવા પડ્યા એરા કેવાકે ઉપસર્ગોનું વર્ણન નીચે
અપાય છે —

પ્રભુ વિહાર કરી કુમાર નામના ગામમા કાઠિસગ ધ્યાને રહ્યા
હતા તે વખતે એક ગોવાળિયો પ્રભુ પાસે પોતાના બળદ મૂકી પોતાને
ઘેર ગાયો દોહના ગયો બળદો ચરતા ચરતા દૂર જગલમા ચા/યા
ગયા ગોવાળિયાએ પાછા ફરતા બળદો ન જોયા, તેથી પ્રભુને ‘બળદો
ક્યા છે ?’ એમ પૂછવા લાગ્યો પણ કાઠિસગ ધ્યાનમા રહેના પ્રભુએ
એને કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ ગોવાળિયો આખી રાત બળ ની
સોધમા ફર્યો, અને પ્રભુ પાસે પાછો આવ્યો બળદો પોતાની મેળે જ
ફરતા ફરતા આવી ગયા બળદોને જોઈ ગોવાળિયાને પ્રભુ ઉપર ક્રોધ
ચક્ષો તેને એ લાગ્યું કે પ્રભુને ખમર હતી છતા તેણે કંઈ નહિ તેથી
પ્રભુને મારવા ગયો છદ્મને ખમર પડતા ગોવાળિયાને અટકાવી દીધો
અને ઉપસર્ગ દરમ્યાન પ્રભુની સેવામા રહેના માગણી કરી પ્રભુએ
કહ્યું કે, ‘તીર્થ કરે કોઈની મલ્લી અપેમા રાખતા નથી’ આ
સાલળી શકે દ્ર આલ્યો ગયો, પણ પ્રભુને મરણાત ઉપસર્ગો આવે તો તે
અટકાવવા માટે એક દેવતાને લા મૂકતો ગયો

વિહાર દરમ્યાન એક દરિન સોમ નામનો બ્રાહ્મણ પ્રભુ પાસે આવી
ધનની માગણી કરવા લાગ્યો પ્રભુ પાસે બીજું કંઈ હતું નહિ માત્ર
દેવદ્રવ્ય હતું તેનો અડધો ભાગ તેને આપી દીધો આગળ વિહાર
કરતા બાકીનો અડધો ભાગ કાટામા ભરાઈ ગયો જે પ્રભુએ જવા
દીધો, એટલે પેલો બ્રાહ્મણ જે પ્રભુની પાછળ પાછળ જઈ રહ્યો હતો
તેણે બીજો અડધો ભાગ પણ લઈ લીધો આ રીતે પ્રભુએ આશરે
એક નાં સુધી વસ્ત્ર રાખ્યું પછી તેઓ નિવૃત્તિ રિહરવા લાગ્યા

પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી બાર વર્ષ સુધી અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ

ઉપસર્ગો સહન કર્યા આ ઉપસર્ગોમાં ચત્રપાણિ મક્કનો ત્રાસનામક ઉપદ્રવ સુ યે નાનમા નદી ઝોળગતી વખતે કરેલો ઉપદ્રવ, સગમ દેવના ધો ઉપસર્ગો તેમજ પ્રજુના કાનમા ખીવા ઠોકી કરેલો ગોવાળિયાઓને ઉપમર્ગ મુખ્ય છે આ ઉપમર્ગોમાં પ્રજુને આહાર ન મળવો, ટાં તકો મચ્છર આદિ બાવીશ ઉપમર્ગો ઉપરાત ખીજ પશુ ઉપદ્રવે સહન કરવા પડ્યા હતા

ગોશાળા નામે એક મખ જાતીય મુલક ભગવાનનો શિખ્ય જ યે હતો તેથી તે મખનિ ગોશાળક કહેવાતો, પશુ મહાવીરનો ઉપદ્રવ તેના જીવનમા ઉતરેલો નહિ પ્રજુ જ્યા જાય ત્યા તેમની સાથે ફરતે અને ઐચ્છિકપણે પોતાનુ ગુજરાન ચલાવતો પછી તો તે મહાવીર્ય જુરો થઈને તેમનો પ્રતિસ્પર્ધી બન્યો અને પોતે પણ સર્વશ હોવાને દાવો કરવા લાગ્યો, તેણે પણ પોતાનો ' નિયતિવાદ ' નામનો સિદ્ધાંત ચલાવ્યો જે આજીવકપથ નામે કહેવાય છે તેની ફેટલીયે હકીકતો જૈન બૌદ્ધ સૂત્ર ગ્રંથોમા આવે છે આ ગોશાળક તરફથી થયેલા અનેક ઉપદ્રવો પણ ભગવતને સહન કરવા પડ્યા હતા

ભગવાન કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે પહેલા જાર વર્ષોમા જ્યા જ્યા વિહાર કર્યો તેમા તેઓ વર્ષા કાળના ચાર માસ એકે રથજે રહેતા અને બાકીના આઠ માસ બરાબર વિહાર કર્યા કરતા તેમના વિહારનો પ્રેશ મગધ દેશ હતો જેમા ચપાપુરી વૈદ્યાલી વાણિજ્યમામ, રાજગૃહી, નાલદા મિથિલા આવસ્તી, ભદ્રિકા, આલબિકા વગેરે નગરીઓ ઉપરાત વજ્રશૂમિ નામના અનાય દેશનો પણ સમાવેશ થાય છે

ભગવાન મહાવીરે જાર વર્ષ સુધી ઉમ તપશ્વર્ષા કરી હતી તે દરમ્યાન તેમણે એક વખત છ માસના ઉપવાસ એક વખત છ માસમા પાંચ દિવસ ઝોળાનો ઉપવાસ નવ વખત ચાર માસના જે વખત ત્રણ માસના, જે વખત બે માસના, છ વખત બે માસના, જે વખત દોઢ માસના જાર વખત એક મહિનાના, બહોતેર વખત પદર દિવસના

બાર વખત ત્રણ દિવસના (અઠ્ઠમ) અને બસો ઓગણત્રીશ વખત બે ઉપવાસ(છક)ની તપશ્ચર્યાઓ કરી હતી આ તપશ્ચર્યાના સમયે તેઓ કાયોત્સર્ગે ધ્યાનમાં રહેતા આ તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે ભગવાનને કોઇના ઉપર રાગ કે દ્વેષનો ભાવ રહ્યો નહોતો તેમનામાં બધા ઉપર સમદૃષ્ટિ કેળવાઈ ગઈ હતી, સુખ-દુઃખમાં તેમને મન કંઈ બેદ રહ્યો નહોતો જીવન તથા મૃત્યુ વિશે તેમને કંઈ જ આકાંક્ષા રહી નહોતી

આ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરતા પ્રભુને દીક્ષા લીધાનું તેરમું વર્ષ ચાલતું હતું, ત્યારે વૈશાખ સુદ દશમના દિવસે જલિક નગરની બહાર નાણુ વાણુકા નામની નદીના કાંઠે શાત નામના વૃક્ષની નીચે ધ્યાનસ્થ દગ્ધામા 'કેવળજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થયું કેવળજ્ઞાનના પ્રતાપે ભગવાન ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની હકીકતો જાણી શકતા હતા તેમનાથી કોઈ ચીજ અજાણી રહેતી નહિ તેઓ નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને યાવત દેવોની પણ વાત જાણી શકતા

કેવળજ્ઞાન થયા પછી જ પ્રભુએ વ્યવસ્થિત દેશના આપવા માંડી અને ધર્મનો પ્રચાર કરવા માઝો એમના સમયે પાર્શ્વનાથનો ધર્મ સોડોમાં પ્રચલિત હતો વિદ્વાન વર્ગ બ્રાહ્મણોમાં હતો અને તેથી સોડો ઉપર તેમનો જ કાબૂ હતો આથી ભગવાને પોતાના જ્ઞાનથી એ બ્રાહ્મણોમાંના મોટા વિદ્વાનોને આકર્ષી લીધા

એમની હકીકત એની બની કે એક વખતે અપાપા નગરીમાં સોમિન નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં યજ્ઞ માટે દૂરદૂરથી અનેક બ્રાહ્મણ પડિતો આવ્યા હતા ભગવાન પણ એ જ સમયે એ નગરીમાં હતા એ પડિતોમાંના મુખ્ય ઈન્દ્રજીતિ કુતુહલવશ ભગવાન પાસે પ્રશ્ન કરવા આવ્યા એ પછી ધીમે ધીમે અગિયાર મોટા પડિતો તેમની પાસે એ જ રીતે આવ્યા આ પડિતોને એવો અહંકાર હતો કે તેમનાથી બીજે કોઈ મોટા વિદ્વાન દુનિયામાં હોઈ શકે નહિ

આ અગિયારે પડિતોને એક એક વિષયમાં શકા હતી જેમકે - જ્ય
 છે કે નહિ ? કમ છે કે નહિ ? શરીર એ જ આત્મા હશે કે શરીરથી
 ભિન્ન એવો કોઈ આત્મા હશે ? વગેરે જ્ઞાતજ્ઞાતની શકાઓ હતી. પણ
 ભગવાનને પૂડેના પ્રશ્નોના જવાબથી તેઓ નિરુત્તર તો થયા પણ ગુણ
 આદી દેનાથી તે જ સમયે એક પછી એક આવેના અગિયારે વિકાસોએ
 ભગવાન પાસે દીક્ષા લઈ તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું અને એ પડિતોને
 નિઘાર્થી મમ્મદ પણ પડિતોના શિષ્ય તરીકે જોન ધર્મમાં દીક્ષિત થયો.

એક દરે તે વખતે અગિયાર ગણધરો સિવાય યુગ્માનીસો નેટવાએ
 જોન ધર્મની દીક્ષા મદ્ધ્ય કરી

આ અગિયાર ગણધરોએ ભગવાનની દેશના સાબળી બાર અજ
 રચના કરી તેમના અગિયાર અજ તો આજે પણ મોજુદ છે જે
 વર્ણન આમળ કરી દેનામાં આત્મ છે જો કે આજે જે બધે
 ધાર્મિક સાહિત્ય છે તે તો ગણધરોએ રચેના શાસ્ત્રોનો બહુ નજીવો
 ઝોઠો ભાગ છે

પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી બેતાલીશ ચોમાસા જુન જુન દેશમાં
 કર્યા છે તુ ચોમાસુ અપાપા નગરીમાં થયું જે આજે પાનાપુરીને નામે
 ઝોળખાય છે પ્રભુ આ નગરીમાં આમો માસની અમાવાસ્યાની રાત્રિએ
 કાળધમ પામ્યા હતા ભગવાનનું નિર્વાણ ૪ સ પૂ. ૫૨૭ વય પહેલો
 થયું હતું

પ્રભુના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ ગણધરને પ્રભુ ઉપર ખૂબ મોહ હતો
 પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા તે દિવસે અગાઉથી પ્રભુએ એક ધાઠાણું પડિતને
 ગૌતમસ્વામીને પ્રતિબોધ કરવા મોકલ્યા હતા ગૌતમસ્વામી અન્યત્ર વિચરતા
 હતા ત્યાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે પ્રભુનું નિર્વાણ સાબળી તેમને ખૂબ
 આઘાત થયો પણ અતે તેમને વિચાર થયો કે પ્રભુ તો વીતરાગ હતા
 મારે આટલો બધો રાગ શા માટે ? બસ આ વિચારથી તેમનો મોહ દૂર
 થતા કેવળજ્ઞાન પ્રકટ્યુ જોનો ભક્તિથી ગૌતમસ્વામીની પણ પૂજા કરે છે,

તેમનું સ્થાન જૈનોએ ધણુ જિયુ ગણેલું છે, તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી
બાર વર્ષે મોક્ષે ગયા

ગૌતમસ્નામીએ તેમની પછી મુઘર્મોસ્વામીને સાધુઓના અમરસ્થાને
સ્થાપિત કર્યા

ગૌતમસ્નામી જેમ મુખ્ય ગણુધર સાધુ હતા તેમ સાધ્વીઓમા
ચદનબાળા મુખ્ય હતી એક દરે જગવાનના પરિવારમા ચૌદ હજાર
સાધુ અને છત્રીશ હજાર સાધ્વીઓ હતી. તેમના શ્રાવકો અને શ્રાવિકા-
ઓની સંખ્યા તો અસંખ્ય હતી

જૈન ધર્મ દર્શન

(ઉત્તરાર્ધ)

નવ તત્ત્વો

(૧)

‘ જગત્ સી વસ્તુ છે ’ એનો વિચાર કરતા, તે માત્ર બે જ તત્ત્વરૂપ માલુમ પડે છે—જડ અને ચેતન આ બે તત્ત્વો સિવાય સસારમાં ત્રીજું તત્ત્વ નથી અખડ ઘસાડના સમગ્ર પદાર્થો આ બે તત્ત્વોમાં આવી જાય છે

જેમાં ચેતન્ય નથી—લાગણી નથી, તે જડ છે એથી વિપરીત—ચેતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે આત્મા, જીવ, ચેતન એ બધા એક અર્થને કહેનારા પર્યાય શબ્દો છે જ્ઞાનશક્તિ એ, આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે

જડ અને ચેતન અથવા જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવાની ખાતર એના જ પેટા જાગતા ખીંગા તત્ત્વો જૂદા પાડી સમજાવવા જૈન શાસ્ત્રકારોએ બહુ પ્રતિપાદન કર્યું છે એક દર નવ તત્ત્વો ઉપર જૈનદષ્ટિનો વિકાસ છે

‘ જિન ’ શબ્દ ઉપરથી ‘ જૈન ’ શબ્દ બનેલો છે ‘ જિન ’ એ રાજ દેવ આદિ સર્વ દોષોથી રહિત એવા પરમાત્માઓનું સાધારણ નામ છે ‘ જીતવું ’ એ અર્થવાળા “ જિ ” ધાતુથી બનેલું “ જિન ” નામ રાજ દેવ આદિ સમગ્ર દોષોને જીતનાર એવા પરમાત્માઓને જરાજર લાગુ પડે છે અહંનું, વીતરાગ પરમેશ્વરી વગેરે ‘ જિન ’ ના પર્યાય શબ્દો છે ‘ જિન ’ ના ભક્તો ‘ જૈન ’ કહેવાય છે જિનપ્રતિ

પાદિત ધર્મ જૈન ધર્મ કહેવાય છે જૈન ધર્મનો આદેશાસન,
સ્વાદ્વદ્યશન, અનેકાન્તનાદ, વીતરાગભાગ એવા અનેક નામોથી વ્યવહાર
કરવામા આવે છે

જેમનો, આત્મસાધનનો અભ્યાસ પરાકાષા ઉપર પહોંચતા, જે
ભવમા (જન્મમા) કર્મકાય થવાના પરિણામે ચૈતન્યસ્વરૂપનો પૂર્ણ
વિકાસ થયો છે, તેઓ તે ભવમા પરમાત્મા થયા કહેવાય છે આ
પરમાત્માઓને જૈનશાસ્ત્રો બે વિભાગોમા સમજાવે છે પહેલા વિભાગમા
'તીર્થંકરો' આવે છે, કે જેઓ જન્મથી 'વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાન' અને
અનૌકિક સૌભાગ્યસપન હોય છે અનેક વિરોધતાઓ તીર્થંકરોના સબન્ધમા
જણાવી છે રાજ્ય નહિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ આગળ ઉપર રાજ્ય
મળવાનું હોવાથી રાજકુમાર જેમ રાજ્ય કહેવાય છે, તેમ તીર્થંકરો
બા મધ્યવસ્થાથી કેવલજ્ઞાનધારી નહિ હોવા છતાં અને અત્યેન તેઓમા
વાસ્તવિક તીર્થંકરત્વ નહિ હોવા છતાં પણ, તે જિન્દગીમા તીર્થંકર
થનાર હોવાથી 'તીર્થંકર' કહેવાય છે એઓને જ્યારે કર્મઆવરણોનો
ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેઓ તીર્થંકરો રચાપના
કરે છે 'તીર્થ' શબ્દનો અર્થ—માધુ સાધ્વી, આવક, આવિકા એ
ચતુર્વિધ મધ છે તીર્થંકરના ઉપદેશના આધારે તેઓના માક્ષાત્ મુખ્ય
શિષ્યો—જેઓ 'ગણધર' કહેવાય છે—શાસ્ત્રોની રચના કરે છે, જે બાર
વિભાગોમા નિભક્ત હોય છે એનું નામ છે—'દ્વાદશાંગી' દ્વાદશાંગી
એટલે બાર અંગોનો સમૂહ 'અંગ' એ, તે પ્રત્યેક બાર વિભાગોનું—
સૂત્રોનું પારિભાષિક નામ છે 'તીર્થ' શબ્દથી આ દ્વાદશાંગી પેણ
લેવાય છે આવી રીતે તેઓ તીર્થંકરનાર હોવાથી તીર્થંકર કહેવાય છે

ઉપરજતાવેલી વિશેષતાઓ વગરના કેવલજ્ઞાનધારી વીતરાગ પરમાત્માઓ,
તીર્થંકરોના વિભાગથી જૂદા પડે છે એઓને સામાન્યકેવલી કહેવામા
આવે છે

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં 'કૃતયુગ' આદિ ચાર યુગોથી કાવના વિભાગો પાંચમાં આવ્યા છે તેમ જૈનશાસ્ત્રોમાં કાવના વિભાગ તરીકે ૭ આરા બતાવવામાં આવ્યા છે તીર્થંકરો નીત-ચોથા આરામાં થાય છે જે તીર્થંકરો કે જે પરમાત્માઓ, આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મોક્ષપત્રે પામે છે, તેઓ ફરીને સંસારમાં આવતા નથી એથી એ સમજવાનું છે કે સંસારમાં જે જે આત્માઓ, તીર્થંકર બને છે, તે એક પરમાત્માના અવતારરૂપે નથી કિન્તુ સન તીર્થંકરો જૂદા જૂદા જ આત્માઓ છે મુક્ત થયા પછી સંસારમાં અવતાર લેનાર જૈન મિદ્ધાતને સમ્મત નથી

નવ તત્ત્વો જૈનશાસ્ત્રોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે એ ઉપર કહેવામાં આયુ છે તે નવ તત્ત્વો-જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસવ, સવર, બધ, નિજરા અને મોક્ષ છે

જીવ.

જીવ, બીજા પાંચો જેમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી પરંતુ સ્વાનુભવપ્રમાણથી જાણી શકાય છે "હુ સુખી છું, હુ દુઃખી છું" એવી લાગણી શરીર જડ છે માટે તેને હોઈ શકે નહિ શરીરને આત્મા માનવામાં આવે તો 'મહદુ કહેનાતા શરીરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ દોનાવું કા ન બને ?' મહદુ કહેવાતા શરીરને સજીવન આત્મા કા ન કહી શકાય ? અને અતએવ તેનો અગ્નિ તક કેમ થઈ શકે ? પણ

૧ જૈનશાસ્ત્રમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ નામના કાળના બે મોટા વિભાગો પાડ્યા છે આ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં સંખ્યા ન થઈ તકે એટલા વેળા સંસાર થઈ જાય છે ઉત્સર્પિણી કાળ રૂપ રસ મધ સરીકે આયુષ્ય જલ આદિ વૈભવમાં ક્રમશઃ ચડતો હોય છે જ્યારે અવસર્પિણીકાળ તે વૈભવમાં પડતો હોય છે પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના ૭ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે એ પ્રત્યેક વિભાગને આરા (સર ત રાખ્ઠ અર) કહેવામાં આવે છે ઉત્સર્પિણીના ૭ આરા પૂરા થાય કે અવસર્પિણીના આરા શરૂ થાય છે વત માનમાં આસવબધ આદિ ક્ષેત્રોમાં અવસર્પિણીના પાંચમો આરા ચાલે છે પાંચમો આરા કદો કે પ્રલિપ્ત કદો એક જ વાત છે

વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી જ્ઞાન ઇચ્છા વગેરે ગુણો મૂલક શરીરમાં નહિ રહેવાથી એ સાબિત થાય છે કે તે ગુણોનો આધાર શરીર નથી, પણ બીજો છે અને એવું નામ આત્મા છે શરીર, પૃથ્વી, જન આદિ ભૂતસમૂહથી બનેલુ ભૌતિક છે, એટલે એ જડ છે અને જેમ ભૌતિક ઘટ, પટ વગેરે જડ પદાર્થોમાં જ્ઞાન ઇચ્છા આદિ ધર્મોની સત્તા નથી, તેમ જડ શરીરમાં પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા આદિ ધર્મોની સત્તા હોઈ શકે નહિ.

શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, પરંતુ તે ઇન્દ્રિયોને સાધન બનાવનાર આત્મા, તે ઇન્દ્રિયોથી જૂદો છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્મા રૂપ-રસ આદિ જ્ઞાન કરે છે, ચક્ષુથી રૂપ જુએ છે, શ્રોત્રથી રસ શ્રવણ કરે છે, નાકથી ગંધ લે છે, કાનથી રાગ મોહ મેલે છે અને ત્વચાથી (ચામડીથી) સ્પર્શ કંઈ કે દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ ચપ્પુથી કનમ બનાનામ છે, પણ ચપ્પુ અને બનાવનાર એ બે જૂદા છે, દાતરડાથી કપાય છે, પણ દાતરડું અને કપનાર એ બે જૂદા છે, દીવાથી જ્વેલાય છે, પણ દીવો અને જ્વેનાર એ બે જૂદા છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયોથી રૂપ રસ વગેરે શ્રવણ કરાય છે, પણ ઇન્દ્રિયો અને વિષયોને શ્રવણ કરનાર એ જા. છે સાધકને સાધનની અપેક્ષા છે, પણ એથી સાધક અને માધન એ બે એક હોઈ શકે નહિ ઇન્દ્રિયો, આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં સાધનભૂત છે એથી માધનભૂત ઇન્દ્રિયો અને સાધક આત્મા, એ એક હોઈ શકે નહિ એ સિવાય એ પણ યા. રાખવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયો એક નથી કિંતુ પાંચ છે, એથી ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનવા જતા, એક શરીરમાં પાંચ આત્મો આ થઈ પડે, જે ઇચ્છવા જોગ નથી.

બીજી રીતે જોઈએ તો, જે માણસની ચક્ષુ ચાલી ગઈ હોય છે, તેને પણ ચક્ષુની હયાતીમાં પૂર્વે દેખેના પદાર્થો યા. આવે છે-સ્મૃતિમાં ઉપરિચિત થાય છે ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનીએ તો આ વાત નહિ બને ઇન્દ્રિયોથી આત્માને અલાયદો માનીએ ત્યારે જ આ હકીકત બની શકે, કારણ કે ચક્ષુથી દેખાયેલી વસ્તુઓનું સ્મરણ, ચક્ષુના અભાવે, ન ચક્ષુથી થઈ શકે તેમ છે, ન બીજી ઇન્દ્રિયોથી થઈ શકે તેમ છે બીજી ઇન્દ્રિયોથી

સ્મરણ નહિ થવામા કારણ એ છે કે એક પુરો દેખેથી વસ્તુને જેમ
બીજો માણુમ સ્મરણ કરી રહતો નથી તેવી રીતે ચતુર્થી દેખાવા
પદાર્થોનું, બીજી ઇન્દ્રિયોથી સ્મરણ થઈ રહે નહિ એકને થયેના અનુભવ
બીજાને સ્મરણ થાય જ નહિ એ તદ્દન સુગમ દબીકત છે ત્યારે ચતુર્થી
દેખાવની વસ્તુઓને ચતુર્થી આ પા પછી સ્મરણ કરનાર જે શક્તિ છે, તે
ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે આત્માએ ચતુર્ધારા જે વસ્તુઓ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ
કરી હતી, તે વસ્તુઓને ચતુર્થી ગેરદાજરીમા પણ પૂર્વ અનુભવથી
સ્થાપિત થએલા સરકારનું સ્મરણ થવાથી આત્મા સ્મરણ કરી શકે છે
આથી રીતે અનુભવ અને સ્મરણના એક બીજાના ધનિષ્ઠ સબધને લીધે
પણ સતતન ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે

“હું અમુક વસ્તુને જોઈને પછી અજો” આવો અનુભવ દરેક
અનુભવે થયા કરે છે આ અનુભવ ઉપર વિચારદષ્ટિ દેકનાથી ચોખ્ખી
રીતે જણાઈ આવે છે કે-તે વસ્તુને જોનાર અને અકાર જૂદા નથી,
પિન્નુ એક જ છે એ એક દ્રાણ તે ચતુર્ધારા શકે નહિ, કારણ કે
તેનું કામ સ્પર્શ કરવાનું નથી તેમજ તે, સ્પર્શન ઇન્દ્રિય (તચ્ચા) પણ
કહી શકે નહિ કારણ કે તેનાથી જોવાનું બનતું નથી આ દબીકતથી
એ નિરાક સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુને જોનાર અને સ્પર્શ કરનાર જે એ
એક છે તે, ઇન્દ્રિયોથી જૂદા આત્મા છે

આત્મામા કાજો, ધોજો પીજો વગેરે કાંઈ પણ નથી એથી બીજી
વસ્તુઓની જેમ તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી પ્રત્યક્ષ નહિ થવાથી તે
વસ્તુ નથી, એમ માની શકાય નહિ, કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સિત્તાય બીજા
પ્રમાણો-અનુમાન આદિથી પણ વસ્તુસત્તા સ્વીકારાય છે જેમ કે પરમા
દુષ્ટો ચર્મચતુર્થી દેખી શકતા નથી, પરમાણુ હોવાની ખાતરી માટે કાંઈ
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી, છતાં અનુમાન પ્રમાણથી દરેક વિદ્વાન તેનો
સ્વીકાર કરે છે સ્થૂલ કાયની ઉત્પત્તિ માટે સૂક્ષ્મ-પરમ સૂક્ષ્મ અણુઓ
હોવાની સાબિતી અનુમાન પ્રમાણ ઉપર ટકેલી છે આત્માના મબધમા
પણ સમજવાનું છે કે જગત્ની અદર કાંઈ સુખી તો કાંઈ દુઃખી, કાંઈ

વિદ્યાનુ તો કોઈ મૂર્ખ, કોઈ રાજા તો કોઈ રક, કોઈ શેઠ તો કોઈ નોકર, આવી રીતની અનન્ત વિચિત્રતાઓ અનુભવાય છે આ વિનક્ષણતાઓ કારણ વગર સહવે નહિ, એ અનુભવમા ઉતરી શકે તેમ છે હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં બુદ્ધિમાન મનુષ્યને પણ ઇષ્ટ પરતુ પ્રાપ્ત થતી નથી, જ્યારે બીજા મનુષ્યને વગર પ્રયાસે અભીષ્ટ લાભ મળી જાય છે આવી અનેકાનેક ઘટનાઓ આપણી નજર આગળ દેખાતી રહે છે એક જ સ્ત્રીની કુક્ષિમાયી એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલ જોડવામાના બન્ને પ્રાણીઓ સરખા ન નિવડતા તેમની જીવનચર્યા એક બીજાથી ઘણી જ તફાવતવાળી પસાગ થાય છે તો આ બંધી વિચિત્રતાઓનું કારણ શું ? આ ઘટનાઓ અનિયમિત હોય, એમ બની શકે નહિ, કોઈ નિયમપ્રયોગક હોવો જોઈએ આ ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાનો મહાત્માઓ કર્મની સત્તા સાબિત કરે છે, અને કર્મની સત્તાના આધારે આત્મા અત સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે આત્માને સુખ-દુઃખ આપનાર કર્મસમૂહ આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી સંયુક્ત છે અને એને લઈ આત્માનું સંસારનું પરિભ્રમણ છે કર્મ અને આત્માની ખાતરી થયેથી પરલોકની ખાતરી મોટે કાંઈ બાળી રહેતું નથી જેવા શુભ યા અશુભ કાર્યો પ્રાણી કરે છે, તેવો પરલોક (પુનર્જન્મ) તેને પ્રાપ્ત થાય છે જેવી શુભ યા અશુભ ક્રિયા કરવામા આવે છે, તેવા પ્રકારની વામના આત્મામા રથપાય છે આ વાસના શું છે ? એક પ્રકારના વિચિત્ર પરમાણુસમૂહનો જથ્થો એને જ બીજા શબ્દમા ' કર્મ ' કહેવામા આવે છે, એટલે કર્મ, એક પ્રકારના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ છે આવી રીતના નવા નવા કર્મો આત્માની માથે જોડાતા રહે છે અને જૂનાં જૂનાં કર્મો ખરી પડે છે સારી યા ખરાબ ક્રિયાથી બધાતા મારા યા ખરાબ કર્મો પરલોક સુધી ચરે । અનેકાનેક જન્મો સુધી પણ આત્માની સાથે, ફળ જતાવ્યા વગર સત્તામા સંયુક્ત રહે છે, અને ફલવિપાકના ઉદય વખતે સારા યા માઠા ફળોનો અનુભવ આત્માને કરાવે છે ફલ વિપાક ભોગવવાની અવધિ હોય, ત્યાં સુધી આત્મા તે ફળ અનુભવે છે, ત્યાર પછી તે કર્મ આત્માથી ખસી જાય છે

ઉપધુન્ન મુક્તિ-પ્રમાણો દ્વારા અને “ હુ મુખી, હુ હુ ખી ” એવી શરીરમાં નહિ, ઈદ્રિયોમાં નહિ, કિન્તુ હુ યના ગિદા પ્રદેશમાં, અન્તરાત્મામાં સુરપદ્મ અનુભવાતી લાગણી ને પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપ છે તેથી શરીર અને ઈદ્રિયોથી અનગ સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વ સાબિત થાય છે મસાગમાં જીવો અનન્ત છે

આ પ્રસંગે એક પ્રત ગિતો થવાનો સંભવ છે સસાગવર્તી જન્મ રાશિમાંથી જીવો કર્મકાય કરી મુક્તિમાં ગયા છે, જાય છે અને જશે આવી રીતે પ્રતિકાય મસારમાંથી જીવોનો ધગડો રહે છે આ પ્રમાણે જીવો ખૂંટાથી ભરિખમાં કોઈ વખતે મસાગ જીવોથી ખાલી કા ન થાય ?

પરન્તુ સક્ષમદષ્ટિએ વિચાર કરતા પહેલાં એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે-અસાર, જીવોથી ખાલી થાય એ વાત કોઈ શાસ્ત્રને સમ્મત નથી તેમ જ એ વાત આપણી વિચારદષ્ટિમાં પણ નથી ઉતરતી બીજી તરફ મુક્તિમાંથી જીવો સસારમાં પાછા ફરે, એ વાત પણ માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે મોક્ષ સર્વે ક્રમેના પૃથ્વિ વિનાશ થવાથી મેગવાય છે એમ સદુ કોઈ માને છે એટલે સસારમાં જન્મ લેવામાં સાધનમૂલક કમસબન્ધ કોઈ પણ પ્રકારનો જ્યારે મુક્ત જીવોને નથી તો પછી તેઓ મસારમાં પાછા કેમ આવી શકે ? મોક્ષમાંથી પાછા ફરવાનું માનવામાં મોક્ષની મહત્તા ઉડી જાય છે જ્યાંથી ફરી અષ્ટ પાત થવાનો પ્રસંગ આવે, તે મોક્ષ કહેવાય જ નહિ આ ઉપરથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે સસાર, જીવોથી થય થતો નથી, એ અને મુક્તિપાથી જીવો પાછા ફરતા નથી એ બંને સિદ્ધાંતોને આપ ૧ આવે એના રસ્તે પ્રસ્તુત પ્રશ્ન સમાધાન થવું જોઈએ જેટલા જીવો મુક્તિમાં જાય છે, તેટલા જીવો સસારમાંથી બરાબર ઓછા થાય છે છતાં જીવરાશિ અનન્ત હોવાથી અત્યાઃ જીવોથી ખાલી થઈ શકે નહિ સસારવર્તી જીવરાશિમાં નવા જીવોનો ઉમેરો બિનકુન ન હોવા છતાં અને સસારમાંથી નિરતર જીવોનો ધગડો થતો રહેવા છતાં પણ ભરિખમાં કોઈ મલે જીવોનો અત ન આવે એટલા અનન્ત જીવો સમજવા

જોઈએ ઉપર પ્રમાણેની 'અનન્ત' શબ્દની વ્યાખ્યા જોતા ચાલુ શકા રહેતી નથી સૂક્ષ્મ વખતને જૈનશાસ્ત્રોમા 'સમય' કહે છે 'સમય' એટલે સૂક્ષ્મ વખત છે કે તે સમયો એક સેકન્ડમા કેટના પસાર થાય છે, તે આપણાથી જાણી શકાય તેમ નથી એવા અનન્ત સમયો આખા જૂતકાલના, વર્તમાનકાલનો ચાલુ એક સમય અને ભવિષ્યકાલના અનન્ત સમયો-એ ત્રણેનો સરવાળો થતા જેટલા અનન્તાનન્ત સમયો થાય તેનાથી પણ જીવો અનન્તગુણા અનન્ત છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે-અનન્ત ભવિષ્યકાને પણ જીવરાશિની પણ સમાપ્તિ થઈ શકે નહિ જેટલા જેટલા દિવસો અને વર્ષો પસાર થતા જાય છે, એટલે એટલે ભવિષ્યકાલમાથી ઘટાડો થતો જાય છે, પ્રતિક્ષણ ભવિષ્યકાળમાથી ઘટાડો થતો રહે છે, એ સમજી શકાય તેમ છે આમ હોવા છતાં પણ ભવિષ્ય કાલનો અત આવે ભવિષ્યકાલના વિવેચનો અત આવે, બીજા શબ્દો-મા-ભવિષ્યકાલ તદ્દન ખનાસ થાય, એવી ક પના કોઈને પણ ઊભી થઈ શકતી નથી તો આવી રીતના અનન્ત ભવિષ્યકાલના અનન્ત સમયો કરતા પણ જ્યારે સસારી જીવો અનન્તાનન્ત છે, તો-તેમાથી કાણે કાણે જીવો નિકળવા છતાં પણ-તેનો અત આવે, એ કલ્પના કેમ ઊભી થઈ શકે ? કાણે કાણે સસારમાથી જીવો નીકળવા છતાં પણ અનન્ત ભવિષ્ય કાલે અન્ત આવે નહિ-છેડો આવે નહિ, એટલા અનન્ત સમારી જીવો સમજવા પછી પ્રસ્તુત શકા રહેશે નહિ

જીવના વિભાગ.

સામાન્ય રીતે જીવના બે જોડો પડે છે-સસારી જીવો અને મુક્ત જીવો મસારમા જન્મણ કરતા જીવો 'સસારી' કહેવાય છે 'સમાર' શબ્દ 'સમ્' ઉપસર્ગ-પૂર્વક 'સુ' ધાતુથી બનેલો છે 'સુ' ધાતુનો અર્થ 'જન્મણ' થાય છે 'સમ્' ઉપસર્ગ તેજ અર્થને પોષણ કરનાર છે ચોરાસી સાખ જીવોનિયોમા પરિભ્રમણ કરવું, તે સસાર અને પરિભ્રમણ કરનારા મસારી કહેવાય છે બીજી રીતે, 'સમાર'

હજ્જનો અર્થ ચોરામી લાખ જીવેયોનિ પણ થઈ શકે છે આત્માની ઠમબદ્ધ અવસ્થાનું નામ પણ સસાર છે શરીરનું નામ પણ સસાર છે એ રીતે સસારને વળગેલા જીવો સસારી કહેવાય છે આ ઉપરથી ઠમબદ્ધ અવસ્થા, એ સસારી જીવોનું લક્ષણ સહજ સમજી શકાય છે

સસારી જીવોના અનેક રીતે બેટા પડી શકે છે, પરંતુ મુખ્ય બે બેટા છે—સ્થાવર અને ત્રસ દુષ્ટને છોડી દેવાની અને સુખ મેળવવાની પ્રતિયોજ્ઞા, ગતિ-યોજ્ઞા જ્યાં ન દેખાય તે સ્થાવર, અને દેખાય તે ત્રસ પૃથ્વીકાય જલકાય તેજસ્કાય વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાચનો સ્થાવરમા મમાવેશ થાય છે એ પૃથ્વીકાય વગેરે પાચ, એક સ્પર્શન (ચામડી) દ્રવિયવાના હોવાથી એકેદ્રિય કહેવાય છે એના બે બેટા છે—સૂક્ષ્મ અને બાર સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય સૂક્ષ્મ જલકાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય જીવો આખા લોખા બ્યાર્પ રહેના છે^૧ એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી ચક્ષુથી જોઈ શકાતા નથી રાહદર પૃથ્વીકાય બાદર જલકાય, બાદર તેજસ્કાય, બાદર વાયુકાય અને બાદર વનસ્પતિકાય પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે ધપણ, ઉત્તન આદિ પ્રકાર જોને લાગ્યો ન હોય એવી માટી પથ્થર વગેરે પૃથ્વી, જે જીવોન શરીરોનું પિંડ છે તે જીવો બાદર પૃથ્વીકાય જાણવા જે જલને અગ્નિ વગેરેથી આધાત ન થયો હોય તે જળ-રૂપ તળાવ વગેરેના જે જીવોન શરીરોનું પિંડ છે તે બાદર જલકાય જીવો સમજવા એ પ્રમાણે દીવા અગ્નિ વિજળી વગેરે—જે જીવોના શરીરોનું પિંડ છે એ બાદર તેજસ્કાય જીવો છે અનુભવાનો નાણ જે જીવોના શરીરોનું પિંડ છે તે જીવો

૧ નભામ પોલાણ સૂક્ષ્મ જીવેયો બધું છે એમ વતમાન વૈજ્ઞાનિકોનું પાંચ માનવ, ૭ વૈજ્ઞાનિકોએ એ પણ શોધ કરી છે કૈટાપી નાનું પ્રાણી ચેકસસ નામનું છે આ જન્મ્યો એક માયના અમ્રમાગ પર એક લાખ બિડના પણ ખરડી નહિ થતા ખુશાણી બેસી શકે છે.

૨ બાદર એવે સૂચક 'બાદર' એ જન શાસ્ત્રો પારિભાષિક શબ્દ છે

બાદર વામુકાય છે, અને વૃક્ષ શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, ફલ, ફલ, કાદા વગેરે બાદર વનરપતિકાય છે

પૂર્વોક્ત સચેતન પૃથ્વી, અચેતન જલ વગેરે અચેતન પણ થઈ શકે છે સચેતન પૃથ્વીને છેલ્ન-બેલ વગેરે આઘાત લાગવાથી તેમાના જીવો તેમાથી મ્યુત થાય છે અને એથી એ પૃથ્વી અચેતન થાય છે એવી રીતે પાણીન ગરમ કરવાથી અથવા તેમા સાકર વગેરે પદાર્થોનું મિશ્રણ કરવાથી તે પાણી અચેતન થાય છે વનરપતિના સખધમા પણ એવી જ રીતે અચેતન થવાનું સમજી લેવું

બે ઇન્દ્રિયો-ત્વચા અને જીભ-જેઓને હોય, તે દ્વીન્દ્રિય કહેવાય છે કૃમિ, પોરા, જળો, અજસિમા વગેરેનો દ્વીન્દ્રિયમા સમાવેશ છે જૂ. માકડ, મકોડા, ધીમેન વગેરે, ત્વચા જીભ અને નાક એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાલા હોવાથી ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે ત્વચા, જીભ, નાક અને આખ એ ચાર ઇન્દ્રિયોવાલા માખી, ડાસ, તીડ, વીંછી વગેરે ચતુરિન્દ્રિય કહેવાય છે ત્વચા, જીભ, નાક, આખ અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા પચેન્દ્રિય કહેવાય છે પચેન્દ્રિયના ચાર બેદો છે-મનુષ્યો, પશુ-પક્ષિ-મચ્છ વગેરે તિર્થંચો સ્વર્ગમા રહેતા દેવતાઓ અને નરકમા રહેતા નારકો

‘ત્રસ’ મા આ દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય જીવોનો સમાવેશ થાય છે

એ રીતે સ્થાવર અને ત્રસમા સમસ્ત મસારી જીવો સમાઈ જાય છે હવે રક્ષા મુક્ત જીવો તેઓ મોક્ષનત્વના પ્રકરણમા વર્ણવાશે

અજીવ

ચૈતન્યરહિત-જડ પદાર્થોને અજીવ કહેવામા આવે છે અજીવના જૈનશાસ્ત્રોમા પાંચ બેદો પાડવામા આવ્યા છે-ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાય.

૧ વનરપતિ વગેરેમા જીવો હોવાનું વૈજ્ઞાનિક જગદીશચંદ્ર મહાશયેવિજ્ઞાન પ્રયોગથી જાતની નદાએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે

આ સ્થળે ધર્મ અને અધર્મ એ બે પદાર્થો પુણ્ય-પાપરૂપ સમજવાના નથી મિત્તુ એ નામના બે પદાર્થો, આખા લોકમાં આકાશની પેઠે વ્યાપક અને અદૃષ્ટી છે આ બે પદાર્થોના ઉત્લેખ માર્ગ પશુ જોનેતર દ્શનમાં નથી પણ જોન શાસ્ત્રોમાં એ વિરો વિસ્તૃત પ્રતિપાદન કરવામાં આ યુ છે જેમ આકાશને અવકાશ દેનાર તરીકે સર્વે વિદ્વાનો નાને છે તેમ આ બે પદાર્થો પણ ઉપયોગી બતાવવામાં આવ્યા છે

ધર્મ

ગમન કરતા પ્રાણિઓ અને ગતિ કરતી જડ વસ્તુઓને સદામતા કરનાર ધર્મ પદાર્થ છે પાણીમાં ફરતા માછલાઓને મદ કરનાર જેમ પાણી છે, તેમ જડ અને જીવોની ગતિ ચલાવવામાં પણ નિમિત્ત કારણ માનવુ એ ન્યાયસંગત છે અને એ નિમિત્તકારણ 'ધર્મ' છે અવકાશ મેળવવામાં આકાશને સદાયબૂત માનવામાં આવે છે તેવી રીતે ગતિ કરવામાં પણ સદાયબૂત તરીકે ધર્મ નામક પદાર્થ માનવામાં આવે છે

અધર્મ

અધર્મ ' પદાર્થનો ઉપયોગ સ્થિતિ કરતા જડ અને જીવોને સદાયક થવુ, એ છે ગતિ કરવામાં સદાયક જેમ ધમ છે તેમ સ્થિતિ ચલાવવામાં પણ સદાયક માર્ગ પદાર્થ હોવો જોઈએ એ ન્યાયથી 'અધર્મ' પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે વૃક્ષની છાયા જેમ સ્થિતિ કરવામાં નિમિત્ત બને છે તેમ જડ અને જીવોની સ્થિતિમાં 'અધર્મ' પદાર્થ નિમિત્ત છે

હાલવુ-આલવુ અને સ્થિત થવુ, એમાં સ્વતંત્ર કર્તા તો જીવ અને જડ પદાર્થો પેટે જ છે પોતાના જ બાપારથી તેઓ-દાલે-માલે છે અને સ્થિત થાય છે, પરંતુ એમાં મદદગાર તરીકે કોઈ અન્ય શક્તિની અપેક્ષા અવશ્ય હોવી જોઈએ, એમ માનવા સુધી તો વર્તમાન વેત્તા નિકા પણ આવ્યા છે, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રકારો એ સબંધમાં ધર્મ અને અધર્મ એવા બે પદાર્થો માને છે

આકાશ.

આકાશ પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે ત્રિશાનો પણ આકાશમા જ સમાવેશ છે લોકસખની આગળને લોકાકાશ અને અલોકસખની આકાશને અલોકાકાશ કહેવામા આવે છે આ લોક અને અલોકનો વિભાગ પાડવામા ખાસ કારણ કોઈ હોય તો, ઉપર બતાવેલ ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થો છે જિયે, નીચે અને આલુમાલુએ જ્યાં સુધી ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થો રિયત છે, ત્યાં સુધીની હ ને ' લોક ' સરા આપી છે, અને લોકની બહારનો પ્રદેશ અલોક કહેવાય છે આ બે પદાર્થોને લક્ષને જ લોકમા જડ અને જીવોની ક્રિયા થઈ રહી છે અલોકમા આ બે પદાર્થો નહિ હોવાથી ત્યાં એક પણ પરમાણુ અથવા એક પણ જીવ નથી લોકમાથી કોઈ પરમાણુ કે કોઈ જીવ અલોકમા જઈ શકેતો નથી એવું કારણ અલોકમા ધર્મ અને અધર્મના અભાવ સિવાય બીજું કશું નથી ત્યારે અલોકમાં શું છે ? કોઈ નથી એ કેવલ આકાશરૂપ છે જે આકાશમાના કોઈ પણ પ્રદેશમા પરમાણુ, જીવ કે કોઈ પણ ચીજ નથી, એવું શુદ્ધ માત્ર આકાશ, એ અલોક છે

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થ દ્વારા લોક અને અલોકની મિદ્ધ થવામા એક પ્રમાણુ સમજી શકાય તેવું છે તે એ છે કે-સર્વ ક્રમેનો ક્ષય થવાથી આત્મા જિયે ગતિ કરે છે, એમ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે એ વિષે તુબડીનું ઉદ્ધરણ અપાય છે જેમ પાણીમા રહેલી માટીના લેપનાગી તુબડી, તેના ઉપરનો સઘળો મેન નિકળી જવાથી એકદમ પાણી ઉપર આવી જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મા ઉપરનો કર્મગુપ અધર્મો મેન દૂર થવાથી સ્વત-સ્વભાવત આત્મા લીધ્વંગતિ કરે છે-ઉપર જાય છે પરન્તુ તે લીધ્વંગતિ કયા સુધી થતી રહે-કયા જઈ અટકે ? એ ખાસ વિચારનું સ્થાન છે આ વિચારનો નિવેડો ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થ દ્વારા લોક અને અલોકનો વિભાગ માન્યા મિવાય કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી ગતિ થવામા સહાયક ધર્મ પદાર્થ, જિયે જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધીના લોકોના અમ્મ ભાગે કર્મરહિત થયેલ આત્માની

ગતિ અટકી જાય છે અને ત્યાં જ તે અવસ્થિત થાય છે ત્યાંથી આગળ લોકમા 'ધર્મ' પદાર્થના અભાવે તેની ગતિ થઈ શકતી નથી જો 'ધર્મ' અધર્મ પાંચો ન હોય, અને તેથી થતો લોક-અલોકનો વિભાગ ન હોય તો કર્મરહિત અને આત્મા જિયે જતો કયાં અટકશે-કયા અવસ્થિત થશે એ જાણી થતી ગુચ્ચવણ મેં તેવી નથી

પુદ્ગલ.

પરમાણુથી લઈ ધટ, પટ આદિ સ્થૂલ-અતિસ્થૂલ-મહાસ્થૂલ તમામ રૂપી પદાર્થોને 'પુદ્ગલ' સરળ આપી છે 'ઘૂર' અને 'ગલ્લ' એ બે ધાતુઓના સંયોગથી 'પુદ્ગલ' શબ્દ બન્યો છે 'ઘૂર' નો અર્થ પૂરણ થવું અર્થાત્ મળવું, અને 'ગલ્લ' નો અર્થ ગળવું અર્થાત્ ખરી પડવું-ભૂદુ પડવું એવો થાય છે આ હકીકત આપણા શરીરમાં અને બીજા દરેક વસ્તુઓમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે અર્થાત્ પરમાણુવાળા નાનામોટા દરેક પદાર્થમાં પરમાણુઓનો વધારો-ઘટાડો થવા કરે છે એકના પરમાણુને પણ સ્થૂલ પદાર્થ સાથે કે બીજા અણુ સાથે મળવાનું કે તેનાથી અલગ પડવાનું હોવાથી 'પુદ્ગલ' સરળ અર્થયુક્ત ધરી શકે છે

કાલ

કાલ દરેકના જાણવામાં છે નવી વસ્તુ પુરાણી થાય છે, પુરાણી વસ્તુ જીર્ણ થાય છે બાલ, તરુણ થાય છે, તરુણ વૃદ્ધ થાય છે જીવિષ્ણમાં થનારી વસ્તુ વતમાન થાય છે અને વતમાન વસ્તુ ભૂતકાલના પ્રવાહમાં પ્રવાહિત થાય છે આ બધી કાળની ગતિ છે નવા નવા પરિવર્તન નવા નવા પરિણામ કાળને આણારી છે

પ્રદેશ

ઉપર જતાવેના ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર જડ પદાર્થો અને આત્મા એ અનેક પ્રદેશવાળા છે પ્રદેશ એટલે સ્ક્રમ

(સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ) અશ ધટ પટ આદિ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ અશો પર-
માણુ છે એ તો સહુ કોઈ સમજે છે અને એ પરમાણુઓ જ્યાસુધી
સાથે લગેના હોમ-અવયવી સાથે મળદ્વ હોય, ત્યાસુધી તેનો 'પ્રદેશ'
નામથી વ્યવહાર થાય છે, અને અવયવીથી છૂટા પડ્યા પછી-જૂના થઈ
ગયા પછી તે 'પરમાણુ' નામથી વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ ધર્મ, અધર્મ,
આકાશ અને આત્મા એ ચાર અર્પી પદાર્થોના પ્રદેશો તો વિનશ્વર
પ્રકારના છે એ પ્રદેશો-પરસ્પર અલત ધનીમૂત-તન્ન એટીમૂત છે
ધડાના પ્રદેશો-સૂક્ષ્મ અશો ધડાથી જૂદા પડે છે, તેમ ધર્મ, અધર્મ,
આકાશ અને આત્માના પ્રદેશો એક બીજાથી જૂદા પડી શકે જ નહિ

અસ્તિકાય

આત્મા, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણના 'અસખ્યાત પ્રદેશો છે
આકાશ અનન્તપ્રદેશવાળું છે લોકમળધી આકાશ અસખ્યાતપ્રદેશવાળું
અને જ્યોત્સ્નમળધી આકાશ અનન્તપ્રદેશવાળું છે પુદ્ગલના સખ્યાત,
અસખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશો હોય છે આની રીતે પ્રદેશયુક્ત હોવાથી
એ પાંચ 'અસ્તિકાય' કહેવાય છે 'અસ્તિકાય' શબ્દનો અર્થ-'અસ્તિ'
એટલે પ્રદેશ અને 'કાય' એટલે સમૂહ, અર્થાત્ પ્રદેશસમૂહથી યુક્ત-
એવો થાય છે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ પુદ્ગલ અને જીવની સાથે
'અસ્તિકાય' શબ્દ જોડીને બોલીએ તો 'ધર્માસ્તિકાય' 'અધર્માસ્તિકાય'
'આકાશાસ્તિકાય' 'પુદ્ગલાસ્તિકાય' 'જીવાસ્તિકાય' એ પ્રમાણે
બોલાય છે

કાવને પ્રદેશ નહિ હોવાથી તે 'અસ્તિકાય' કહેવાય નહિ ગયો
સમય નહ થયો, અને ભવિષ્ય સમય અત્યારે અસત્ છે, ત્યારે ચાલુ
સમય એટલે વર્તમાન કાળ એ જ સદ્મૂત કાય છે મુદ્દત, ત્વિસ,

૧ જોની સખ્યા ન થઈ શકે, તે અસખ્યાત આવો સામાન્ય અર્થ સમજવા
ઉપરાંત જૈનશાસ્ત્રમા બતાવેલ વિશેષ અર્થ સમજવાની જરૂર છે

શનિ મહિના વર્ષ એ બધા ને કાલના વિકાગે પડ્યા છે, તે અસદૃશ્ય ક્ષણોને લુહિમા એકત્રિત કરીને પાડવામા આવ્યા છે માટે એક ક્ષણ માત્ર કાળમા પ્રદેશની કલ્પના હોઇ શકે નહિ

ઉપર બતાવેના પાંચ અત્તિકાચો અને કાલ એ જૈનદર્શનનાં માનેના ૫૨ (૭) ડ્ર યો છે

પુણ્ય—પાપ

સારા કર્મો 'પુણ્ય' અને ખરાબ કર્મો 'પાપ' કહેવાય છે સમ્પત્તિ આરોગ્ય, રૂપ, કીર્તિ, પુત્ર સ્ત્રી, દીર્ઘ આયુષ્ય વગેરે સુખના આધારો ને કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે શુભ કર્મોને 'પુણ્ય' કહેવામા આવે છે અને એથી વિપરીત—દુ ખની સામગ્રી ખડી કરી દેનાર—કર્મ પાપ કહેવાય છે

જ્ઞાનાવરણ શૈનાવરણ વેદનીય મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરામ એ આઠ પ્રકારના કર્મ આગળ કહેનારો તેમા જ્ઞાનાવરણ દશનાવરણ મોહનીય અને અન્તરામ એ ચાર કર્મ અશુભ હોવાથી પાપકર્મ છે કારણ કે જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનશક્તિને ઘાવનાર છે, દશનાવરણ દ્વનશક્તિને આચ્છાદન કરનાર છે, મોહનીય કર્મ મોહને ઉપજાવનાર છે, એટલે આ કર્મ સંયમમા અટકાયત રેનાર છે તથા તત્ત્વશ્રદ્ધાનમા બાધ નાખનાર છે અને અન્તરામ કર્મ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમા વિઘ્ન નાખનાર છે આ ચાર કર્મો મિનાય શુભ અને અશુભ એ બે પ્રકારના નામ કર્મોની અદરની અશુભ પ્રકૃતિઓ આયુષ્ય કર્મમા નારકઆયુષ્ય, ગોત્ર કર્મમાની નીચોગત્ર પ્રકૃતિ અને વેદનીય કર્મમાનો અસાતાવેદનીય પ્રમાર એટલા કર્મના બેદો અશુભ હોવાથી પાપકર્મ છે વેદનીયકર્મોના સાત વે નીચ બે, શુભ નામની પ્રકૃતિઓ, ઇચ્છુ ગોત્ર અને દેવઆયુષ્ય, અતુષ્યઆયુષ્ય તથા તિર્થચઆયુષ્ય એટલા એટલાં કર્મો પુણ્યકર્મ છે -

આસ્રવ.

આત્માની સાથે કર્મનો સંબંધ થવાના કારણોને 'આસ્રવ' નામ

આપ્યું છે જે વ્યાપારી-જે પ્રવૃત્તિઓથી આત્માની સાથે કર્મનો સબંધ થાય તે વ્યાપારો-તે પ્રવૃત્તિઓ 'આસ્રવ' કહેવાય છે જે કામોથી કર્મપ્રવાહ આત્મામાં દાખલ થાય તે 'આસ્રવ' મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો શુભ હોય તો શુભ કર્મ અને અશુભ હોય તો અશુભ કર્મ બધામાં છે આ માટે મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો એ જ આસ્રવ છે મનનો વ્યાપાર-દુષ્ટચિન્તન કે દુષ્ટ શ્રદ્ધા અથવા સારુ ચિન્તન કે શ્રી શ્રદ્ધા છે વચનનો વ્યાપાર-દુષ્ટ ભાષણ અથવા સારુ ભાષણ છે શરીરનો વ્યાપાર દ્વિસા, ચોરી ન્યભિચાર વગેરે દુષ્ટ આચરણ અથવા જીવન્યા, ઇશ્વરપૂજન, દાન વગેરે પવિત્ર આચરણ છે

પુણ્ય કર્મ' યા પાપ કર્મ' બધામાં મુખ્ય પ્રયોજક મનોવ્યાપાર છે, જ્યારે વચન-વ્યાપારો તથા શારીરિક ક્રિયાઓ મનોયોગને પુષ્ટિ આપનાર તરીકે કર્મબંધનના હેતુ છે

મનોયોગ, વચનયોગ અને શરીરયોગરૂપ આસ્રવથી બધાતા કર્મોને અટકાવનાર આત્માના નિર્મલ પરિણામને—

સવર,

કહેવામાં આવે છે 'સવર' શબ્દ સમ્ પૂર્વક વૃ ધાતુથી બનેલો છે 'સમ્' પૂર્વક વૃ ધાતુનો અર્થ રોકવું-અટકાવવું થાય છે કર્મ બંધાવું અટકે તે 'સવર' સમજવો જે ઉત્તરવર્ગ આત્મપરિણામથી કર્મ બંધાવું અટકે, તે ઉત્તરવર્ગ પરિણામ 'સવર' છે આમ અટકવું ' અને જેનાથી અટકે તે બંને 'સવર' કહેવાય સર્વ કર્મો બધાતા અટકી જાય એવી ગ્થિતિ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આવે છે, પરંતુ આત્માની જેમ જેમ ઉત્તર અવસ્થા થતી જાય છે, તેમ તેમ કર્મબંધનમાં ઘટાડો થતો જાય છે

બંધ,

કર્મનો આત્માની સાથે દ્વંધ અને પાણીની પેઠે સંબંધ થવો, એવું

નામ બધ છે કમ' આપ લેવા જવાં પડતા નથી, કિન્તુ આખા લોકમાં તેવા પ્રકારના દ્રવ્યો કામી કાસીને ભરેલા છે, જેને 'કમ'—વગણા 'એવું નામ જૈન શાસ્ત્રકારો આપે છે આ દ્રવ્યો રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ ચિકાશને લીધે આત્માને વળગે છે

અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો થઈ રહે છે કે—શુદ્ધ આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ લાગવી કેમ જોઈએ ? આના સમાધાનમાં સુદ્ધ દષ્ટિએ વિચાર કરવાની જરૂર છે આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ અમુક વખતે લાગી, એમ તો કહી શકાય નહિ કારણ કે તેમ કહેવામાં જે વખતે આત્માને રાગદ્વેષની ચિકાશ લાગી, તે પહેલાં આત્મા, શુદ્ધસ્વરૂપવાળો હોય છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા આત્માને રાગદ્વેષનો પરિણામ થવાનું કાર્ષ કારણ નથી શુદ્ધસ્વરૂપી આત્માને રાગદ્વેષના પરિણામનો પ્રારભ થવાનું માનવામાં આવે તો સુક્તિદષ્ટાને પામેલા આત્માઓ—શુદ્ધ આત્માઓને પણ ફરી રાગદ્વેષનો પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનું કા નહિ બને ? જૂતાકાવમાં પહેલાં આત્મા શુદ્ધ હતો અને પછીથી એને રાગદ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એમ માનવા જતા ભવિષ્ય કાનમાં મુક્ત અવસ્થાની શુદ્ધ રિચિતિએ પહોંચ્યા પછી પણ ફરી રાગદ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થવાની ઊભી થતી આપત્તિ શી રીતે દર્શાવી શકાશે ? આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે—આત્માને રાગદ્વેષનો પરિણામ અમુક વખતથી ઉત્પન્ન થયે નથી, કિન્તુ તે અનાદિ છે

સુવર્ણ માટીની સાથે જેમ અનાદિકાવથી મળેલું છે અને એથી એનો ઉજ્જવળ આભચિક્રય—સ્વભાવ દેકાયલો છે, એ પ્રમાણે આત્માનું પણ શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ અનાદિસમુક્ત કેમ પ્રવાહના આવરણથી દેકાયલું છે મયિન દર્શણને ઉત્કલવાથી—માજવાથી તો ઉજ્જવળ થાય છે અને કમ' મળે છે, તેમ આત્મા પરનો કમ—જેન ધોવાઈ જવાથી આત્મા ઉજ્જવળ બને છે અને પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે

એટલે 'આત્મા પહેલો અને પછી કમનો સબધ એમ માનવું બીજી શક્ય નથી 'કમ' પહેલું અને આત્મા પછી ' એમ તો બોનાય જ

નહિ એ ખુલ્લુ છે, કારણ કે એમ કહેવામા આત્મા ઉત્પન્ન થનારો ઠરે છે અને અતએવ વિનાશી ઠરે છે એ સિવાય, આત્માના અભાવે ‘કર્મ’ વસ્તુ જ ઘટતી નથી આ રીતે એ બને પક્ષો જ્યારે ઘટી શકતા નથી, હારે “આત્મા અને કર્મ” એ બંને હમેશાથી સાથે (અનાદિ-મહાયુક્ત) છે” એ ત્રીજો પક્ષ સિદ્ધ થાય છે

જૈનશાસ્ત્રમા કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકારો બતાવ્યા છે-જ્ઞાનાવરણ, સ્થાનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય એ નવું કહેવાતું રહેતું નથી કે-આત્મા અમલ સ્વરૂપે અનન્તજ્ઞાનરૂપ-મચ્છિત્તનન્દમય છે પરંતુ પૂર્વોક્ત કર્મોના આવરણશાત્ તેનું મૂળ સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે એથી એનું મમારમા પરિભ્રમણ છે અને ભવચક્ત્રી અનેકાનેક વિડબનાઓ એને વળગેલી છે

જ્ઞાનાવરણકર્મ, આત્માની જ્ઞાનશક્તિને દબાવનાર છે આ કર્મ જેમ જેમ વધારે જોરવાર થાય છે, તેમ તેમ તે, જ્ઞાનશક્તિને વધારે આચ્છાદિત કરે છે બુદ્ધિનો અધિકાધિક વિકાસ થવાનું મૂળ કારણ, આ કર્મનું શિથિન થતું જતું, એ છે આ કર્મનો સપૂર્ણ ક્ષય થયે કેવળજ્ઞાન’ (સકલ લોકાલોકના સમગ્ર પદાર્થોનું સપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે,

દર્શનાવરણકર્મ દર્શનશક્તિને વાવનાર છે જ્ઞાન અને દર્શનમા વધુ અન્તર નથી સામાન્ય પ્રકારના જ્ઞાનને ‘દર્શન’ નામ આપ્યું છે જેવી રીતે કાંઈ માણુમને દૂરથી જોતા સામાન્ય રીતે જે મનુષ્યત્વમાત્રનું જ્ઞાન થાય છે, તે દર્શન છે અને પછી એનો વિશેષ પ્રકારે બોધ થવો એ જ્ઞાન છે નિદ્રા આરવી, આધળાપણ, બેઠરાપણ વગેરે આ કર્મના ફળ છે

વેદનીય કર્મનું કાર્ય સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવાનું છે સુખનો અનુભવ કરાવનારને સાતવેદનીય કર્મ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવનારને

મોહનીયકમ મોહ ઉપજાવનાર છે એ ઉપર મોહ, મુત્ર ઉપર મોહ, મિત્ર ઉપર મોહ, સારી સારી ચીજો ઉપર મોહ એ બધું મોહ નીચ કમનું પરિણામ છે મોહમા અંધ બનેનાઓને કર્તવ્ય કે અંધ બન્યું જાન રહેતું નથી દારૂ પીધે ન ચાલ્યું, જેમ વસ્તુને વસ્તુસ્થિતિએ સમજી શકતો નથી, તેમ મોહની ગાઢ અવસ્થામા મૂકાયેલો પ્રાણી તત્ત્વને એના સાચા સ્વરૂપમા સમજતો નથી અને વિપરીત બુદ્ધિમા ગોચા માયા કરે છે મોહની હીવાના ઉદાહરણોથી સંસાર ભર્યો પડ્યો છે આટલું કમોંમા આ કમ આત્મસ્વરૂપની ખરાબી કરનામા આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવે છે આ કમના બે બેદો છે-તત્ત્વદષ્ટિને અટકાવનાર 'દશન મોહની' અને ચારિત્રને અટકાવનાર 'ચારિત્રમોહનીય'

આયુષ્યકર્મના ચાર બેદો છે-દેનતાનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય, તિર્થંચનું આયુષ્ય અને નરકનું આયુષ્ય જેમ પગમા બેડી હોય ત્યાં સુધી માણસ છૂટી શકતો નથી તેવી રીતે મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવતા અને નારક એ ચારે ગતિઓના છવો, આયુષ્ય પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી ત્યાંથી છૂટી શકતા નથી

નામકર્મના અનેક બેદો-અબેદો છે પરંતુ દેહકમા સારુ યા ખરાબ શરીર સારુ યા ખરાબ રૂપ, યશ યા અપયશ સૌખ્યાય યા દુર્ભાગ્ય સુસ્વર યા દુસ્વર વગેરે અનેક બાબતો આ કમ ઉપર આધાર રાખે છે જેમ નિતારો સારા યા ખરાબ ચિત્રો બનાવે છે, તેવી રીતે પ્રાણીઓના વિવિધ દેહાકારો, રૂપાકારો, સ્વનાકારોનું નિર્માણ કરનાર આ કમ છે

ગોનકમના બે બેદો છે-ઉચ્ચ જોન અને નીચ જોન જોયા જોતમા કે નીચા જોતમાં જન્મ થવો એ આ કમનો પ્રભાવ છે જ્ઞાતિમધનને તરછેડનારા દેશોમા પણ જોય-નીચનો વ્યવહાર છે

અન્તરાયકર્મનું કામ વિદ્ય નાખવાનું છે ધનાઢ્ય હોય, ધમનો બળજુદાર હોય છતાં દાન ન આપી શકે એ આ કર્મનું ફલ છે વૈરાગ્ય કે ત્યાગગતિ ન હોવા છતાં ધનનો ભોગ ન કરી શકાય એ આ કમનો

પ્રસાવ છે હજાર પ્રકારના બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસો કરવા છતાં આપારમા ફેલેહમદ ન થવાય, અથવા નુકશાન વેઠાય એ આ કર્મનું કામ છે. શરીર પુષ્ટ હોવા છતાં ઉદ્ધમ કરવા તત્પર ન થવાય, એ આ કર્મનું પરિણામ છે.

કર્મબંધી દેક હકીકત કહેવાઈ ગઈ જેવા પ્રકારના અધ્યવમાયો હોય, કર્મ, તેવા પ્રકારનું ચિકલું બધાય છે, અને ફળ પણ તેનું જ ચિકલું ભોગવવું પડે છે કર્મના બંધન સમયે તેની ગિચિતિ અર્થાત્ કર્મવિપાક કેટલા વખત સુધી ભોગવવો જોઈએ, એ કાનતો નિયમ પણ બંધાઈ જાય છે કર્મ, બંધાયા પછી તરત જ ઉદ્યમા આવે, એમ સમજવાનું નથી જેમ બીજા વાળ્યા પછી તરત પાક થતો નથી તેમ, કર્મ બંધાયા પછી અમુક કાલ પસાર થયા બાદ, તે ઉદ્યમા આવે છે ઉદ્યમા આવ્યા પછી કર્મ ન્યા સુધી ભોગવવું જોઈએ એનો નિયમ નથી કારણ કે પૂર્વે બંધાયેલા સિધ્ધિકાનમા પણ આત્મપરિણામ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ જાય.

કર્મનું બંધાવું એક રીતનું હોતું નથી કોઈ કર્મ અતિગાઢ બંધાય છે, જ્યારે કોઈ કર્મ ગાળ, કોઈ સિધ્ધિ અને કોઈ અતિસિધ્ધિ બંધાય છે જે કર્મ અત્યંત ગાઢ બંધાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રે 'નિકાચિત એવું નામ આપે છે આ કર્મ પ્રાય અવશ્ય ભોગવવું પડે છે બાળીના કર્મો શુભ ભાવનાઓના પ્રમળ વેગથી (વિપાકરૂપે) ભોગવ્યા વગર પણ છૂટી શકે છે.

બંધાયેલા કર્મો ભોગવ્યા બાદ જે ખરી પડે છે, એનું નામ છે—

નિર્જરા.

આ નિર્જરા બે રીતે થાય છે—એક નિર્જરા ઉચ્ચ અ
કથાણુ ભાવનાથી + વગેરેના સાધનથી
થાય છે તે છે કર્મ ભોગવાઈ જઈ.

પરેની નિજ રા સકામનિજ રા કહેવાય છે, જ્યારે જીજ્ઞા આ મનનિજ રા
 છે જણા હો. જેમ રાત્ર મમય પ્રાપ્ત થયે રા પર પાતે છે, અને
 ઉપાસથી પણ શીઘ્ર તેને પકવવા માં આવે છે, એ પ્રમાણ કર્મ, રસ,
 અર્થ પૂર્ણ થયે પાત્ર જાણ, કોમલાલ્પ જર્જ ખરી પડે છે, અને તપશ્ચર્ય
 વગેરે તપ ઉપાસથી પણ કર્મને પકવી દીધું કરા માં આવે છે

જાનવરખુ દર્શન ન જી મોદનીય અને અન્નગાય એ ચર 'પ્રતિભા'
 કહેવાય છે કા જી કે તં આત્માના કેવળના અદિ પ્રુખ્ય મુખેને દર્શ-
 નાર (આત્માનાર) છે આ ચાર પાતિકર્મોના દાવ થયથી કેવળના
 પ્રમાણિત થાય છે આ કેવળના સેક-અલેકના બળ, ભવિષ્યદ અને
 વર્તમાન તમામ પલયોના સંપૂર્ણ સંગ્રહારાપ છે આ - નનો પ્રકૃત
 થતા આત્મા સર્વ જો છે એ મરને આપુખ પૂર્ણ થતાના સમય
 ઉપર અવિદ્ય ચર કર્મો જે ૧ અધ્યાત્મ અથવા ૨ બે પમાદિ કહે
 વાય છે તેને-જીજ્ઞા કરે છે અને તદ્દર્શના તેઓના આત્મા મનુ દેવ
 ગમન કરતા એક સમયમાં લેકના અપ્રમત ઉપર અવિદ્યના દાવ છે
 આ અવિદ્યાને કહે છે—

મોક્ષ

નવ ૩ તત્ત મોક્ષ છે અને તેનુ લક્ષણ— 'જ્ઞાસ્તુ જમહયો મોક્ષ'
 અથવા "પરમાત્મનો મુક્તિ" એ સૂત્રે થો મર કર્મને દાવ
 અથવા સર કર્મોના દાવથી પ્રાદુર્બુત થતા પરમ આત્મર એ પ્રકારે
 દર્શનમાં આવે છે સર્વ કર્મોના દાવ થયાથી હિર્વગમન થતુ એ
 આત્માનો સ્વભાવ છે અને એ વિશે તુલસીજી ઉત્તદરખ પદમાં અપર્ક
 મયુ છે હિર્વગમન કરતા આત્મા લોકના અમ ભામે પહોંચી અટકી જાય
 છે અને ત્યાં આગળ ગમન કરી શકતા નથી કેમકે પડેલા કહેલાઈ મયુ

૧ પાતિકર્મો વિષયીત અપાતિક ૨ ભવ એટલે સંસાર અથવા શરીર તેને
 કાલી રાખનાર એ અવેપમાદિ સંબંધો અપ છે

છે તેમ લોકના અગ્રભાગથી આગળ ગતિ કરવામા મદદગાર એવો ધર્મા-
સ્તિકાય પદાર્થ નથી

ઉપયુક્ત મુક્ત અનરયામા સર્વ કર્મોની ઉપાધિઓ છૂટી જવાને
લીધે શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનો સર્વથા અભાવ થવાથી જે અનિર્વાચ્ય
સુખ મુક્ત આત્માઓ અનુભવે છે, તે સુખની આગળ સમગ્ર ત્રિલોકીનો
આનંદ બિન્દુમાન છે ધણીઓ શકા કરે છે કે-મોક્ષમા શરીર નથી,
વાડી લાડી, ગાડી નથી તો ત્યાં સુખ શું હોઈ શકે ? પરંતુ ધ્યાનમા
રાખવું જોઈએ કે શરીર સુખની સાથે દુખનું પણ સાધન છે માન
મિદ્ધાન ઉડાવવામા જે મગ્ન પડે છે, તેનું કારણ માત્ર જૂખની પીડા
છે પેટ ભરાઈ ગયેલું હોય તો અમૃતસમાન ભોજન પણ ગમતું નથી
ટાઢની પીડા દૂર કરવા જે વસ્ત્રો પહેરવામા આવે છે, તે જ વસ્ત્રો,
ગરમીના તાપ વખતે પહેરવા ગમતાં નથી બહુ બેમવાવાળાને ચાવવાનું
મન થાય છે અને બહુ ચાનવાવાળાને બેસવાનું-આરામ લેવાનું મન
થાય છે કામભોગ, ગર્યાતમા જેવો અનુકૂલ ભાસે છે, અન્તમા તેવો
જ અતિક્રૂપ લાગે છે આ બની અસ્થિરતા શું સુખમય છે ? જે,
સુખના સાધનો મમળાય છે તે, માત્ર દુખને શમાવવા સિવાય કંઈ
નવું સુખ ઉત્પન્ન કરનાર નથી પાંચેલું શુભકું જ્યારે ફૂટી જાય છે
ત્યારે 'હા શ' કરીને જે સુખ અનુભવાય છે, તે યથાર્થમા સત્ય છે ?
નહિ માત્ર તે વેનાની શાન્તિ છે જો તે સુખ સાચું હોય, તો જેને
શુભકું થયું નથી, તેને તે સુખા હાલ કા નથી ચતો ? નિયતસેવનથી
દુખની શાન્તિ જે અનુભવાય છે, તે કલ્પિત, ક્ષણિક, સતાપમિશ્રિત
અને પરિણામે વિરસ છે

જે સ્વાસ્થ્ય મેળવના માટે ખાવું પીવું હરવું, ફરવું વગેરે સસાર
વર્તી જીવો કરે છે, તે સ્વાસ્થ્ય કરતા અનન્તગણુ સ્વાસ્થ્ય મિદ્ધ આત્મા
ઓને કર્મો કાયથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે કર્મજ ધો તમામ છૂટી જવાથી
વિમલ ચેતન મુક્ત આત્મા પરમસ્વાતંત્ર્ય સંભૂત અનન્ત આનંદી દશા
અનુભવે છે

જેને ખુજલી આવતી હોય તેને જ ખજુરામા કાંઈક આનન્દ લાગે છે, બીજાને તે તરફ અંધિ શાની હોય ? એ પ્રમાણે જેઓને મોહની વાસનાઓ લાગેતી હોય છે, તેઓને જ મોહની ચેષ્ટાઓ મળતી લાગે છે. કિન્તુ બીજાઓને (વીનરાગ આત્માઓને) તે મળતી લાગે જ ના પી ? સસારનો મોહમય વિનાશ ખરેખર ખુજલીના જેવો શરૂઆતમ કાંઈક આનંદ ઉપગમવનાર અને પાછળથી મહાન્ દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર છે. મોહરૂપી ખુજલી જેમની માવ મગી ગઈ છે, એવા મુક્ત પરમાત્માઓને, નિર્મલ આત્મ-ચેતિમાથી પ્રભવિતો જે સ્વાભાવિક આનંદ છે તે જ ખરેખર પરમાર્થ સુખ છે. આવા પરમ સુખી પરમાત્માઓને માટે શુદ્ધ બુદ્ધ સિદ્ધ નિરંજન, પરમજ્યોતિ પદ્મ વગેરે નામો શાસ્ત્રોમા આપ્યા છે.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ મનુષ્ય-શરીરવારા જ થાય છે. દેવતાઓ પશુ દેવ ગતિમાથી મુક્તિ પામી શક્યા નથી.

જીવોના જન્મ 'અભવ' અને 'અભવ' એના પ્રકારો જૈનશાસ્ત્રકાર બતાવે છે. મોક્ષને મમે ત્યારે પશુ મેળવતી શકનારા જીવો 'અભવ' કહેવાય છે, જ્યારે 'અભવ' જીવોને મુક્તિની પ્રાપ્તિ શક્ય હોઈ શકતી નથી. જન્મ કે અભવ કાળના બનાવોના બનતા નથી, કિન્તુ એ અભવ-અભવ જીવોના સ્વાભાવિક પરિણામ છે જેમ, મગની અદર કારક મગ હોય અને બીજા મગ પાકી જાય પશુ તે કારક મગ પાકતા નથી તેમ 'અભવ' કારક મગના જેવો છે એની સસાર-સ્થિતિ પામતી નથી કદર.

ધર્મના સળધમા જૈનશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો ધ્યાન આપવા જેવા છે. “પરિક્ષીણસકલ્કર્મા દમ્બર” અર્થાત્ જેના સકલ કર્મોનો નિર્મલ દાય થયો છે એ ધર્મરૂપ ધર્મરૂપ, પૂર્વે બનાવેલી મુક્તિ અવસ્થાને પહોંચેલા પરમાત્માઓથી જૂદા પ્રકારનો નથી. કિન્તુ ધર્મરૂપ લક્ષણો મુક્તિનું લક્ષણ એક જ છે.

જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિના કારણો—સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રનો અભ્યાસ થતે થતે તે અભ્યાસ પૂર્ણ ગિયતિ ઉપર આવવાથી કર્મ—અન્ધનો સવયા છૂટી જાય છે અને આત્માનું અનન્તજ્ઞાન આદિ મન્દલ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થાય છે આ સ્થિતિએ પહોંચવું એ જ ઈશ્વરત્વ છે^૧ જે જીવો, આત્મસ્વરૂપના વિકાસના અભ્યાસમા આગળ વધે અને પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચવાનો યથાવત્ પ્રયત્ન કરે, તો તે બરાબર ઈશ્વર થઈ શકે છે એમ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે ઈશ્વર—અર્થિત એક જ છે એવો જૈન સિદ્ધાન્ત નથી એમ છતાં પણ પરમાત્મગિયતિએ પહોંચેના સર્વ મિદ્ધો એક સરખા નિરાકાર અને અલન્ત ગાત્ર સંયુક્ત હોવાથી સમષ્ટિરૂપે, મમુચ્ચયરૂપે તેઓનો ‘એક’ શબ્દથી કથયિત્ત વ્યવહાર થઈ શકે છે જૂદી જૂદી નદીઓનું કે જૂ. જૂ. કુવાં વા તનાવેનું ભેગું કરેલું પાણી, જેમ પરસ્પર એકમેક ઘર્ષ જાય છે અને એમા કરો લિનબાવ જણાતો નથી, તેમજ એકરૂપે એનો વ્યવહાર થાય છે એ પ્રમાણે પ્રકૃતમા જૂલ જૂદા પણ જલની પેઠે મળેના સિદ્ધોમા ‘એક ઈશ્વર’ કે ‘એક પરમાત્મા’ એવો વ્યવહાર થવો અસંભવિત કે અસંગત નથી

૧ સામાન્ય કેવલજ્ઞાનિઓના કરતાં તીર્થંકરો પ્રબલ પુણ્યપ્રપત્તિઓના અતુલ સામાન્યને ક્ષીણે અને ધર્મના એક મહાન પ્રભાવશાલી પ્રકારક તરીકેની દૃષ્ટિએ બહુ ઉચ્ચ કોળી પર છે પરંતુ શરીરધારી અવસ્થામા એઓ (સામાન્યકેવલી અને તીર્થંકરો) બને—આર અર્થાતિ કર્મો ક્ષીણ કરવા બાકી હોવાથી—કર્મક્ષયમા પૂજ્યતા પામેલા નથી, એમ વસ્તુતઃ કહી શકાય છે, ત્યાંજે સંપૂર્ણ કર્મક્ષયની અવસ્થામા એઓ બને તીર્થંકરત્વને અંગેનો ભેદભાવ નહિ રહેવાથી બિવકુલ સરખા છે આ ઉપરથી ભોઈ શકાય છે કે ઈશ્વરનું ‘ સમ્ભવ-કર્મ-નાદિત્વ ’ એ સમુચિત લક્ષણ સર્વ મુક્ત આત્માઓમા પ્રાપ્ત હોવાથી સર્વ મુક્ત પરમાત્માઓ બરાબર ઈશ્વર પદવાચ્ય છે નિરાવરણ—દશાસલૂત જ્ઞાનપૂર્ણતા થા પરમાત્મન્યોતિ ભવસ્થ અને ભવાનીત બ ને કેવલીઓમા પૂર્ણ સમાન હોવાથી ભવસ્થ કેવલી પણ તરૂંપે પરમાત્મા—પરમેશ્વર છે

મોક્ષનું સાધનત્વ.

અહીં એક આસકાને અવકાશ મળે છે તે એ છે કે-‘ જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વસ્તુનો નાશ થાય છે ’ એ અકાલ્ય નિયમ પ્રમાણે મોક્ષ પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેનો પણ અત અવવો જોઈએ, અને અતએવ મોક્ષ સાધ્યત ધરી રાકે નહિ.

આના સમાધાનમા ધ્યાન આપવા જેવું છે કે-મોક્ષ કોઈ ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ નથી માત્ર કર્મથી અનગ થવું એ જ આત્માનો મોક્ષ છે આથી આત્મામા કોઈ નવીન વસ્તુનો ઉત્પાદ થતો નથી કે જેથી તેનો અત આવવાની ક પના હિચી ઈર્ષ શકે જેમ વાદળા ખસી જવાથી જળહળતો સૂર્ય પ્રકાશમાન થાય છે, તેમ કર્મના આવરણો ખસી જવાથી આત્માના સકળ ગુણો પ્રકાશમાન થાય છે, બીજા શબ્દોમા સમગ્રગુણયુક્ત આત્મા પ્રકાશમાન થાય છે આનું નામ જ મોક્ષ છે કહો, આમાં શું ઉત્પન્ન થયું ?

સવથા નિમલ થયેલ આત્માને પુનઃ કર્મનો સબંધ થતો નથી અને એથી એવું સસારમા પુનરવતરણ હોય જ નહિ જેવી રીતે—

‘ દગ્ધે યીજે યથાઽર્યન્ત પ્રાદુર્ભવતિનાદકુર ।
કર્મયીજે તથા દગ્ધે ન રોદતિ મવાહકુર ॥ ”

—બીજા અસન્ત બળી જવા પછી અકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી, તેવી રીતે કર્મરૂપી બીજા મરથા બળી ગયા પછી સસારરૂપી અકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી.

સસારનો સબંધ, કર્મસબંધને આધીન છે અને કર્મનો સબંધ રાગદ્વેષની ચિકાશને આધીન છે જેઓ અસત નિમલ થયા છે—સવથા નિરેપ થયા છે, તેઓને રાગદ્વેષાદિની ચિકાશ હોય જ શાની ? અને

૧ જ્યાં જ્યાં કર્મને અનાદિ કહેવામા આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં જૂઠા જૂઠા કર્મના શયોગનો પ્રવાહ અનાદિ સમ ત્વો.

અતએવ કર્મસંબન્ધ હોવાની કલ્પના પણ શી ? અને એથી જ સસારમા ફરી ધસડાવાની વાત જ શી ?

સર્વ કર્મોના ક્ષય હોવ શકે છે

આ રથને એક એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે-આત્માની સાથે કર્મોના સયોગ જ્યારે અનાદિ છે, તો અનાદિ કર્મોના નાશ કેમ થવો જોઈએ ? કારણ કે અનાદિ વસ્તુનો નાશ થતો નથી, એમ તર્કવાદનો નિયમ છે, અને વિશ્વમા પણ એમ અનુભવાય છે આ પ્રશ્નના મમા-ધાનમા એ ધ્યાનમા રાખતુ જોઈએ કે આત્માની સાથે નવા નવા કર્મો બધાતા જાય છે અને જૂના જૂના ખરી પડે છે આવી સ્થિતિમા કોઈ પણ અમુક કર્મ-વ્યક્તિ આત્માની સાથે અનાદિ સંયુક્ત નથી, કિન્તુ જૂના જૂના કર્મોના સયોગનો પ્રવાહ અનાદિકાલથી વહેતો આવે છે, એમ સમજવાતુ છે આત્માની સાથે દરેક કર્મવ્યક્તિનો મયોગ આદિમાન છે, અતએવ કોઈ કર્મવ્યક્તિ, આત્માની સાથે નિત્ય સંયુક્ત રહેતી નથી, તો પછી શુકલધ્યાનના બળે મર્વ કર્મોનો સમૂલ ક્ષય થવો એમા અષ્ટિત શુ છે ?

એ સિવાય, સસારના મનુષ્યો તરફ દર્શિ કરતા રૂપ જણાઈ આવે છે કે-કોઈ માણસને રાગ-દ્વેષ અધિષ્ઠ પ્રમાણમા હોય છે, જ્યારે કેટલાંયના રાગ-દ્વેષ ઓછા પ્રમાણમા દેખવામા આવે છે એટલુ જ નહિ, એક જ માણસના રાગ દ્વેષમા પણ ન્યૂનાધિકતા આવે છે આવી રીતની રાગ-દ્વેષની વધઘટ, હેતુ વગર ઘટી શકે નહિ, એ સહજ સમજી શકાય છે, અને એથી માની શકાય છે કે વધઘટવાળી ચીજ, જે હેતુથી ઘટતી હોય, તે હેતુની પૂરી સામગ્રી મળેથી તેનો નાશ થાય છે જેમકે, પોષ મહિનાની પ્રમત્ર ટાઢ બાનસૂઈના મદ મદ તાપથી ઘટતી ઘટતી વધુ તાપ પડવાથી બિનકુલ ઊડી જાય છે ત્યારે વધવટવાળા રાગ-દ્વેષ દોષો જે કારણથી ઓછા થાય છે, તે કારણ સંપૂર્ણ રૂપમા યદિ સિદ્ધ થાય, તો તે દોષો સમૂલ નષ્ટ થાય, એમા શુ વાધા જેવુ છે ? રાગ-દ્વેષ શુભ ભાવનાઓથી ધ્રુ છે અને એ જ શુભ ભાવ

નાઓ જ્યારે વધારે મનુષ્યુત થાય છે, અને ધ્યાન-અવસ્થામાં આત્મા નિશ્ચય બનીને પરમ સમાધિ પર જ્યારે પહોંચે છે ત્યારે રાગ-દ્વેષનો સંપૂર્ણ દાવ થાય છે. આમ, કર્મોનો દાવ થઈ નિરાવરણ દશા આત્માને પ્રાપ્ત થવી એમાં વાધા જેવું દશુ નથી. રાગ-દ્વેષ ઊડી જતા જ કેવન જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કેમ કે રાગ દ્વેષનો દાવ થતા જ જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અતરાય એ ત્રણે કર્મોનો દાવ થઈ જાય છે. આખો સંસારરૂપ મહેલ માત્ર બે ચાલના ઉપર ટપી રહ્યો છે, અને તે રાગ તથા દ્વેષ છે. મોહનીય કર્મનું સર્વસ્વ રાગ અને દ્વેષ છે. તાલ વૃક્ષના શિર ઉપર સોય બોળી દેરાથી જેમ આપુ તાન વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે સર્વ કર્મોનું મૂળ જે રાગ-દ્વેષ, તેના ઉપર પ્રકાર કરવાથી, તેનો ઉત્પત્તિ કરવાથી-આપુ કમવૃક્ષ સુકાઈ જાય છે-નાશ પામી જાય છે.

કેવનજ્ઞાનની સિદ્ધિ

રાગ-દ્વેષના દાવથી પ્રાદુર્ભૂત થતા કેવનજ્ઞાનનો મળ ધમા શકા થવી બનનાજેમ છે કે એવું તે જ્ઞાન કાઢીને હોતું હશે ખરું કે જે અખડ ધક્કાડના-સકલ લોકાલોકના-ત્રણે કાળના તમામ પાર્થો ઉપર પ્રકાશ પાડે ? ” પરંતુ એનો ખુલાસો આ પ્રકારે મમજી શકાય જ્ઞાનની માત્રા મનુષ્યોમાં એકબીજા કરતા અધિકાધિક દેખવામાં આવે છે. આ શું સૂચવે છે ? એ જ કે જે આવરણ થોડું-ધણું ખસવાથી જ્ઞાન, અધિક અધિક પ્રકાશમાં આવે છે તે આવરણ અગર બિનકુન ખસી જાય, તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રગટ થાય. આ હકીકતને એક દૃષ્ટાન્તથી જોઈએ. નાની-મોટી વસ્તુઓમાં જે પહોળાઈ એક બીજાથી ઘણી-ઘણી જોવામાં આવે છે તે પહોળાઈ, વધતી વધતી આકાશમાં વિશ્રાન્તિ લે છે, અર્થાત્ વધતી જતી પહોળાઈનો અન્ત આકાશમાં આવે છે. આકાશથી આગળ પહોળાઈનો પ્રકલ્પ નથી. સંપૂર્ણ પહોળાઈ આકાશમાં સ્થાવીર થઈ છે. આ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે જ્ઞાનની માત્રા પણ વધતી વધતી કોઈ પુરુષ-વિશેષમાં વિશ્રામ લીધેલી હોવી જોઈએ, જેમ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનના વધતા જતા પ્રકરણો જેની અદર અત આવે છે, જેનાથી

આગળ જ્ઞાનની માત્રાને વધવાનું અટકી ગયું છે એવો સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનની વિશ્રાંતિને મેળવનાર જે પુરુષ છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે અને એનું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન છે .

ઈશ્વર જગત્તો કર્તા નથી.

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્ત વિચારશીલ નિદાનોનું વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો છે તે એ છે કે-ઈશ્વર જગત્તો ઉત્પાદક નથી જૈનશાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે-કર્મસત્તાથી ફરતા મમાગ્યક્રમા નિર્લેપ, પરમ વીતરાગ અને પરમ કૃતાર્થ એવા ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ કેમ બની શકે ? ત્રેક બ્રાણીના સુખ-દુઃખો તેની કર્મસત્તા ઉપર આધાર રાખે છે વીતરાગ ઈશ્વર, ન કાંઈના ઉપર પ્રમત્ત થાય છે, કે ન કાંઈના ઉપર રષ્ટ બને છે પ્રસન્ન થયું કે રષ્ટ થયું એ વીતરાગ-સ્થિતિએ પહોંચવાને ન ધરે

ઈશ્વરપૂજનની જરૂર.

‘ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી’ એ સિદ્ધાન્તને અંગે, ઈશ્વરને પૂજવાથી શો લાભ ? અર્થાત્ ઈશ્વર જ્યારે વીતરાગ છે-વૃષ્ટ કે રષ્ટ થતો નથી, તો પછી તેનું પૂજન શું ઉપયોગી ? એવો પ્રશ્ન ઊભો થતો જોવામા આવે છે, પરંતુ જૈનશાસ્ત્રકારોનું કહેવું એનું છે કે-ઈશ્વરની ઉપાસના ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા વાસ્તે નથી, કિન્તુ પોતાના હૃદયની શુદ્ધિ કરવા વાસ્તે છે સદા દુઃખોના ઉત્પાદક રાગ-દેષને દૂર કરવા રાગદેષરહિત પરમાત્માનું અવલબ્ધન લેવું પરમ આવશ્યક છે મોહવામનાઓથી ભરેલો આત્મા સ્ફટિકના જેવો છે જેમ સ્ફટિકની પાસે જેવા રંગનું કૂવ હોય, તેવો રંગ સ્ફટિક પોતામા ખેંચી લે છે, એવી રીતે જેવા રાગ-દેષના સંયોગો આત્માને મળે છે, તેવા પ્રકારની અસર આત્મામા જલદી ઉત્પન્ન થાય છે આ માટે સારા પવિત્ર સંયોગો મેળવવાની ખાસ આવશ્યકતા દરેક કલ્યાણાભિલાષી સમજી શકે છે વીતરાગ દેવનું સ્વરૂપ પરમ શાન્તિમય છે, રાગદેષનો રંગ કે તેની અસર તેના સ્વરૂપમા બિનકુલ હોતી નથી અતઃ તેના અવલબ્ધનથી, તેનું ધ્યાન કરવાથી આત્મામા વીતરાગ-

ધર્મનો મચાર થાય છે અને એ ગગને ક્રમશઃ વીતરાગ થઈ શકાય છે સહુ કોઈ સમજી શકે છે કે એમરૂપવતી રમણીને વિચિત્ર દૃષ્ટિએ જોવાથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, પુત્રને જોવાથી કે મિત્રને મળવાથી રોહન જાગૃતિ થાય છે અને એક પ્રમાણાત્મા મુનિનું દેહન કરવાથી હૃદયમાં શાન્તિનો આત્હાદ અનુભવાય છે સજ્જનની મગતથી સાત્ર અં દુર્ગતની સગતથી ખરાબ થવાય 'સોગત તેવી અસર' વીતરાગ દેવની સોગત-તેનું દર્શન, સ્તવન પૂજન કે રમરણ્ય કરવું એ છે એર્થ આત્મામાં એવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે કે રાગ-દ્વેષની વૃત્તિઓ સ્વતઃ ઓછી થવા પામે છે આ ઈશ્વરપૂજનનું મુખ્ય ફળ છે

પૂજ્ય પરમાત્મા પૂજકના તરફથી કોઈ આકાંક્ષા રાખતા નથી પૂજ પરમાત્માને પૂજના તરફથી કોઈ ઉપકાર થતો નથી પૂજ્ય પરમાત્મા પૂજકની પાસેથી કંઈ જોઈતું નથી પરંતુ પૂજક પોતાના આત્માને ઉપકાર અર્થે પૂજનની પૂજન કરે છે અને પરમાત્માના આલબનથી તે તરફની એકાગ્ર ભાવનાના બનથી-પૂજક પોતાનું ફલ મેળવી શકે છે

અગ્નિની પાસે જનાર મનુષ્ય જેમ, ટાં ઉડવાનું ફળ સ્વતઃ મેળવે છે, પરંતુ અગ્નિ કોઈને તે ફળ લેવા બોલાવતી નથી, તેમજ તે પ્રસન્ન થઈને કોઈને તે ફળ દેતી નથી એ પ્રમાણે વીતરાગ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાથી રાગાદિ દોષરૂપ ટાં સ્વતઃ પલાયન કરી જાય છે અને ચૈતન્ય નિકાસનું મહત્ત્વ ફળ મેળવાય છે આવી રીતની કૃપાપ્રાપ્તિમાં ઈશ્વરને પ્રસન્ન થવાનું માનવું એ જૈનશાસ્ત્રને સમ્મત નથી

વેશ્યાનો સગ કરનાર મનુષ્ય દુર્ગતિને પાત્ર થાય છે, એ ખરી વાત છે પણ એ દુર્ગતિ આપનાર કોણ? એ વિચારવા જેવું છે વેશ્યાને દુર્ગતિ આપનાર માનવી એ બ્રાહ્મિ છે, કારણ કે એક તો વેશ્યાને દુર્ગતિની ખબર નથી, અને એ સિવાય કોઈ, કોઈને, દુર્ગતિએ લઈ જવા સમર્થ નથી ત્યારે દુર્ગતિએ લઈ જનાર માત્ર ચિત્તની મતિનતા સિવાય બીજું કોઈ નથી, એ બેધડક ગળે ઊતરે એવી હકીકત

છે આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત થઇ શકે છે કે—સુખ-દુઃખનાં કારણભૂત
જે કર્મ છે, તેનો આધાર ચિત્તની વૃત્તિઓ ઉપર છે, અને એ વૃત્તિઓને
શુભ બનાવવાનું અને તે દ્વારા સુખ મેળવવાનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન ભગવદ્
ઉપાસના છે એની ઉપાસનાથી વૃત્તિઓ શુભ થાય છે, અને છેવટે સર્વ
વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી અતીન્દ્રિય પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે

મોક્ષ-માર્ગ

(૨)

નવ તત્ત્વોનું દ્રઢ વર્ણન પૂરું થયું. આમા મુખ્ય તત્ત્વો જીવ અને અજીવ બે જ છે. આસ્રવ અને બંધ એ જીવાજીવ સંયોગોનું (જડ-ચેતનના સંયોગનું) અવસ્થાન્તર છે. સવર અને નિજરા એ આત્માની ઉત્કળણ દશા છે. મોક્ષ આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. જામ એ આસ્રવાદિ પાચે તત્ત્વો યથાસભવ જીવ-અજીવમા મમાઈ જાય છે. પુણ્ય-પાપ આત્મસંબંધ કર્મ પુદ્ગલો છે. અતએવ પુણ્ય-પાપનો બંધમા અતર્ભાવ કરીએ તો સાત તત્ત્વો ગણાય. જેમ નવ તત્ત્વોની પરમ્પરા છે, તેમ સાત તત્ત્વોની ૧૫જી પરમ્પરા છે. આસ્રવ અને બંધ રસસારના મારણ અને સવર તથા નિજરા મોક્ષના સાધન મોક્ષાર્થે આત્મવિકાસના માર્ગે આ નવ વસ્તુઓનું જ્ઞાન અત્યન્ત ઉપયોગી છે, એટલા માટે તેમને 'તત્ત્વ' નામ આપ્યું છે.

નવ તત્ત્વોના પ્રકરણ ઉપરથી આત્મા, પુણ્ય-પાપ પરલોક, મોક્ષ અને ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞેન નિચારોનું વિગ્ગન થઈ જાય છે. આસ્તિકાનું આસ્તિકપાત્ર, આત્મા પરમાત્મા કર્મ અને પુનર્જન્મની સ્વીકૃતિ ઉપર આધાર ગણે છે.

૧ શ્રી હમારવાતિવાચકશ્રવિવ તત્ત્વાવસૂનમા સાત તત્ત્વોનો નિર્દેશ છે. ૨ જીમ પુણ્ય મોખ સાધનમા ઉપયોગી છે.

કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્ય માનનાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો માગ મેળવી ચકાતો નથી અને આત્મજીવન બહુ ખરાબીમાં મૂકાય છે કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્યવાદીને પણ ધર્મના દર્શનથી અગ્નિ હોવાનું અનુમાન સ્વીકારવું પડે છે નહિ દેખવા માત્રથી વસ્તુનો અભાવ માનવો એ ન્યાયમગત ઠી શકાય નહિ મણી વસ્તુઓ દેવાત છતાં દૃષ્ટિગોચરમાં આવતી નથી, એથી એનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ આકાશમાં બિડેલું પક્ષી એટલું ઊંચે ગયું કે તે નજરથી દેખી શકાતું નથી, એથી કરી તે પક્ષીનો અભાવ સિદ્ધ થાય નહિ આપણા પૂર્વજે આપણાથી દેખાતા નથી, એથી, એઓ નહોતા, એમ કહેવાની કાંઈ હિમ્મત કરી શકે નહિ દૂધમાં ભળી મયેનું પાણી જોઈ શકાતું નથી, એથી એનો અભાવ માની શકાય નહિ સૂર્યના અજનાળામાં તારા દેખાતા નથી, એથી એઓનું નાસ્તિત્વ કહી શકાય નહિ આ ઉપરથી ગ્રમજી શકાય છે કે, સમારમાં જેમ ઇન્દ્રિય-ગોચર પદાર્થો છે, તેમ ઇન્દ્રિયાતીત (અતીન્દ્રિય) પદાર્થો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે પોતાનું જ અનુભવેલું માનવું અને બીજાના અનુભવેન નિષેધ માનના જ નહિ, એ વાત વ્યાજબી નથી વડન, પેરિસ અને ન્યુયોર્ક જેવાં શહેરો જેણે દેખ્યા નથી, એવો મનુષ્ય તે શહેરોના વૈભવનો અનુભવ કરી આવેના અન્ય કાંઈ પ્રમાણિક મનુષ્યથી વર્ણવાતા તે વૈભવને સ્વીકારના યદિ તત્પર ન થાય અને તેને-પોતાથી અપ્રત્યક્ષ હોવાના કારણે- અસત્ય ઠરાવવા તૈયાર થાય, તો એ જેમ અણુધટલું છે, તેવી રીતે, આપણા-આધારણ મનુષ્યો-કરતા અનુભવ-જ્ઞાનમાં આગળ વધેના મહા પુરુષોના મિદ્ધાન્તોને ' નથી દેખાતા ' એટલા જ માત્ર હેતુથી અનગણના એ પણ અયુક્ત છે આ બધા ઉપરથી કહેવાની મતનમ એ છે કે પુરુષ-પાપતી પ્રત્યક્ષ કળાતી લીનાઓને ધ્યાનમાં લઈ સસારની નિ સારતા અને નિમતા સમજી આત્મા ઉપર લાગેન મળતે દૂર કરના, આત્મશક્તિનો પૂર્ણ પ્રકાશ સિદ્ધ કરવા કે યાજ્ઞસપત્ર માર્ગે આત્માને જોડવો જોઈએ ધીરે ધીરે પણ માર્ગ ઉપર-ખરા માર્ગ ઉપર-ગતિ કરતો આપી સીધોતો નથી અને ક્રમશઃ આગળ વધતો જાય છે, છેવટે સાધ્યને પહોંચી વળે છે.

સાધ્યને લક્ષમાં નહિ લીધેના ધનુષરત્ની બાણ કે કવાની મેટા જોગ નિષ્ફળ જાય છે તેવી રીતે સાધ્યને સ્થિર કર્યા વગર કરાતી કાંઈ પણ ક્રિયા સફળ થતી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ મોક્ષ એ ખરે સાધ્ય સાધુ કે ગૃહસ્થ દરેકે પોતાની દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર સ્થાપિત કરવું જોઈએ. એ સાધ્યને સિદ્ધ મરી આપનાર માર્ગની શોધ કરવી જોઈએ દુરામલનો લગ કરી ગુણાનુરાગી બની શારોનો ગળ તપાસવો જોઈએ શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિએ અને આત્મકલ્યાણની તીવ્ર ઉત્કેહાથી અવલોકાતા શાસ્ત્રોમાથી મોક્ષ મેળવવાનો નિષ્કલ્પક માર્ગ જાણી શકાય છે જાણ્યા પછી ક્રિયામાં મૂકવાની જરૂર છે ક્રિયા વગર જ્ઞાન ફલસાધક થઈ શકતું નથી એ વાત દરેક સમજી શકે છે પાણીમાં તરવાની ક્રિયા જાણવા છતાં પણ તે ક્રિયા કરવામાં ન આવે, તો પાણીમાં તરી શકતું નથી. ઔષ્ણના સેવન વગર તેના જ્ઞાન માત્રથી કે વજન માત્રથી વદ મટી શકતું નથી મોક્ષ જ શાસ્ત્રકારો “ સમ્યગ્ જ્ઞાનમિયામ્યા મોક્ષ ” એ સ્વયં સમ્યક્ (યથાર્થ) જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા એ બંનેના મહયોગથી મોક્ષ મેળવી શકવાનું પ્રરૂપે છે

સમ્યક્ જ્ઞાન

આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ કરવી એ સમ્યક્ જ્ઞાન (Right knowledge) છે આત્મતાની સાથે સબન્ધ ધરાવતા જડ (કમ) દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જાણ્યા વગર આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ બોધ થઈ શકતો નથી આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન વગર જગત્તરી તમામ વિકૃત્તા નિરચક છે સસારની કલેશજન્ય માત્ર આત્મ વિષયક અજ્ઞાનતા ઉપર આધાર રાખે છે તે અજ્ઞાનતા આત્મસ્વરૂપના ચિન્તન-મનન-નિદિધ્યાસનથી દૂર થાય યથાબુદ્ધિ, યથાશક્તિ આત્મસ્વરૂપનો પરિચય કરવો એ આત્મકલ્યાણનું પ્રથમ પગથિયું છે

સમ્યક્ ચારિત્ર

તત્ત્વસ્વરૂપ જાણ્યાનું ફળ પાપક્રમથી હંદવું એ છે એ જ સમ્યક્

ચારિત્ર (Right conduct) છે પોતાના જીવનને પાપના સયો-
ગથી દૂર રાખી નિર્મળ બનાવવું એ 'સમ્યક્ ચારિત્ર' શબ્દનો ખરો
અર્થ છે એ સબધમાં રાત્રિવર્ણિત નિરોધ નિયમો, ધારા-ધોરણો
અમલમાં મૂકવા આવશ્યક છે સામાન્યતઃ ચારિત્ર એ વિભાગોમાં
બહેચાય છે-સાધુઓનું ચારિત્ર અને ગૃહસ્થોનું ચારિત્ર સાધુઓના
'સાધુ-ધર્મ' અને ગૃહસ્થોના ચારિત્રને 'ગૃહસ્થ-ધર્મ' કહેવામાં આવે છે

સાધુ-ધર્મ

“ સાધ્નોતિ સ્વપરહિતકાર્યાણિ, इति साधु ”

અર્થાત્ સ્વહિત અને પરહિતના કાર્યો જે સાધે, તે સાધુ છે
સસારના કચન-ગમિન્યાદિ ભોગો છોડી મહાન ધર-કુટુંબપરિવાર
સાથેના સખ્ય ઉપર જલાજલિ આપી આત્મકત્યાણી ઉચ્ચ કોટી
ઉપર આરૂઢ થવાની પરમ પવિત્ર આકાંક્ષાએ જે અસગતત ગ્રહણ
કરાય છે તે સાધુધર્મ છે રાગદ્વેષની વૃત્તિઓને દબાવવી, એ જ સાધુના
વ્યાપારનો મુખ્ય નિયમ હોય છે પ્રાણાતિપાતવિગમણ મૃષાવાત્તિરમણ,
૧ અત્તાતિવિરમણ, મૈથુનવિરમણ અને પરિગ્રહવિરમણ, એ સાધુઓના
પાંચ મહાવ્રતો છે રમનોગુપ્ત, ઉચ્ચનગુપ્ત અને ઋકાયગુપ્ત થતું, એ
વિશ્વમધુત્વનું વ્રત છે જેનું ફળ-જન્મ, જરા, મૃત્યુ, આધિ, વ્યાધિ,
ઉપાધિ વગેરે સર્વ દુઝોથી રક્ષિત અને પરમ આનન્દસ્વરૂપ એવો મોક્ષ
છે એ માધુધર્મ કેવો ઉજ્જવળ અને કેવો વિકટ હોવો જોઈએ, એ
સહજ સમજી શકાય છે આવો મુનિધર્મ, સસાગની રિયતિનું યથાર્થ
ભાન થતું હોય તેના ઉપરથી તાત્ત્વિક વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય,
અને મોક્ષઅવસ્થામાં પોતાને મૂકવાની મહત્તી ઉત્કંઠા જાગી હોય ત્યારે
જ મિદ્ધ કરી શકાય છે

૧ નદિ આપેલી વસ્તુ ન લેવી. ૨, ૩, ૪ મન, વચન અને શરીરની
અચળતા ઉપર અકુરા રાખવા.

સાધુધર્મના જેઓ અધિકારી નથી, તેઓ ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન કરવાથી પોતાના જીવનને કૃતાચ કરી શકે છે ‘ગૃહસ્થધર્મ’ પર આરંભ થવા પહેલાં અમુક ગુણોનો અભ્યાસ પાડવાનું શાસ્ત્રકારો બતાવે છે પૈસો કમાવવામાં હંમેશા નીતિનું પાલન કરવું અને કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ કામમાં અધ્યાય ન કરવો એ ગૃહ્ય સંદર્થી પહેલાં-ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક થનામાં-જરૂરનો છે એ સિવાય, સતપુરુષોનો સંગ, તત્ત્વશ્રવણની ઉત્કંઠા અને ઇન્દ્રિયોની ઉચ્છૃંખનતા ઉપર અકુશળજી એ વગેરે ગુણો સાપડતા ગૃહસ્થધર્મ ઉપર આરોહણ કરાવ છે

ગૃહસ્થધર્મનું બીજું નામ-જૈનશાસ્ત્રોમાં-ગ્રામધર્મ બતાવ્યું છે ગૃહસ્થધર્મને પાળનાર પુરુષો, ગ્રામક અને સ્ત્રીઓ શ્રાવિષ્ઠ કહેવાય છે ગૃહસ્થધર્મમાં આરંભતો પાળવાની વ્યાખ્યા આવે છે સ્થૂળ પ્રાણ્વિપાતવિરમણ, સ્થૂળ મૃદાવાદવિરમણ સ્થૂળ અન્તાદાનવિરમણ સ્થૂળ મૈથુનવિરમણ, પરિમહપરિમાણ દિગ્ગત, લોભોપ્તોભગપરિમાણ અન્યદડરિતિ સામાયિક, દેશાવકારિક, પોષધ અને અતિચિસાવિભાગ એ બાગ્રં પ્રત છે

સ્થૂળ પ્રાણ્વિપાતવિરમણ કોઈ સદ્ગત જીવ પણ મારાથી મરે નહિ, એવું નિષ્ઠ પ્રત ગૃહસ્થોથી ન પાળી શકાય, એ દેખીતું છે મોટે એઓના અધિકાર પ્રમાણે સ્થૂળ એટલે મોટી હિસા નહિ કરવાનું પ્રત બતાવવામાં આવ્યું છે ત્રસ અને સ્થાવર એ બે પ્રકારના જીવો અગાઉ બતાવવામાં આવ્યા છે તેમાં સ્થાવર (પૃથ્વીવાદિ) જીવોની હિસાથી ભવયા ભયવાનો અસંભવ હોવાથી ત્રસ (હાલે-ચાલે એવા બેઘન્દ્રિય આદિ) જીવોની હિસા ન કરવાનું પ્રત ગૃહસ્થોએ સ્વીકારવાનું છે આની અદર બે અપરાધ છે એક તો અપરાધી-ગુનેગારને મારી બહુવાનું ન બની શકતું હોય ત્યારે આ પ્રતનું બંધન નથી, એ અને બીજો ધર-ડુકાન ખેતર વગેરેના આરભ-સમારભમાં ત્રસ જીવોની હિસાનો સુતરા સંભવ રહે છે, તે

આ ઉપરથી “નિરપરાધી ત્રમ હોવાને સકતપથી (ગુદિપૂર્વક જાણી જોઈને) ન હજુવા’ એ પ્રથમ વ્રતનો નિષ્કર્ષ છે ?

આ વ્રતમા આપર હોવાની હિમાનો અટકાવ નહિ હોવા છતાં પણ બનતા સુધી તેની વ્યર્થ હિમા ન થાય, એ તરફ બહુ ખ્યાન રાખવાનો છે એ મિત્રાય અપાધીના સબધમા પણ વિચારદષ્ટિ રાખવાની છે. વળી સાપ-વિછીના કગડાથી તેને અપગાધી સમજવો અને તેને મારવાની ચેષ્ટા કરી એ ધણુ ગેરવ્યાજબી છે. હૃદયમા દયાની લાગણી પૂરી રહેવી જોઈએ અને સર્વ ન વિવેકદષ્ટિથી લાભ-અનાભના વિચારપૂર્વક ઉચિત પ્રતિ કરવી જોઈએ, એ જ ગૃહસ્થજીવનનો શુભાર છે.

મ્યૂલ મૃપાનાદવિરમણ. મુદ્દમ પણ અસત્ય નહિ બોલવાની ટેક નહિ રાખનાર ગૃહસ્થો માટે સ્થૂલ (મોટા) અસત્યોનો ત્યાગ કરવો એ બીજુ નત છે. વર-કન્યાના મબધમા, જનનવરના સબધમા, ધર-મકાન-સબધમા અને એવા જ મોટા અસત્યો નહિ બોલવાનુ તેમજ પાત્કી થાપણુ નહિ ઓળવવાનુ, ખોટી સાબી નહિ પૂરવાનુ અને ખોટા લેખ નહિ કરવાનુ આ નત છે ૨.

મ્યૂલ અઠતાદાનવિરમણ. મરંથા સુદમ પણ ચોરી નહિ કરવાનો નિયમ નહિ પાળી શકનાર ગૃહસ્થો માટે સ્થૂલ ચોરીનો ત્યાગ આ વ્રતમા આવે છે. ચોરી સેવાની ખુદિએ બીજાની ચીજ ઉઠાવાય તે ચોરી છે તેનો આ નતમા ત્યાગ છે. ખાતર પાડુ તાણુ તોડી લઈ જવુ, ગાઠ કાપવી, ફાણુચોરી કરવી, ઓટ દેવુ-વધારે લેવુ, તેમજ

૧ “પદ્મગુકુષ્ઠિકુણિત્વાદિ દષ્ટ્વા હિસાફલ સુધી ।

નિરાગ્રસજન્તૂના હિસા સદ્વૃક્ષ્યતસ્ત્યજેત્” ॥

—આચાર્ય હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર

૨ “કન્યાગોભૂમ્યલીકાનિ ન્યાસાપહરણ તથા ।

ફૂટસાદ્ય ચ પચ્ચેતિ સ્થૂલાસત્યાન્યકીર્તયન્” ॥

—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર

રાજા દરે અને પ્રજાની દૃષ્ટિએ અપમાનપાત્ર થવાય એવી કોઈ ચોરી નહિ કરનાવું આ વ્રત છે કોઈનું રસ્તામાં પડી ગયેલું દ્રવ્ય ઉઠાવી લેવું, કોઈના દાઢેના ધનને ઉપાડી લેવું, કોઈની ચાપણુંને ગટ કરી જવી, કોઈના ઘરમાંથી ઉઠાવી જવું એ બધાનો આ વ્રતમાં સારી પેઠે ત્યાગ કરાય છે. દેખાવમાં માધારણ ચોરી હોય પણ એથી માણસ અપ્રમાણિક બની જનનિંદ્રા અને છે એથી પોતાના વ્રતની હાસી કરાવે છે અને ખીમ્મોની ધર્મશક્તિ મોળી પાડવામાં પોતે કારણભૂત બને છે એ વાત આ વ્રતના ધારકે ખાસ લક્ષ્ય પર રાખવાની છે.

૨થૂવું મૈથુનવિરમણ. પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે વેસ્થા વિધવા અને કુમારીની સગતનો ત્યાગ આ વ્રતમાં આવી જાય છે. ૨

પરિગ્રહ પરિમાણ. ઇચ્છા અપરિમિત છે તેને નિયમમાં રાખવી એ આ વ્રતનો અર્થ છે ધન ધાન્ય, સોનું રૂપ, ધર ખેતર, પશુ વગેરે તમામ મિનમતનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિયમ કરવો નિયમથી વધારે કમાણી થાય તો તે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ખચવી ઇચ્છાનું પરિમાણ નહિ કરનાથી લોભનું દબાણ વધુ થાય છે અને એથી વિશેષ આરજ-સમારજ અને કષાયોમાં તણાવાથી આત્માની અધોગતિ થાય છે એ માટે આ વ્રતની આવશ્યકતા છે. ૩

૧ ' પતિત વિસ્મૃત નદ સ્થિત સ્થાપિતમાહિતમ્ ।

અદષ્ટ નાદદીત સ્ય પરકીય ક્વચિત્ સુધી " ॥

—હેમચંદ્ર, યોગસાસ

૨ " પળ્લત્યમિન્દ્રિયચ્છેદ ધીક્ષ્યાઽગ્રહાફલ સુધી ।

મથેત્ સ્વદારસન્તુષ્ટોઽયદારાન્ પા વિવર્જયેત્ " ॥

—હેમચંદ્ર, યોગસાસ

૩ " અસન્તોષમવિશ્વાસમારમ્મ દુ લ્લકારણમ્ ।

મત્યા મૂર્છાકલ કુર્યાત્ પરિગ્રહનિમગ્નમ્ ॥ "

—હેમચંદ્ર, યોગસાસ

દિગ્વ્રત. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓ તરફ જવા-આવનાનો નિયમ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે લોકવૃત્તિઓ પર અકુશ રાખવા અને તેટલે અંશે હિસાદિ પાપમાથી બચી જવા માટે આ વ્રત યોજવામા આવ્યું છે

લોગોપલોગપરિભ્રમણ. એક વાર ભોગમા આવતા પદાર્થો ભોગ કહેવાય છે જેવા કે-અનાજ, પાણી વગેરે વારવાર ઉપભોગમા આવનાર વસ્તુ વગેરે પદાર્થો ઉપભોગ કહેવાય છે આનું પરિણામ કરવું-ઇચ્છાનુસાર નિરંતર નિયમ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે આ વ્રતથી તૃપ્તિ-લોભપતા ઉપર કેવું દુઃખ થાય છે, એ આ વ્રતનો અનુભવ કરવાથી માન્ય પડી રહે છે એ મિનાય મદ્ય, માસ વગેરે અલક્ષ્ય ચીજોનું વર્જન આ વ્રતમા આવી જાય છે શાંતિના માર્ગમા આગળ વધવાની લાલ્ચમાના પરિણામે આવો ત્યાગમાર્ગ ગ્રહણ કરાય છે, એ માટે વિશેષ પાપમય વેપારો પણ આ વ્રતમા વર્જિત દેવાય છે

અનર્થદડવિરમણ. વગર પ્રયોજને દડાનું-પાપથી બધાનું એ અનર્થદડ છે તેથી હાલુ એ આ વ્રતનો અર્થ છે

ફેગટ અશુભ ધ્યાન ન કરવું, બ્યર્ પાપનો ઉપદેશ ન આપવો અને નિર્અર્થ બીજને હિસક ઉપકરણો ન દેવા એ આ વ્રતનું પાલન છે એ મિવાય ખેલ-તમાશા જેવા, ગરબા-સરપા મારવા, હંસ-મસ્કરીની મોજ ઉડાવવી એ વગેરે પ્રમાણરહિત પણ આ વ્રતમા પ્રતિબંધિત છે એ

સામાયિક વ્રત. ગગલ્લેખરહિત-રાત્રિ સ્થિતિમા બે ઘડી અર્થાત્ ૪૮ મિનિટ સુધી એક આસને રહેવું એનું નામ 'સામાયિક' છે તેટલા વખતમા આત્મતત્ત્વની વિચારણા, પોતાની જીવનદશાનું પર્યાલોચન,

૧ જ્યાં દક્ષિણનો વિષય હોય, ત્યાં મૃદસ્થને ખેતર વગેરેને લગતા કાર્યોમા પાપનો ઉપદેશ અને હિસક ઉપકરણો આપવાનો આ વ્રતમા પ્રતિબંધ નથી

વૈરાગ્યશાસ્ત્રોત્તુ પરિશીનન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોત્તુ અધ્યયન અથવા પરમાત્મા-
પરમેશ્વરતુ ધ્યાન કરવાનુ છે

દેશાવકાશિક પ્રત ઇદા પ્રતમા મદ્યુ કરેલા દિશાના શામ
નિયમનો એક દિવસ અથવા અમુક ટાઇમ સુધી સંક્ષેપ કરવો, એવી જ
રીતે બીજા તોમા રહેતી છૂટકો અંક્ષેપ કરવો એ આ પ્રતનો અર્થ છે

પોષધ પ્રત ધમને પોષણ કરનાર હોવાથી ' પોષધ ' કહેવાય છે
ઉપવાસ આદિ તપ કરી ચાર કે આઠ પહોર પર્વત (અથવા સપ્ત
હોય તેટલા દિવસ સુધી) સાધુની પેઠે ધર્મ-ક્રિયામા આરંભ રહતુ એ
પોષધ નત છે સર્વ સમારી લાગતગદથી છટા ખસી સાધુધર્મની વાતભીને
રસાસ્વાદ આખરા માટે આ પોષધનત છે આમા સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક
મયા-વિધિ ધર્મક્રિયા કરાય છે અને અત્યંત વખતમા શુભચિન્તન અથવા
શાસ્ત્રવાચન કરવામા આવે છે

અતિથિસવિભાગ. આત્માની મહાન્ ઉન્નતિ મેળવવા જેઓએ
ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યા છે એવા મુમુક્ષુ-અતિથિ-મુનિ-મહાત્માઓને
અત્ર પાણી વસ્ત્ર વગેરે જે તેઓના સમય-માગમા બાધા ન નામે
કિન્તુ એઓના ચારિત્રને ઉપકાર કરનાર થાય એવી ચીજોતુ દાન કરતુ
અને રહેવાને રથાન આપતુ એ આ પ્રતનો અર્થ છે સાધુ-સત સિદ્ધિ
બીજા ગુણી જોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ અને દીન-દુખિવા-ઓની સેવા પણ
અવશ્ય કેવલ છે

આ બાર ધનોમા શઙ્ખાતના પાચ પ્રતો ' અણુનત ' કહેવાય છે,
કેમકે સાધુના મહાવ્રતોની આગળ તે પ્રતો ' અણુ ' એટલે નાના છે
ત્યારપછીના ત્રણ ' ગુણુનત ' કહેવાય છે, કારણકે એ ત્રણ પ્રતો આગુવ્રતોને
ગુણુ એટલે ઉપકાર કરનારા છે અર્થાત્ પુષ્ટિ આપનારા છે ત્યારપછીના
ચાર ' શિક્ષાપ્રત ' કહેવાય છે શિક્ષાનત શબ્દનો અર્થ અભ્યાસ
કરવાના નત

બે પ્રતો મદ્યુ કરવાનુ સામર્થ્ય ન હોય તો શક્તિ અનુસાર સેવા

હોય તેટલા ત્રન લઈ શકાય છે દૃષ્ટિની શુદ્ધિ એ આ પ્રતોની પૂર્વ જૂમિકારૂપ ગણાય છે, જેને જૈનશાસ્ત્રમાં 'સમ્યક્ત્વ' એવું નામ અપાયું છે સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વન શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સમ્યક્પણુ-સારાપણુ અર્થાત્ નિર્મલપણુ થાય છે પરંતુ એનો શાસ્ત્રોક્ત વિશેષ અર્થ સમજવાની જરૂર છે

“તત્ત્વજ્ઞાનસંપન્નસમ્યક્દર્શનમ્”^૧ અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપે જ્ઞાણવાદિ નત્વો પર પ્રતીતિ થવી એવું નામ સમ્યક્-દર્શન છે સમ્યક્-દર્શન એ સમ્યક્ત્વનું નામાન્તર છે ગૃહસ્થોને માટે સમ્યક્ત્વનું વિશેષ લક્ષણ પશુ ખતાવવામાં આવ્યું છે કે—

“યા દેવે દેવતાતુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધી શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યંતે ॥”

અર્થાત્—દેવની અદર દેવશુદ્ધિ, ગુરુમાં ગુરુશુદ્ધિ અને ધર્મ ઉપર ધર્મશુદ્ધિ—શુદ્ધ પ્રકારની હોવી એ સમ્યક્ત્વ છે અર્થાત્ દેવ-ગુરુ-ધર્મ તત્ત્વો સગાર યાદ કરી જઈએ

દેવતત્ત્વ

દેવ કહો કે ધર્મર કહો, એક જ વાત છે ધર્મરનું લક્ષણ પહેલા ખતાવી દીધું છે ખતા વિશેષ પ્રકારે,

“સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસ્ત્રૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરૈઃ ॥”

આ શ્લોકમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

મવગ, રાગ-દોષ આદિ સમગ્ર દોષોથી નિમુખ્ત તથા લોકથી

૧ 'તત્ત્વજ્ઞાનસંપન્ન' સૂત્રનું પ્રારંભનું બીજું સૂત્ર

૨-૩ યોગશાસ્ત્ર, હેમચંદ્રનાચાર્ય

વૈરાગ્યશાસ્ત્રોનું પરિચીતન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અથવા પરમાત્મા-
પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાનું છે

દેશાનુકામિક ધન હટ્ટા મનમાં મહત્ત્વ કરેના દિશાના લાખા
નિયમનો એક ફિવસ અથવા અમુક ટાઈમ સુધી સંક્ષેપ કરવો, એવી જ
રીતે ખીંગા વતોમાં રહેતી છૂટનો સંક્ષેપ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે

પોષધ વ્રત ધમને પોષણ કરનાર હોવાથી 'પોષધ' કહેવાય છે
ઉપવાસ આદિ તપ કરી ચાર કે આઠ પહોર પર્વત (અથવા સપ્ત
હોષ તેટલા દિવસ સુધી) સાધુની પેઠે ધમ-ક્રિયામાં આરંભ રહેવું એ
પોષધ ના છે મર્વ સસારી ભાગ્યડથી છેટા ખસી સાધુધર્મની વાનગીનો
રસારાગ આપના માટે આ પોષધવ્રત છે આમાં સપૂણ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક
મયા-વિધિ ધમક્રિયા કરાય છે અને બચ્ચ વખતમાં શુભચિન્તન અથવા
શાસ્ત્રવાચન કરામાં આવે છે

અતિથિસવિલાગ, આત્માની મહાન ઉન્નતિ મેળવવા જેઓએ
ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ દીધો છે એના મુમુક્ષુ-અતિથિ-મુનિ-મહાત્માઓ
અન્ન, પાણી વસ્ત્ર વગેરે જે તેઓના સમય-માગમાં બાધા ન નાખે,
કિન્તુ એઓના ચરિત્રને ઉપચાર કરનાર થાય, એવી ચીજોનું દાન કરવું
અને રહેવાને સ્થાન આપવું એ આ વ્રતનો અર્થ છે સાધુ-સત સિવાય
ખીંગા ગુણી જો તો યોગ્ય પ્રતિપત્તિ અને દીન-દુખિયાઓની સેવા પણ
અવશ્ય કમવ્ય છે

આ બાર વ્રતોમાં શરૂઆતના પાંચ વ્રતો 'અહ્યુનન' કહેવાય છે,
કેમકે સાધુના મહાવ્રતોની આગળ તે વ્રતો 'અહ્યુ' એટલે નાના છે
ત્યારપછીનાં ત્રણ 'શુચુવ્રત' કહેવાય છે કારણકે એ ત્રણ વ્રતો અહ્યુનનો
ગુણ એટલે ઉપકાર કરનારા છે અર્થાત્ પુષ્ટિ આપનારા છે ત્યારપછીના
ચાર 'શિક્ષાનન' કહેવાય છે શિક્ષાનન ગણવેનો અર્થ અભ્યાસ
કરવાના વ્રત

બાર વ્રતો મહત્ત્વ કરવાનું સામ્ય ન હોય તો શક્તિ અનુસાર લેવા

હોય તેટલા ત્રન લઈ શકાય છે દષ્ટિની શુદ્ધિ એ આ પ્રતોની પૂર્વ ભૂમિકારૂપ ગણાય છે જેને જૈનશાસ્ત્રમા 'સમ્યક્ત્વ' એવું નામ અપાયલું છે સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વ શબ્દનો મામાન્ય અર્થ સમ્યક્પણુ—સારાપણુ અર્થાત્ નિર્મલપણુ થાય છે પરંતુ એનો શાસ્ત્રોક્ત વિરોધ અર્થ મમજવાની જરૂર છે

“તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનમ્”^૧ અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપે જ્ઞાનવાદિ તત્ત્વો પર પ્રતીતિ થવી એવું નામ સમ્યગ્દર્શન છે સમ્યગ્દર્શન એ સમ્યક્ત્વનું નામાન્તર છે ગૃન્થોને માટે સમ્યક્ત્વનું વિશેષ લક્ષણ પણ બતાવવામા આન્યુ છે કે—

“યા દેવે દેવતાબુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યેતે ॥”

અર્થાત્—દેવની બદ દેવબુદ્ધિ, ગુરુમા ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મ ઉપર ધર્મબુદ્ધિ—શુદ્ધ પ્રગટતી હોવી એ સમ્યક્ત્વ છે અહીં દેવ—ગુરુ—ધર્મ તત્ત્વો લગાર માન કરી જઈએ

દેવતત્ત્વ

દેવ કહો કે ઈશ્વર કહો, એક જ વાત છે ઈશ્વરનું લક્ષણ પડેલા બતાવી દીધું છે છતાં વિશેષ પ્રકારે,

“મર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરૈઃ ॥”

આ શ્લોકમાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

મર્વજ્ઞ, રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષોથી નિર્મુક્ત, ત્રણ લોકથી

૧ 'તત્ત્વાર્થાધિગમ' સૂત્રનું પ્રારંભનું બીજું સૂત્ર

૨-૩ યોગશાસ્ત્ર, દેમય દ્રાપાર્થ

વૈરાગ્યશાસ્ત્રોત્તુ પરિશીનન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોત્તુ અધ્યયન અથ
પરમેશ્વરતુ ધ્યાન કરવાતુ છે

દેશાનુકૂળશિક્ષા વ્રત છટા નનમા મદ્યુ કરેતા િ
નિયમનો એક િવસ અથવા અમુક દામ્ભ સુધી સક્ષેપ કે
રીને ખીમ્મ વ્રતોમા રહેની છટનો સક્ષેપ કરવો એ આ વ્રત

પોષન વ્રત ધર્મને પેપણુ કરનાર હોવાથી 'પોષન'
ઉપનામ આદિ તપ કરી ચાર કે આઠ પહોર પર્વત (અ
હોય તેવો દિવસ સુધી) સાધુની પેરે ધર્મ-ક્રિયામા આર
પોષન વ્રત છે સર્વ મસારી ભાજનાયી છટા ખસી સાધુધર્મની
સ્મારનાદ આખરા માટે આ પોષનવ્રત છે, આમા સપૂણુ શ્ર
મથા-વિધિ ધર્મક્રિયા કરાય છે અને જયન વખતમા શુભચિન્ત
શાસ્ત્રવાચન કરવામા આવે છે

અતિથિસવિભાગ આત્માની મહાનુ ઉત્તતિ મેળવવા
ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીએ છે, એવા મુમુક્ષુ-અતિથિ-મુનિ-મહા
અન પાણી વસ્ત્ર વગેરે જે તેઓના સવચ-માર્ગમા બાધા
મિનુ એઓના નારિત્રને ઉપકાર કરનાર થાય એવી ચીજોતુ કે
અને રહવાને સ્થાન આપતુ એ આ વ્રતનો અર્થ છે સાધુ-સ
ખીમ્મ ગુણી જનોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ અને દીન-દુખિયાઓની
અવરુપ કલ્પ છે

આ બાર નનોમા શરૂઆતના પાંચ વ્રતો 'અણુવ્રત' કહે
કેમકે સાધુના મહાવ્રતોની આગળ તે વ્રતો 'અણુ' એટલે
ત્યારપછીના ત્રણ 'ગુણુવ્રત' કહેવાય છે, કારણકે એ ત્રણ વ્રતો કે
અણુ એટલે ઉપકાર કરનાર છે અર્થાત્ પુષ્ટિ આપનારા છે
ચારે શિક્ષાવ્રત' છે શિક્ષાવ્રત શબ્દનો અર્થ
કરવાના વ્રત

બારે વ્રતો મદ્યુ

ન હોય તો સમિત

હોય તેટલા ત્રણ શકાય છે દષ્ટિની શુદ્ધિ એ આ પ્રતોની પૂર્વ
ભૂમિકારૂપ ગણાય છે જેને જૈનશાસ્ત્રમાં 'મમ્યક્ત્વ' એવું નામ અપાયું છે
સમ્યક્ત્વ.

સમ્યક્ત્વ રાખેના સામાન્ય અર્થ મમ્યક્ષપણુ—સારાપણુ અર્થાત્
નિર્મલપણુ થાય છે પરંતુ એનો સાચો વિશેષ અર્થ સમજવાની
જરૂર છે

“તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનમ્”^૧ અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપે
જ્ઞાત્રવાનિ તત્ત્વો પર પ્રતીતિ થવી એવું નામ મમ્યગ્દર્શન છે સમ્ય-
ગ્દર્શન એ સમ્યક્ત્વનું નામાન્તર છે ગૃહસ્થોને માટે મમ્યક્ત્વનું વિશેષ
લક્ષણ પણ જ્ઞાત્રવામાં આપ્યું છે કે—

“યા દેવે દેવતાબુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધી શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥”

અર્થાત્—તેની અત્યંત દેવબુદ્ધિ, ગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મ ઉપર
ધર્મબુદ્ધિ—શુદ્ધ પ્રમાણની હોવી એ સમ્યક્ત્વ છે અહીં દેવ—ગુરુ—ધર્મ
તત્ત્વો સંગ્રહ પાઠ કરી જાહેર

દેવતાત્વ

દેવ કહો કે ધર્મર કહો, એક જ વાત છે ધર્મરનું લક્ષણ પહેના
જ્ઞાત્રવી દીધું છે જ્ઞાત્રા વિશેષ પ્રકારે,

“સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસ્ત્રૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસિયતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરૈઃ ॥”

આ શ્લોકમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

સર્વજ્ઞ, રાગ—દોષ આદિ સમગ્ર દોષોથી નિર્મુક્ત તથા લોકથી

૧ 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન' સૂત્રનું પ્રારંભનું બીજું સૂત્ર

૨-૩ યોગશાસ્ત્ર હેમચંદ્રાચાર્ય

આત્માનો ક્રમિક વિકાસ સમજવો જોઈએ એ ગુણસ્થાનનો વિષય હોય
હવે તે તરફ જરા દૃષ્ટિ કરીએ

ગુણશ્રેણી અથવા ગુણસ્થાન

જૈનશાસ્ત્રમા ચૌદ શ્રેણીઓ બતાવી છે આ શ્રેણીઓ ગુણસ્થાનની
છે ગુણસ્થાન એટલે ગુણની અવસ્થા, ગુણનો વિકાસ આત્માના ગુણોનો
વિકાસ યથાયોગ ક્રમશઃ ચૌદ શ્રેણીઓમાં થાય છે

પહેલી શ્રેણી(પક્તિ)ના જીવો કરતા બીજી-ત્રીજી શ્રેણીના જીવો
આત્મગુણના સંપાદનમા આગળ વધેના હોય છે અને તે કરતા ચોથી
શ્રેણીના જીવો વધુ ઉન્નતિ પર હોય છે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શ્રેણીના
જીવો-યથાસંભવ-પૂર્વ પૂર્વ શ્રેણીના જીવોથી અધિક ઉન્નતિ પર પહોંચેલા
હોય છે યાવત્ ચૌદમી શ્રેણીમા આવેનાઓ પરમ નિમલ-પરમ કૃતાર્થ
હોય છે અને તત્કાલ મુક્તિમાં આરંભ થઈ જાય છે બધા પ્રાણીનો
પહોંચા તે પ્રથમ શ્રેણીમા વત્તનારા હોય છે, પણ એમાંથી જેઓ
આત્મમન ફેરવી આગળ ધીવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેઓ ઉત્તરોત્તર
શ્રેણીઓમા યોગ્ય ક્રમથી પસાર થતા અન્તતઃ ચૌદમી શ્રેણીમા આવી
પહોંચે છે મ પ્રવૃત્તિવાળાઓને વચની કેટલીક શ્રેણીઓમા વધારે
રોકાવું પડે છે જેથી તેરમી-ચૌદમી શ્રેણીએ પહોંચતા તેઓને ધણો
વિનય લાગે છે કેટલાક મનન પુરવાર્થ ફેરવનારા તીવ્ર વેગથી કામ
લેતા વચની શ્રેણીઓની મુત્તાકાત લેવામાં વધુ વખત ન લગાડતા જલ્દી
તેરમી-ચૌદમી શ્રેણી ઉપર આવી પહોંચે છે

આ વિષય

૧ છતાં, સમજવામા ધ્યાન અપાય તો મનનો

ઉત્ક્રાન્તિની વિવેચના છે મોક્ષમહેન

અર્થ શ્રેણી છે પહેલા પગથિઆથી

તે કાઈ ઉતાવળથી ચઢતા

તેવ કરે છે કેટલાક

ચડતા ચડતા લાન નહિ રાખવાથી નીચે ગળદી પડે છે અને પહેલે પગથિએ જઈ પડે છે અચ્ચારમાં પગથિયા સુધી પહોંચેનાઓને પણ મોહનો કટોકે લાગવાથી એકેક નીચે પડવાનું થાય છે એટલા જ માટે શાસ્ત્રોમાં એ વાતની વારંવાર ઉદ્દેશ્યલૂા કરવામાં આવી છે કે ચડતા ચડતા લગારે પ્રમાણ કે ગદ્યલત ન થવી જોઈએ બારમે પગથિએ પહોંચ્યા પછી પડવાનો કોઈ જાતનો ભય રહેનો નથી આક્રમે—નવમે પગથિએ મોહનો ક્ષય શરૂ થયા પછી પડનાનો ભય તદ્દન ટળી જાય છે

આ ત્રિપતને લગાડ દૂકમાં કહી જઈએ પ્રથમ ચૌદ ગુણત્રેણિ-ઓના નામ—

મિથ્યાદષ્ટિ સામાન્ય, મિથ્ર અવિરતમભ્યગદષ્ટિ દેશવિરતિ, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકત્વ, અનિવ્રતિ, સદ્ગુણપરાય, ઉપશા તમોહ, ક્ષીણુમોહ, સયોગસ્વલી અયોગીકૃતલી

મિથ્યાદષ્ટિ ગુણુચ્ચાન—મુવં જીવો પહેલા તે એકેક અધોગતિના નીચે પાટલે હોય છે, એ મહુ સમજી શકે છે અને એ પહેલી એણીમાં વચના હવો મિથ્યાદષ્ટિવાળા હોય છે મિથ્યાદષ્ટિ એટલે અસાનદષ્ટિ આ પહેલા પગથિયા ઉપરથી આગળ વધાય છે આ મર્વાધમ પ્રથમ એણી અથવા પ્રથમ પગથિયુ તો એવો ગુણ ધરાવે છે કે જેથી તેને પણ 'ગુણુત્રેણી' અથવા 'ગુણુચ્ચાન' સમજી શકે કે એવો સહજ પ્રશ્ન આવી જાશે થઈ શકે? આના સમાધાનમાં એમ સમજવું કે, દરેક જીવો—સુદ્ધમાં સુદ્ધ અને એકેક નીચેની દન્તા જીવોમાં પણ ક્રિયિત જૈતન્યમાત્રા તો અવશ્ય પ્રકટ હોય છે એ અપેક્ષાએ મિથ્યાદષ્ટિને 'ગુણુચ્ચાન' કહ્યું છે

૧ જોન કિતરાવ્યયન સુત્રમાં હંમાં અધ્યયનમાં લગવાનું તદ્દાત્મી ગૌતમ અને સંપ્રાધીને એકમ કે મ કર પ્રમાણે એવા અર્થના સુપ્રોત્તરી ભૂતિ ભૂતિ ઉપદેશ થયો છે

૧ સાસાન ગુપ્તધ્યાન—સમ્યક્મંત્રથી પાત્રી બ્રહ્મધનુ નામ
 ૭ મધ્યગુપ્ત પ્રાપ્ત થવા પાત્રી પશુ કોપાદિ પરમવીર કાપેડે
 ઉપ યત્ન સમ્યક્તથી પાવને. વખત આવે છે એ ગુપ્તધન
 પાત્રી અવરચારૂપ દોરા હતા પશુ તેની પૂર્વે સમ્યક્મંત્રના અમુક
 પાત્ર થઈ ગયેનું દોરાથી આ ગુપ્તધ્યાનવાળાને સસાત્મમણુની ૬
 જોષાઈ મંત્ર દોષ છે

મિશ્રગુપ્તધ્યાન—આત્માના એવા વિચિત્ર અધિવસ પશુ નામ છે
 કે એ ગુપ્તધ્યાનવાળા સ્વ માગ અને અસ્ત્ર માત્ર એ જાને ઉત્ત
 શક્તિનો જ ન થરાવે છે અથવા જે દેશમાં કદા ન ગિએનો જ ખેડ
 ૮૫, અને એથી તે દેશના લોકોને જેમ, આમ ઉપર રાજ કે હે ન
 થય તેમ આ ગુપ્તધ્યાનવાળાને પશુ સ્વ માગ ઉપર રચિ કે વૈમન
 સ્વનો પરિણામ હોતો નથી એ જ અને જે ન સરખો મનરાઈ મેડ
 મિશ્રાતિ રહેલી છે તેમ પ્રકારની મોહમિશ્રાતિ આ ગુપ્તધનના
 સમયે જે પરન્તુ ક્રીતિય ગુપ્તધનની પેઠે આ ગુપ્તધ્યાનની પૂર્વે પશુ
 સમ્યક્તરૂપ અમુક પાત્ર થઈ ગયેનું દોરાથી આ ગુપ્તધનવાળાને
 પશુ બ્રહ્મમણુના કાળનો છેડો બધાઈ ગયેનો દોષ છે

અવિરનિસમ્યગ્દષ્ટિ—નિરતિ એને જન, તે વિનાનુ સમ્યક્ત એ
 'અવિરનિસમ્યગ્દષ્ટિ' રહેનો અર્થ છે માત્ર સમ્યક્તવતો સગાર રપક
 થઈ જાય, તો બ્રહ્મમણુના કાળનો છેડો નિવમિત થઈ જાય છે આન
 જ પ્રભાવથી પૂરે એ ગુપ્તધ્યાનવાળાઓના બ્રહ્મમણુનો ક જ નિવમિત
 થઈ ગયેનો દોષ છે આત્માના એક પ્રકારના શુદ્ધ જ્ઞાન-વિક્રમે
 સમ્યક્ત સમ્યક્ત અથવા મધ્યગ્દષ્ટિ કહેવામાં આવે છે આ રિદ્ધિ
 માં તત્ત્વવિષયક સહય કે ભમને અવગણ મળતો નથી મોશુ મેળવવાની
 સાધકાત આ સમ્યક્તથી જ મેળવાય છે આના વખર ગમે તેટલું

૧ આસ્યાન એટલે પરમવીર કોપાદિ કપાઈ તે કપાઈથી કુદા,
 ૨ સાસાન કહેવાય

કષ્ટાનુગત પણ મુક્તિના માર્ગને મેળવી આપતું નથી મનુષ્યભૂતિમા
પણ કહ્યું છે કે—

“સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્ન કર્મણા નહિ વધ્યતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારે પ્રતિપદ્યતે ॥ ૭૪ ॥”

(અધ્યાય છઠ્ઠો)

—સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્ન પ્રાણી કર્મથી બધાતો નથી, જ્યારે સમ્ય-
ગ્દર્શન રહિત પ્રાણી સંસારમા રજ્યા કરે છે

દેશવિરતિ—સમ્યક્ત્વ સહિત, ગૃહસ્થના ત્રતો પાલન કરવા એ
‘દેશવિરતિ’ છે સર્વથા નહિ મિત્તુ અમુક અમુક અંશે પાપકર્મથી
હંતુ એ ‘દેશ-વિરતિ’ શબ્દનો અર્થ છે

પ્રમત્તગુણસ્થાન—સાધુના મહાનતોને ધાત્ય કરનાર, પણ પ્રમા-
દના બધનથી પૂણું મુક્ત નહિ થયેન, એવા મુનિ મહાત્માઓનું આ
છતું ગુણસ્થાન છે

અપ્રમત્તગુણસ્થાન—પ્રમાત્તા બધનથી મુક્ત થયેલ મહામુનિ-
વરોનું આ સાતમું ગુણસ્થાન છે

અપૂર્વકગ્જુ^૧—મોહનીય કર્મને ઉપશમ યા ક્ષય કરવાનો

અનિવૃત્તિગુણસ્થાન—અહીં પૂર્વ ગુણસ્થાનના કરતા એવો અધિક
ઉત્તમ આત્મપરિણામ હોય છે, કે જે વડે મોહનો ઉપશમ યા ક્ષય
થવા માટે છે

સૂક્ષ્મસંપરાધર—ઉક્ત ગુણસ્થાનમા મોહનીય કર્મનો ઉપશમ યા
ક્ષય થતે થતે, જ્યારે બધું મોહનીય કર્મ ઉપશાન્ત યા ક્ષીણ થઈ જાય

૧. ‘કગ્જુ’ એટલે અધ્યવસાય-આત્મપરિણામ.

૨. ‘સંપરાધ’ એટલે ક્ષાય. પણ પ્રાકૃતમા લોભ લેવા

છે, માત્ર એક લોભનો સફ્રમ અથ અવરિષ્ટ રહે છે ત્યારે આ ગુણધાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે

ઉપરાન્તમોહ—પૂર્વ ગુણધાનોમાં મોહનો ઉપશમ જ કરવો જોઈએ આરબ્યો છે, તેને સપૂર્ણ મોહ ઉપરાન્ત થયે આ ગુણધાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે

દ્વીજમોહ—પૂર્વ ગુણધાનોમાં મોહનીવ કર્મનો દામ જ જોઈએ આરબ્યો છે, તેને મપૂર્ણ મોહ દષ્ટિ થયે આ ગુણધાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે

અહીં ઉપશમ અને દામમાં ફરક સમજવાનો છે સામાન્ય રીતે એમ સમજાવી અપાય છે, આગ પર પાણી નાખી તેને દામથી નાખવી એ દામ અને રાખ નાખી તેને દામી દેવી એ ‘ઉપશમ’ મોહનો સવયા ઉપશમ થયો દામ ખતો પુન મોહનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછર રહેનો નથી જોમ, પાણીના વાસણમાં પાણીની રજા બંધી તળીયે બેસી જાય છે ત્યારે તે પાણી સ્વચ્છ દેખાય છે તેમ મોહના રજાકળો-મોહનો તમામ પુન આત્માના પ્રદેશોમાં જ્યારે રિધર થઈ જાય છે, ત્યારે આત્માના પ્રદેશો સ્વચ્છ જોવા બને છે પરંતુ આ સ્વચ્છતા ફેટલા વખતની જે પેટા પાણીની નીચે બેસી ગયેલા રજાકળો થોડીવારમાં પાણીને ક્રિયિતમાત્ર ક્રિયાની અસર લાગવાથી જોમ તમામ પાણીમાં પ્રસરી જાય છે તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહપુન થોડીવારમાં પુન ઉત્પન્ન પ્રાપ્ત છે, અને તેથી કરી, જોવી રીતે ગુણધાનોમાં ચત્વાન થયું હતુ, તેવી રીતે પત્વાન થાય છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે-મોહનો સવયા દામ થવાથી જ કેવનજાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કારણ કે મોહનો (કાર્ષ પજા કર્મનો) સમૂહ દામ થયા પછી પુન ઉદ્ભવ થતો નથી

કેવનજાનના પ્રાદુર્ભાવના દાણથી જ—

સયોગકેવની ગુણધાનની સરઆત થાય છે આ ગુણધાનના જે ‘સયોગ’ શબ્દ બ્રૂયો છે, તેનો અર્થ ‘મોગવાળો’ થાય

છે યોગ એટલે શરીર વગેરેના વ્યાપારો કેવનતાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ શરીરધારીને ગમનાગમનનો વ્યાપાર, બોનનો વ્યાપાર વગેરે વ્યાપારો રહ્યા હોવાથી તે શરીરધારી કેવલી સયોગ કહેવાય છે

તે કેવલી પરમાત્માઓના આયુધ્યના અન્ત વખતે પરમ શુદ્ધધ્યાનના પ્રભાવે તમામ વ્યાપારોનો નિરોધ થઈ જાય છે, ત્યારે તે અવસ્થાનુ શુણ્ઘ્યાન—

અયોગી કેવલી છે અયોગી કેવલી એટલે સર્વ વ્યાપાર રહિત—સર્વક્રિયા રહિત

ઉપર જોઈ ગયા તેમ શુણ્ઘ્રેણિઓમા આગળ વધતો આત્મા કેવનતાન મેળવી અને આયુધ્યના અન્તે અયોગી થઈ તત્કાલ મુક્તિ પામે છે આ નિપર આધ્યાત્મિક છે એ પ્રમગે અધ્યાત્મની ભૂમિકાનું કષ્ટક વિશ્લેષન કરવું હીક ગણ્યારો

અધ્યાત્મ

મસારની ગદન ગતિ છે જગતમા સુખી જીવના કરતા દુઃખી જીવોનું ક્ષેત્ર મોટું છે આધિ-આધિ-રોમ-સર્વપથી લોક પગિતમ છે સુખના સાધનો હજાર પ્રકારના મોજૂર રહેતે પણ મોહતાપના દર્દો મટી રોકતા નથી આરોગ્ય, લક્ષ્મી, સુખ નિતા અને સત્પુન વગેરે મળવા છતાં પણ દુઃખનો સયોગ ખસી રકતો નથી નિસર્વેદ, ભવચક્રનો પ્રવાસ મહાન ત્રિપમ અને ગદન મુક

સુખ-દુઃખનો તમામ આધાર મોક્ષાવસ્થા ઉપર છે મહાન ધનાઢા મનુષ્ય પણ લોભના ચક્કરમાં ફરવાથી ભારે દુઃખી રહ્યા કરે છે, ત્યારે નિર્ધન મનુષ્ય પણ સન્તોષવૃત્તિના પ્રભાવે મન ઉપર ઉગ્ર નદિ રાખતો હોવાથી સુખી રહે છે મહાત્મા ભૃગુદગ્નિનું વ્યવહાર છે—

“મનસિ સ્થિતિરિતિ તુષ્ટે કોડર્યવાન્ કો દરિદ્ર ?”

આ ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ કે મનોવૃત્તિઓનો વિતરણ પ્રવાહ જ સુખ-દુઃખના પ્રવાહનું મૂળ છે

એક જ વસ્તુ એકને સુખકારી હોય છે, જ્યારે બીજાને તે દુઃખ ઉપખવનાર થાય છે, જે પદાર્થ એક વખત જેને રસિક લાગ્યો હોય છે, તે જ પદાર્થ બીજા વખતે તેને જ અરોચક થઇ પડે છે આથી સમજી શકાય છે કે બાહ્ય પદાર્થો સુખ-દુઃખના સાધક નથી, મિત્ર એટલું મનોવૃત્તિઓના વિચિત્ર પ્રવાહ ઉપર આધાર રાખે છે

રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ મનની વૃત્તિઓના પરિણામો છે એ ત્રણે ઉપર આપું સસાર-ચક્ર ફરે છે એ ત્રિદોષને દૂર કરવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સિવાય અન્ય કોઈ વેદિક મથ નથી, પરંતુ એ વાતનો પોતાની જાતે અનુભવ થયો કે 'દુઃખ એક પ્રકારે રાગી છું' એ બહુ કઠિન છે જ્યાં સસારના ભોગતરંગો મન ઉપર અજાણતા હોય, વિષયરૂપ વિજળીના ચમકારા હૃદયને આજી નાખતા હોય અને તૃષ્ણા-જળના ધોધમા આત્મા બેઠાન બની રહ્યો હોય, ત્યાં પોતાનો ગુપ્ત રાગ સમજવો એ ભારે કઠિન છે આ પી રિથિતિના અનભિષ્ટ જીવો એકદમ અધિરિચત છે તે રિથિતિથી આજી જ વધેલા જીવો જેઓ પોતાને ત્રિદોષાક્રાન્ત સમજે છે જેઓ પોતાને ત્રિદોષજન્ય હિમ તાપમા સપકાયલા માને છે અને તે રાગના પ્રતીકારની શોધ માં ઉત્સુક છે તેઓને માટે આધ્યાત્મિક ઉપદેશ ઉપયોગી છે

અધ્યાત્મ શબ્દ 'અધિ' અને 'આત્મા' એ બે શબ્દોના સમાસ(Compound)થી બનેલો છે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને લક્ષ કરી તત્ત્વસાર વર્ણન કરવું એ અધિ પાત્મ શબ્દનો અર્થ છે સસારના મુખ્ય બે તરવો જડ અને ચેતન જો, એકબીજાના સ્વરૂપને જાણવા સિવાય બીજી શકાતા નથી આ અધ્યાત્મ ના વિષયમા મૂળ રીતે જાગ જાગે છે

૧ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષોને 'ત્રિદોષ' તથા આપી છે

‘આત્મા શી વસ્તુ છે ?’ ‘આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કેમ થાય છે ?’ ‘આત્મા પોતે જ સુખ-દુઃખના અનુભવનું કારણ છે, કે કોઈ અન્યના સમર્પથી આત્માને સુખ-દુઃખ અનુભવાય છે ?’ ‘કર્મનો સર્ગ આત્માને કેમ થઈ શકે ?’ ‘તે સર્ગ આદિમાન છે કે અનાદિ ?’ ‘અનાદિ હોય તો તે સર્ગનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થઈ શકે ?’ ‘કર્મનું સ્વરૂપ કેના પ્રકારનું છે ?’ ‘કર્મના બેઠનુભેદો કેવી રીતે છે ?’ ‘કર્મનો બધે ઉદય અને સત્તા કેવી રીતે નિયમબદ્ધ છે ?’ આ બધી બાબતો અધ્યાત્મના વિષયમા સારી પેઠે પથરાયતી હોય છે.

એ સિવાય અધ્યાત્મના વિષયમા મુખ્યત્વે સસારની નિસ્સારતા અને નિર્ગુણતાનો આખેતૂળ ચિતાર આપનામા આવે છે જૂદી જૂદી રીતે ભાવનાઓ સમજાવી મોહ-મમતા ઉપર દનાણું કરના તરફ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉપદેશ હોય છે.

દુરામદનો ત્યાગ, તત્ત્વશ્રવણની ઇચ્છા, મતનો મમાગમ, માધુપુરુષોની પ્રતિપત્તિ તત્ત્વશ્રવણ મનન નિર્દિધ્યાસન મિથ્યાદષ્ટિનો વિનાશ, સમ્યક્દષ્ટિનો પ્રગટ, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોનો સહાર ઇન્દ્રિયોનો મયમ, મમતાનો પરિહાર, સમતાનો પ્રાદુર્ભાવ, મનોવૃત્તિઓનો નિમજ્જ, ચિત્તની નિશ્ચિનતા, આત્મસ્વરૂપરમણતા, પ્યાનનો પ્રવાહ સમાધિનો આવિર્ભાવ, મોહાદિ કર્મોનો ક્ષય અને છેલ્લે કેવલજ્ઞાન તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એ રીતે મૂળથી લઈને ક્રમશઃ થતી આત્મોન્નતિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા નિર્ણયવામા આવે છે.

‘અધ્યાત્મ’ કહો કે ‘યોગ’ કહો, એક જ વાત છે ‘યોગ’ શબ્દ, ‘જોડવું’ એ અર્થવાળા ‘યુજ્’ ધાતુથી બનેલો છે મુક્તિની સાથે જોડી આપનાર સાધનને ‘યોગ’ કહેવામા આવે છે.

અનંત જ્ઞાનસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદમય આત્મા, કર્મના સર્ગથી શરીરરૂપ અધારી કોટડીમા સપાડ્યો છે કર્મના સર્ગનું મૂળ અજ્ઞાનતા છે આત્મસ્વરૂપનો અભ્યાસી એ અજ્ઞાનતાના પગભાથી છૂટી શકે છે.

સમ્ય શાસ્ત્રો અને સકલ વિદ્યાઓ જાણવા છતાં પણ આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન ન થયું હોય તો અજ્ઞાનવશાં છે આત્મજ્ઞાન વગરના મનુષ્યનું દરિયા જેટલું જ્ઞાન પણ પરમાયદૃષ્ટિએ નિરર્થક છે

આત્માની અજ્ઞાનતાથી થતું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર કરી શકાય છે કેમકે પ્રકાશ અને અધિકારની જેમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિરોધ છે અને એથી અધિકારને હણવા જેમ પ્રકાશ જરૂરનો છે તેમ અજ્ઞાનને હણના જ્ઞાન જરૂરું છે જ્યાં સુધી આત્મા કષાયો ધિદ્રયો અને મનને વશીભૂત છે ત્યાં સુધી તે આત્મા જ પોતે સસાર છે અને જ્યારે ક્રોધાદિ કષાયોના દાયદારા ધિદ્રયો અને મનને છૂટી નિર્મોહ દશામાં પ્રાપ્ત થઇ પૂણ વિગ્રહમાં આવે છે, ત્યારે તે જ આત્મા મોક્ષ કહેનાય છે

ક્રોધનો નિગ્રહ દુઃખથી થાય છે માનનો પરાજય મૃત્યુથી થાય છે માયાનો સહાર સરતતાથી થાય છે અને લોભનું નિકળ સંતોષથી થાય છે આ કષાયોનો વિજય કરના ધન્વિયોને સ્વાધીન કરવી જોઈએ ધિદ્રયો ઉપર સત્તા જમાવવા મનની શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે સત્ ક્રિયાના અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી મનનો નિરોધ થઈ શકે છે ૧ મનનો નિરોધ કરવામાં રાગ-દ્વેષ ઉપર અકુશ મૂકવો ખાસ અગત્યનો છે રાગ-દ્વેષરૂપ મેલને દૂર કરવાનું કામ સમતારૂપ જળનું છે સમતાશુશુનો પ્રાદુર્ભાવ મમતાને અટકાવ્યા વગર કદી થતો નથી મમતાને દૂર કરવા—

‘અનિત્ય સસારે ભવતિ સકલ યન્નયનગમ્’

— સસારમાં જે કાંઈ આપથી દેખાય છે તે બધું અનિત્ય છે એવી અનિત્ય ભાવના અને તે સિવાય બીજી અશરણુ’ વગેરે ભારનાઓ ભાવવી જોઈએ આ ભાવનાઓનો વેગ જેમ જેમ પ્રવન થતો જાય છે તેમ તેમ મમત્વરૂપ અન્ધકાર તે પ્રમાણમાં દીપ્ત થતો જાય

૧ “અસશય મહાગદો ! મનો દુર્નિગ્રહ ચલ્મ્ ।

અભ્યાસેન ચ કૌતેય ! વૈરાગ્યેણ ચ શુદ્ધતે ॥”

—ભગવદ્ ગીતા

છે, તે પ્રમાણુમા સમતાની જળહળની જ્યોતિ બહાર આવે છે ધ્યાનનો મુખ્ય પાયો આ સમતા છે આ સમતાની પરાકાશના પરિણામે કોઈ એક વસ્તુ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ થઈ શકે છે ધ્યાનની શ્રેણીમા આવ્યા પછી પણ સિદ્ધિલબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતાં જો ફરી મોહમા ફસાવાનું થાય, તો અંધ પાત થવામા વાર લાગે નહિ એ માટે ધ્યાની પુરપત્રે પણ સંપૂર્ણ મોહનો ક્ષય જ્યા સુધી ન થાય, ત્યા સુધી પ્રતિક્ષણ સાવચેત રહેવાનું હોય છે

ધ્યાનની હિમ્ય અવસ્થાને 'સમાધિ' નામ આપ્યું છે એ રસ્તે ક્રમસમૂહનો ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે કેવલજ્ઞાનવાળો આત્મા શરીરધારી છે ત્યા સુધી જીવનમુક્ત કહેવાય છે તે સાકાર પરમાત્મા છે અને શરીરનો સબન્ધ છૂટયેથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપી થાય છે તે નિરાકાર પરમાત્મા છે

આત્મા, મુદ્દષ્ટિવાળો હોય ત્યારે 'બહિરાત્મા' તત્ત્વદષ્ટિવાળો થાય ત્યારે 'અન્તરાત્મા' અને પૂર્ણોદ્ધિવળ-પૂર્ણ પ્રકાશ બને ત્યારે પરમાત્મા કહેવાય છે બીજી રીતે, શરીર એ 'બહિરાત્મા', શરીરમા રહેલો ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ એ 'અન્તરાત્મા' અને એ જ જીવ, અવિદ્યાથી મુક્ત પરમ શુદ્ધ સચ્ચિદાનન્દરૂપ બનેલો 'પરમાત્મા' કહેવાય છે

બહિરાત્મા, લઙ્ગાત્મા, અન્તરાત્મા, સત્ત્મા, મહાત્મા, યોગાત્મા અને પરમાત્મા એ પ્રમાણે પણ આત્માની અવસ્થાનો ક્રમ બતાવી શકાય છે

જૈનશાસ્ત્રકારો યોગની આઠ દષ્ટિઓનું વર્ણન આપે છે—મિત્રા, તારા, બના દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રજ્ઞા અને પરા આ દષ્ટિઓમાં આત્માની ઉત્તરિતનો ક્રમ રહેલો છે પ્રથમ દષ્ટિમા એવો બોધ હોય છે કે જે બોધના પ્રકાશને તૃણના અગ્નિના ઉદ્દોતની ઉપમા આપવામા આવે છે, અને તે બોધને અનુસાર, તે દષ્ટિમા સામાન્ય રીતે મદ્વર્તન હોય છે આ સ્થિતિમાંથી જ્ઞાન અને વર્તનમા જેમ જેમ ઉન્નત થવામા

છે તેમ તેમ તે તે દ પ્રમાણે આગળની દૃષ્ટિઓમાં પસાર થવાનું કહેવાય છે

જ્ઞાન અને ક્રિયાની આ આઠ ભૂમિકાઓ છે પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિકા કરતા ઉત્તર ઉત્તર ભૂમિકામાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો પ્રકાર હોય છે આઠ દૃષ્ટિઓમાં યોગના ચમ નિયમ, આસન પ્રણાયામ, પ્રસાદાર ધ્યાન ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગો ક્રમશઃ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, એ રીતે આત્મોન્નતિનો વ્યાપાર કરતા છેવટની દૃષ્ટિએ મહાન વિકાસ પ્રાપ્ત થતા તમામ આવરણોનો ક્ષય થવાની સાથે કેવલજ્ઞાન મેળવાય છે^૧

“યોગઃચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” એ મહાત્મા પતંજલિનો યોગના સબન્ધમાં પ્રથમ સૂત્રપાત છે ચિત્તવૃત્તિઓ ઉપર દયાથી ગમખુ—મન્યત્ર ન્યા ત્વા ભગ્વતી ચિત્તની વૃત્તિઓને આત્માના સ્વરૂપમાં ભેડી રાખવી એને યોગ કહેવામાં આવે છે એ સિવાય આ હજી ઉપર આવવાની સાધનશૂન્ય જે જે શુભ વ્યાપારો છે તે પણ યોગના કારણ હોવાથી યોગ કહી શકાય છે

મુક્તિના વિષયની સાથે સીધી રીતે સબન્ધ ધરાવનાર દુનિયામાં એક માત્ર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે મુક્તિના સાધનો સંપાદન કરવાનો રસ્તો જાતીયતા અને વયમાં આવતી નડતરો તરફ સાવચેતી આપવી એ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે પૂરતા બધાયના કર્મો ક્ષીણ કરવા અને નવા આવતા કર્મોને અટકાવવા એ બે જ માત્ર મોક્ષના ઉપાયો છે એમાં પહેલા ઉપાયને ‘નિર્જરા’ અને બીજા ઉપાયને ‘સવર’ નામ આપેલું પાછળ બેધ ગયા છીએ આ બે ને ઉપાયોને સિદ્ધ કરવા

૧ આઠ દૃષ્ટિઓનો વિષય, દરિદ્રાદ્યરિદ્ધિ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અને ચરીત્ર વિનયન ઉપાધ્યાયકૃત ‘દાનિરાદ્દાનિશિકા’ વગેરે ગ્રંથોમાં છે યોગનું વર્ણન ‘હેમચન્દ્ર’નાથ કૃત યોગસાસ્ત્ર શુભચંદ્રાચાર્ય કૃત જ્ઞાનાભુષણ વગેરે ગ્રંથોમાં છે પાતંજલ યોગની સાથે ‘નૈમયોગની’ વિવેચના ચરીત્રવિનય ઉપાધ્યાય કૃત દાનિરાદ્દાનિશિકામાં છે આ બધા ગ્રંથો ઉપાદ્ય બદાત પડેલા છે

સદ્વિચારણા, સદાચરણા, તપ, સયમ, લાવન્યજ તથા આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું પુન પુન પરિશીનન અને ખરાબ મયોગોથી દૂર રહેવું—એ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રવશિષ્ટ માધન—પ્રણાલી છે

આત્મામાં અનન્ત શક્તિઓ છે અધ્યાત્મના માર્ગે તે શક્તિઓને ખીનવી શકાય છે આવરણો દૂર થવાથી આત્માની જે શક્તિઓ પ્રકાશમાં આવે છે, તે વણનમાં મૂકી શકાય તેમ નથી આત્માની શક્તિ (Power) મામે વિજ્ઞાન (Science) ના ચમત્કારો કાઢ દિસાનમાં નથી જડવાદ વિનાશી છે, જ્યારે આત્મરાદ તેથી હીન છે જડવાદથી પ્રાપ્ત થતી ઉન્નતિ અને જડ પદાર્થોના આરિષ્કારો એ બધું નશ્વર છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ અને તેથી થતો મહાન અપૂર્વ આનંદ એ અખડ અને અક્ષય છે, નિઃસદેહ, આધ્યાત્મિક હવન એ જ ઉચ્ચ યાત્રીનું જીવન છે

જૈન-જૈનેતર દષ્ટિએ આત્મા

અધ્યાત્મના વિષયમાં આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું અગત્યનું છે જૂદી જૂદી દષ્ટિએ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરનાથી તે સમજી શકાશે. ટીણા જાણ છે અને આત્માની સાચી ઓળખાણ થનાથી તેના ઉપર અધ્યાત્મનો પાથો માડી શકાય છે પરંતુ આ વિષય અતિ વિસ્તૃત છે, છતાં તે સમજી એકાએક જાણતો ઉપર ટૂંક અવલોકન કરી લઈએ—

પ્રથમત કેટલાક દર્શનકારો^૧ આત્માને શરીર માત્રમાં સ્થિત નહિ માનતા વ્યાપક માને છે અર્થાત્ પ્રત્યેક આત્મા આખા જગતને વ્યાપ કરી રહેલો છે, એમ એઓનો અભિપ્રાય છે એ સિવાય એમ પણ એઓનું માનવું છે કે જ્ઞાન એ આત્માનું અસત સ્વરૂપ નથી, કિન્તુ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબંધથી આગન્તુક—ઉત્પન્ન થનારો તે આત્માનો અનાસ્તવિક ધર્મ છે

આ બંને સિદ્ધા તોમા જૈનદર્શનકારો જૂદા પડે છે પહેલી બામનના સબધમા એએ પ્રત્યેક શરીરના જૂદા જુ. આત્માએને માત્ર તે તે શરીરમા જ બાપી રહેના માને છે તેએનો અભિપ્રાય એવો છે કે- જ્ઞાન ઇચ્છા વગેરે ગુણો શરીરમા જ અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો માવિક આત્મા માત્ર શરીરમા જ હોવો ધટે છે ?

બીજી બામનના સબધમા— 'જ્ઞાન એ આત્માનો વાસ્તવિક ધમ છે-આત્માનું અસન સ્વરૂપ છે-આત્મા જ્ઞાનમય છે' એમ જૈનદર્શનની માન્યતા છે અત એવ એ માન્યતા મુજબ શરીર ઇદ્રિય અને મનનો સબધ છૂટ્યા પછીની મુક્ત અવસ્થામાં પણ આત્માનું સાદગ્ગિક જ્ઞાન-સ્વરૂપ અવસ્થિત હોય છે આત્મા જ્ઞાનમય હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં તેનું નિનારણુ જ્ઞાન પૂર્ણરૂપે પ્રકાશી છે ૨ જમારે કેટલાક અન્ય દર્શનકારો

૧ જે વસ્તુના ગુણો જ્યાં દેખાતા હોય તે વસ્તુ ત્યાં જ હોવી જોઈએ ધટ્ટુ રૂપ જ્યાં દેખાઈ હોય ત્યાં જ ધટ્ટ હોવાનું ધર્મી શકે છે જે ભૂમિમાજ ઉપર ધટ્ટુ રૂપ દેખાઈ હોય તે ભૂમિમાજ સિવાય બીજી જગ્યાએ તે રૂપવાળો ધટ્ટ હોવો કેમ બની શકે ?

આ જ વાતને હેમચ દ્રાચાચ—

“યત્રૈવ યો દદૃગુણ સ તત્ર, કુમ્ભાદિવન્નિષ્પતિપક્ષમેતત્”

એ શબ્દોથી કહે છે આ ન્યાય પ્રમાણે આત્માની લાગણી ઇચ્છા વગેરે ગુણો શરીરમા જ અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો સ્વામી આત્મા પણ શરીરમા જ-શરીરથી બહાર નહિ-રહેલો સિદ્ધ થાય છે

૨ જ્ઞાનની જેમ સુખ પણ આત્માનો અસન ધર્મ છે જેમ વાદળમાં સપાંચવા સૂર્યનો જળદગતો પ્રકાશ પણ ના જામાથી ગ્રાપો નીકળે છે, અને તે જ ગ્રાપો પ્રકાશ અનેક છિદ્રવાળો પડદો લગાવેલા ઘરમાં અધિક ગ્રાપો પ્રકાશ પડે છે એમ છતાં સૂર્ય અજળગતા પ્રકાશવાળો નથી એમ કહી શકાય નહિ, એવી રીતે આત્માના જ્ઞાન-પ્રકાશ કે વાસ્તવિક જ્ઞાનદ પણ શરીર-ઇદ્રિય મનના બધનથી કે કર્મસમૂહના આવરણથી પૂર્ણરૂપે ન અનુભવાય-ગ્રાપો અનુભવાય-વિઝારણુક અનુભવાય, તો તે બરાબર બનવાજોત છે પરંતુ એથી એમ ન કહી શકાય કે જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ આત્માનું અસન સ્વરૂપ નથી.”

જ્ઞાનને આત્માનો અસન ધર્મ નહિ માનતા હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં પણ તેઓને આત્મા જ્ઞાનતત્ત્વ માનવો પડે છે

આત્માના સબંધમાં અન્ય દર્શનકારોથી જૂદી રીતના જૈન મિદ્ધાતો —

“ ચૈતન્યસ્વરૂપ , પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાદ્ મોક્તા, દેહ-પરિમાણ , પ્રતિક્ષેત્ર ભિન્ન પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાચ્યાયમ્^૧ ” ।

આ સૂત્રથી સ્પષ્ટ સમજાય છે આ સૂત્રમાં આત્માને પહેલું વિશેષણ ‘ ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો ’ આપનામાં આન્યુ છે અર્થાત્ જ્ઞાન એ આત્માનું અસન સ્વરૂપ છે એથી-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે-નૈયાયિક વગેરે જૂ. પડે છે ‘ પરિણામી ’ (નવી નવી યોનિઓ-જૂદી જૂદી ગતિઓમાં જન્મણું કરવાને લીધે પરિણામસ્વભાવવાળો), ‘ કર્તા ’ અને ‘ સાક્ષાદ્ મોક્તા ’ એ ત્રણ વિશેષણોથી, આત્માને કમનપત્રની જેમ નિર્વેષ મર્વયા પરિણામરહિત-ક્રિયારહિત માનનાર સાખ્યો જૂ. પડે છે નૈયાયિક વગેરે પણ આત્માને ‘ પરિણામી ’ માનતા નથી માત્ર ‘ શરીરમાં જ વ્યાપ્ત એ અથવાળા ‘ દેહપરિણામ ’ વિશેષણથી આત્માને બધે વ્યાપક માનનારા વૈશેષિક-નૈયાયિક-સાખ્યો જૂ. પડે છે ‘ શરીર શરીરે આત્મા જૂ. ’ એ અથવાળા ‘ પ્રતિક્ષેત્ર ભિન્ન ’ એ વિશેષણથી એક જ આત્મા માનનારા અદ્વૈતવાદીઓ-બ્રહ્મવાદીઓ જૂ. પડે છે, અને છેલ્લા વિશેષણથી પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપ અદૃષ્ટવાળો આત્મા બતાવતા ડર્મને અર્થાત્ ધર્મ-અધર્મને આત્માનો વિરોધ ગુણ માનનારા નૈયાયિક-વૈશેષિકો અને ડર્મને તેના પ્રાપ્તિના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ નહિ માનનારા વૈશંતી વગેરે વાદીઓ જૂ. પડે છે

“ સત્ય વ્રહ્મ મિથ્યા જગત્ ” એ સૂત્રની હિદ્ધોપણા કળનારા ઓમાના કેટલાકો તેનો ગમે તે અર્થ કરતા હોય, પરંતુ ખરો અર્થ તો

૧ વાલ્મીકિસંહિત પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકાલકાર નામક ન્યાયસૂત્રના સાતમી પરિચ્છે ૩ ૫૬ મુ સૂત્ર

૨ ક્ષેત્ર એવં

એ સમજાય છે કે- ‘જગત્તા દેખાતા તમામ પદાર્થો વિનાશી છે, જાત એવ તેને મિથ્યાશ્વ એટલે-અસાર સમજવા જોઈએ માત્ર શુદ્ધ સત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ આરાધવા યોગ્ય છે ’ આ ઉપદેશમાં ધણુ મહત્ત્વ સમાયેલું છે અનાદિ મોહનાસનાનો જીવિષ્ણુ સતાપ શમાવવાને આવા ઉપદેશો આપવા પ્રાચીન મહાત્માઓ અગત્યના સમજતા હતા ‘ જગત્તા પદાર્થો સસલાતા શીંગડાની જેમ સત્ત્વ અસત્ છે ’ એવો અથ ઉક્ત સૂત્રર્થી કાઢવામાં ધણી નડતરો જીભી થાય છે એ કરતાં ઉપર બતાવેન જાવાય જ મથાય અને સહુની અનુભવદૃષ્ટિમાં આવી શકે તેમ કે દેખાતા ન હોય પદાર્થોની અસારતાનું વર્ણન કરતા જૈન મહાત્માઓ પશુ તેને ‘ મિથ્યા કહી દે છે એથી ‘ દુનિયામાં વસ્તુત કાંઈ વસ્તુ જ નથી ’ એમ એની મતવળ નથી. સસારનો સઘળો પ્રપન્ન અમાર-વિનાશી-અનિશ્ચ છે એ બરાબર છે એમાં કોઈના બે મત નથી અને એજ મતનબને બતાવવા જગત્તને ‘ મિથ્યા ’ વિશેષણ આપેલું છે પરંતુ એથી સર્વભુવસિદ્ધ જગતનો અત્યંત અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ

કર્મની વિનેયતા

અધ્યાત્મનો વિષય આત્મા અને કર્મને લગતા વિસ્તૃત વિવેચનથી ભરપૂર છે આત્મસ્વરૂપના સબધમાં કિંચિત્ અવલોકન કયું હવે કર્મની વિરોધતાના મબધમાં થોડુંક જોઈ જઈએ—

સસારમાં બીજા જીવો કરતા મનુષ્યો તરફ આપણી નજર જઈતી પડે છે મનુષ્યજાતિની સ્થિતિનો આપણને હમેશા પરિચય હોવાથી તેની તરફ મનન કરતા કેટલીક આધ્યાત્મિક બામતોમાં વિશેષ સ્પષ્ટ ખુનાસો અમ્મ રહે છે

જગતમાં મનુષ્યો બે પ્રકારના માલુમ પડે છે-એજ પવિત્ર જાન જળનારા, બીજા મહિન જિહ્વીમાં પસાર થનારા આ બંને પ્રકારના મનુષ્યોને પશુ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે-શુભસમ્પન્ન અને દરિદ્ર

એકન્દર મનુષ્યોના ચાર વિભાગો થાય-૧ *પવિત્ર જીવન ગાળનારા સુખી, ૨ પવિત્ર જીવન ગાળનારા દુઃખી, ૩ મલિન જિંદગી ગાળનારા સુખી ૪ મલિન જિંદગી ગાળનારા દુઃખી આ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો દુનિયાની સપાટી ઉપર આપણી નજરે બરાબર દેખાઈ ગયા છે આવી વિચિત્ર સ્થિતિ હોવામા પુણ્ય-પાપની વિચિત્રતા કારણ છે, એ તો આખો સસાર જાણે છે, પરંતુ તે વિચિત્રતા સમજવાનું ક્ષેત્ર બહુ ઊંડુ છે, છતાં એટલું તો અવશ્ય સમજી શકાય છે કે ચાર પ્રકારના મનુષ્યોને લઈને પુણ્ય-પાપના પણ ચાર પ્રકારો હોવા જોઈએ

આ સંબંધમા જૈનશાસ્ત્રકારો પુણ્ય-પાપના ચાર પ્રકારો આવી રીતે બતાવે છે—

૧ પુણ્યાનુબધી પુણ્ય ૨ પુણ્યાનુમધી પાપ ૩ પાપાનુબધી પુણ્ય ૪ પાપાનુમધી પાપ

પુણ્યાનુબધી પુણ્ય.

જન્માતરના જે પુણ્યથી સુખ ભોગવતા છતાં ધર્મ તરફ અભિરચિ રહ્યા કરે પુણ્યના કાર્યો થયા કરે અને જીવનની પવિત્રતા બની રહે એવા પુણ્યને ‘પુણ્યાનુમધી પુણ્ય’ કહેવામા આવે છે કેમકે આ પુણ્ય આ જિંદગીમા સુખ આપવાની સાથે જીવનને પવિત્ર બનાવવામા સાધનબૂત થઈ પડે છે કે આગળ જન્માતરને માટે પણ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરાવી આપે છે પુણ્યનું અનુમધી એટલે પુણ્યસતતિનું સાધન જે પુણ્ય, તે ‘પુણ્યાનુમધી પુણ્ય’ નો અર્થ છે અર્થાત્ જન્માતરને માટે પુણ્ય સંપાદન કરી આપનાર જે પુણ્ય, તે પુણ્યાનુમધી પુણ્ય છે

પુણ્યાનુબધી પાપ.

જન્માતરના જે પાપથી દુઃખ ભોગવતા છતાં જીવન મલિન ન થતા ધર્મસાધનનો બ્યસાય બરાબર રહ્યા કરે એવા પાપને ‘પુણ્યાનુમધી

જૈન આચાર

(૩)

સાધુધર્મ અને શુદ્ધધર્મનું સામાન્ય પ્રકારે નિર્દેશન પડેના મુદ્દા છે, તથાપિ અહીં આચારના મબધમા કેટલીક વિશેષ બાબતોનો પ્રથમ સાધુધર્મને સગના આચારો દ્વારા જોઈ જાય છે—

સાધુઓનો આચાર.

જૈન આચારશાસ્ત્રોમાં સાધુઓને રેન મોટર, સાયકલ ટ્રામ ઓગાડી યોગ્ય રંગે કોઈ પણ વાહન ઉપર સવારી કરવાનો નિષેધ સાધુઓને પાદવિહાર કરવાનું ફરમાન છે ૨

૧ રસ્તામાં નળી આવે અને એકલામાં બીજો રંગુળ-માખ ન હોય તો ના બેસવાની છૂટ છે

૨ મદામારત મા ક્યું છે કે—

“ યાનારુદ યતિ દ્વણા સચેલ સ્નાનમાચરેત્ । ”

અર્થાત્—વાહન ઉપર આશરે થયેલો સન્યાસી બેવામાં આવે તો વસ્ત્રો નહાઈ નાખવું

એ સિવાય મનુસ્મૃતિ અત્રિસ્મૃતિ વિશ્વસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓમાં હથળિયોમાં સન્યાસીઓને મળે ‘ વિચરેત્ ’ ‘ પર્યટેત્ ’ ‘ ચરેત્ ’ વગેરે શરૂ થઈ, કોઈ પણ જગ્યાને પીડા નહિ પડેવાનું વિશ્વસ્મૃતિમાં એવું ઉપદેશ અપાયેલો છે

જૈનસાધુઓને ગરમ કરેલું કે પાણી પીવાનું ફરમાન છે

ક પશ્ચિમની વિગ્રવાળા ડોક્ટરોે હના પાણીમા વહુસ્તીને લગતો બહુ ગુણુ ખવાવે છે એમ કહેવરા વગેરે રોગોમા તેઓ ખૂબ ઉઠ્ઠી ગયેલું પાણી પીવાનું કહે છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શોધ પ્રમાણે પાણીમા એવા અનેક સૂક્ષ્મ જીવો હોય છે કે જેઓ આપણી નજરે દેખી શકાય નહિ કિંતુ સૂક્ષ્મ-રશ્મિ (Microscope) મત્રથી જોઈ શકાય છે પાણીમા યતા પેરા વગેરે જીવો પાણી પીવાની સાથે શરીરમા દાખલ થઈ સખ્ત બ્યાધિને જ મ આપે છે ગમે તે દેશનું ગમે તેનું ખરાબ પાણી ખરાબર ઉકાળીને પીવામા આવે, તો તે શરીરને નુકસાન કરતું નથી.

ગૃહસ્થોએ-ઉકાળેલું પાણી પીવાનું ન જની શકે તો-કપડાથી ગળાને પાણી પીવાનું લઈયમા તખવું ઘટે છે આ વિચયમા સવ વિદ્વાનોનો એક જ મત હોય “વસ્ત્રપૂત જલ પિનેત્-” ‘વસ્ત્રથી ગળેનું શુદ્ધ જળ પીવું એ મનુનું વાચ્ય પ્રસિદ્ધ છે ‘ઉત્તર-મીમાસા મા કહ્યું છે કે—

“પઙ્ગિનિશદગુલ્યામ વિશત્યગુલવિસ્તૃતમ્ ।

દૃઢ ગલનક કુર્યાદ્ ભૂયો જીવાન્ વિશોધયેત્”

— ‘છત્રીસ આગળ લાનું અને વીસ આગળ વિસ્તારવાળું ગળણું (પાણી ગળવાનું કપડું) તખવું અને એથી ગળેનું પાણી વાપરવું ’

ક આ પ્રેલોકમા ‘ભૂયો જીવાન્ વિશોધયેત્’ એ વાક્ય, “ પછી જીવોનું પરિશોધન કરવું એ અર્થ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે જે કપડાથી પાણી ગળ્યું, તે કપડામા આવેલા જીવો પાછા એમના એમ તે કપડામા જ રહે તો તે મરી જાય એ દેખીતું છે અને એ હિસાને ધર્માર્થી આખથી જતી કે નહિ મટે તે કપડાનો સખારો (પાણીમા આવેલા જીવો) પાછો પાણીમા જ પડેલાથી દેવો જોઈએ અર્થાત્ તે સખારો થોડા પાણીમા તખી તે પાણી જ્યાંથી (જે કુવા-તલાવમાથી) લાવ્યા હોય, તેમા મેળવી દેવું આ વાત જૈનોના ધરની નથી, કિંતુ ‘ઉત્તર-મીમાસા ત્રયમા કહ્યું છે કે—

“મ્નિયન્તે મિષ્ટોયેન પૂતરા ક્ષારસમ્મમા ।

ક્ષારતોયેન તુ પરે ન કુર્યાત્ સકર તત્”

— ‘ખારા પાણીના પેરા મીઠા પાણીમા અને મીઠા પાણીના પેરા ખારા પાણીમા આવવાથી મરી જાય છે, મટે એક-બીજા જલાશયનું વિચિત્ર સ્વભાવનું પાણી ગળ્યા વગરનું રોગમેળ ન કરવું

જેનમાધુએને અગ્નિને રપણ કરવાનો કે અગ્નિથી રતેક કરવાનો અધિકાર નથી ? શિક્ષા-માધુકરી વૃત્તિએ જીવન મરજ પાતુ માધુએને ફરમાવવામાં આ પુ છે એક ધરથી સપૂર્ણ આકાર નહિ લેતા જુદા જુદા ધરોથી-ધરવાળાએને સહાય ન થાય તે પ્રમાણે શિક્ષા લેવી જોઈએ. આસ માધુએનો માટે રસોઈ નિર્માણ કરવામાં તેમજ તેની મોઢ સાધુએને લેવામાં શાસ્ત્રની આના નથી

સાધુએનો ધર્મ બિનકુલ અક્રિયન રહેવાનો છે અર્થાત્ સાધુએ દ્રવ્યના મબધથી સત્યા મુક્ત દોષ છે ત્યા કુપી કે તેઓના બેજનતા

આ સિવાય મહાભારતમાં ક'ં છે કે—

“ વિશત્યગુલમાન તુ ત્રિશદગુલમાયતમ્ ।

તદ્વચ્ચ દ્વિગુણીવૃત્ય ગાલયિત્વા પિચેજ્જલમ્ ॥ ”

“ તસ્મિન્ ઘસ્ટે સ્થિતાન્ જીવાન્ સ્થાપયેજ્જલમચ્યત ।

યથ વૃત્વા પિચેત્ તોય સ યાતિ પરમા ગતિમ્ ” ॥

— વીસ આંગળ પડોળુ અને ત્રીસ આંગળ લાઝુ વચ્ચે સર્વ તેને મેવક કરી તેનાથી પાત્રી બંધને પીડુ; અને તે વચ્ચેમાં આવેલા છોડને જલની અંત (કુત્ર વગેરેમાં) નાખના જેવી રીતે પાત્રી પીનાર સારી વૃત્તિને પામિ છે

આ સિવાય ‘ તિથ્યુપુરાણુ વોરે ખીલ પામ અનેક ગ્રંથોમાં પાત્રી ગ્રંથને પીવાનુ કહેવામાં આવ્યુ છે

૧ “ જનશિરનિષેગ સ્પાદ

મનુરમૃતિ ૬ કો અધ્યાય ૪૪ યો મ્લેહ

—સાધુ અગ્નિના રપણથી રદિત અને નૃહવાસથી મુક્ત દોષ છે

૨ “ ચરેદ્ માધુકરી વૃત્તિમપિ મ્લેચ્છકુલાદપિ ।

વજ્રાન્ નૈવ મુક્તીત વૃદ્ધસ્પતિસમાદપિ ॥ ”

—અગ્નિસ્મૃતિ

અર્થાત્—જેમ ભમરા અનેક ફૂલો ઉપર બેસી તેમાંથી શેરોશોડા રસ પીવે છે પરંતુ તે ફૂલોને જગાશ્યા વગર પોતાની વૃત્તિ કરી લે છે, એ પ્રમાણે અર્થાત્ મધુકરની (ભમરાની) વૃત્તિએ સાધુએએ જુદા જુદા ધરોથી, ધરવાળાને અર્પીતિ થા કાઈ પણ સહાય ન થાય તેમ જિત્યા લેવી આ વિષે અગ્નિરમૃતિકાર કાર કહેને કહે છે કે મ્લેચ્છોના કુલમાંથી પણ કદાચ તેવી કૃદ્ધ શિક્ષા લેવી પડે

પાત્રો પશુ^૧ ધાતુના ન હોવા જોઈએ કાટ, માટી કે તુબડીના પાત્રો સાધુઓના ઉપયોગમાં આવે છે

રવર્ષા—સતુમાં સાધુ એક જગ્યાએ રહી જળ સાધુ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કદાપિ ન કરે

તો એમાં, વાથો નથી, પરંતુ એકના ધરથી, બંને તે પ્રહરપતિ સમાન દાવા હોય તો તે સંપૂર્ણ સિંધા ન લેવી

૧ “અતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વ્રણાનિ ચ ।

x

x

x

“અલાતુ દારપાત્ર ચ મૃન્મય વૈદલ તથા ।

પ્તાનિ યતિપાત્રાણિ મનુ સ્વાયમ્યુવોઽવ્રતીત્ ॥”

—મનુસ્મૃતિ ૬ ક્રો ૫૩ ૫૪ શ્લોક

—ધાતુ વજના તથા ઘિટ્ટ-દિત પાત્રો સાતુને જોઈએ તુબડી કાટ, માટી અને વાસના પાત્રો સન્યાસીઓને માટે મનુએ કથા છે

“યતિને કાશ્ચન દત્ત્વા તાવૂલ ગ્રહચારિણે ।

ચૌરેભ્યોઽપ્યમય દત્ત્વા દાતાપિ નરક ગ્રજેત્ ॥

(પારાગરસ્મૃતિ ૧ અધ્યાય ૬૦ માં શ્લોક)

—‘યતિને (સાધુ—સ યાસીને) દ્રવ્ય પ્રદાનવાગેને તાત્પર્ય અને સખ્ત અપ રાત્રી મોરને અમય આપનાર દાતા નરકમાં આવ્યો જાય છે

૨ પર્યટૈત્ કીટ્વદ્ ભૂમિ વર્ષાસ્વેક્ષ્ણ સચિશેત્”

—વિષ્ણુસ્મૃતિ, ૪ થો અધ્યાય, ૬ ક્રો શ્લોક

અર્થાત્—જેમ કીટો ફરતો રહે છે, તેમ સાધુએ જમણુશીલ રહેવું એક જગ્યાએ સ્થિરવાસ ન કરવો બીજી રીતે બીડાતુ હલવું જેમ ધીસુ હોય છે, ત્યાં સુધી કે તેનું ચાલવું જોયા વગર કોનાથી કળી રાકાય નહિ તેમ સાતુ પશુ ઘોડાની જેમ ધળધળ ન ચાલના જમીન પર જવ વા વરફ દૃષ્ટિ રાખતો આવે એ સિવાય સાધુ વર્ષાજીરુમાં (ચતુર્માસ) એક જગ્યાએ રહી જાય

૩ “સમ્માપણ સદ્ સ્ત્રોભિરાલમ્ભપ્રેક્ષણે તથા”

—વિષ્ણુસ્મૃતિ ૪ થો અધ્યાય, ૮ માં શ્લોક

અર્થાત્—સ્ત્રીની સાથે સાધુએ સમાનશ્ચ કરવું નહિ, તેમજ સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ તથા તેનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

દૂકમાં સાસારિક સર્વ પ્રપનોથી નિમુક્ત અને સત્ સંખ્યભર્યા
પરાયણ રહેવાનો આધુઓનો ધર્મ છે. નિસ્વાધ્યાયે જાતનું કમ
કરવું એ એઓના જીવનનો મૂલ મત્ર છે
શુદ્ધસ્થાનો આચાર.

હવે શુદ્ધસ્થાનો આચાર ઉપર દૂક નજર કરી જાણ્યે શુદ્ધ
માટે જીનયાત્રો પદ્ધતિ બતાવે છે—

“દેવપૂજાગુરુપાસ્તિ” સ્વાધ્યાયઃ સયમસ્તપ” ।
દાન ચેતિ શુદ્ધસ્થાનાં પદ કર્માણિ દિને દિને ”

અર્થાત્—પરમાત્માનું પૂજન શુદ્ધ મહાત્માની સેવા, સંજ્ઞા
સયમ તપ અને દાન એ છે શુદ્ધસ્થાના કર્મો છે

૧ સાધુઓની વિવિધ ઇચ્છાના સંજ્ઞામા મનુસ્મૃતિમા કહ્યું છે કે—

“અતિવાદાસ્તિતિશેત નાયમયેત વચન ।”

× × ×
‘મુષ્યત ન પ્રતિમુષ્યેદામુષ્ટ પુનર્લ વદેત્ ।’

× × ×
“મૈશે પ્રસન્નો દિ અતિર્ષિપ્યેષ્વપિ સન્નતિ ।”

“અભામે ન વિપાર્દી સ્યાદ્ ભામે ચંચ ન દર્પયેત્ ।
પ્રાણયાત્રિક્રમાત્ર સ્યાદ્ માત્રાસંગાદ્ ધિનિગત ॥’

‘ઈન્દ્રિયાના નિરોધેન રાગદ્વેષક્ષયેણ ચ ।

અદિસયા ચ ભૂતાનામમૃતત્વાય વ્યસ્યતે ॥’

‘અપમાનને સહન કરે પણ કોઈનું અપમાન કરે નહિ. ક્રોધ કરનારની
સામે ક્રોધ કરે નહિ, આક્રોશ કરનારની સામે મધુર વાણીથી અવદાર કરે, સિંખાના
લોભમાં ફસાયેલો અતિ વિષયમાં રૂબી નય છે લાભ થતા ખુશી ન થાય અને
મુશ્કેલ થતા રૂબી ન થાય કેવળ પ્રાણુરક્ષા નિમિત્ત બોળન કરે આસક્તિથી
વચન રહે છે શિષ્યોનો નિરોધ રાગ-દ્વેષનો પરાજય અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયાની
લાગણી રાખવાથી મોક્ષને પ્રાપ્ત થવાય છે

આ પ્રમજે ભક્ષ્યાભક્ષ્યની એક વાત નોંધવી અસ્થાને ગણાશે નહિ

જૈન આચાર્યશ્રીમા ભક્ષ્ય-અભક્ષ્યનો વિચાર બહુ કરવામા આવ્યો છે કદમૂન ખાવા તરફ જૈનરાશ્ત્રોની મનાઈ છે તે મિત્રાચ રાત્રિભોજન વગેરે પશુ મદોષ બતાવવામા આવ્યા છે અન્યાન્ય શાસ્ત્રોના અભિપ્રાયો તરફ નજર કરીશુ, તો આ હપીકતમા હિંદુ ધર્મીયાર્યો પશુ જૂના પડતા નથી

મનુસ્મૃતિના પાંચમા અધ્યાયના પાંચમા, ઓગણીશમા વગેરે શ્લોકોમા —“લગ્નન મૂક્ષન ચૈવ પલાણ્ડુ” + + + વગેરે શબ્દોથી લસણ, ગાજર કુગળી વગેરે અપક્ષ્ય ચીજો ખાવાની મનાઈ કરવામા આવી છે રાત્રિભોજનનો નિષેધ

રાત્રિભોજન કરવું એ પશુ ગેરબ્યાજખી છે આ સબધમા પ્રથમ અનુભવથી વિચાર કરવો જોઈએ કે-મધ્યા પડતાની સાથે અનેક જથ્થા-બધ સૂક્ષ્મ જીવો ઊડના માટે છે રાત્રે દીવાની સામે બેશુમાર જીવો ફેરતા જોવાય છે ઉઘાડા રાખેના દીવાના પાત્રમા પુષ્કળ જીવડા પડેના દેખાય છે અને એ મિત્રાચ આપણા શરીર ઉપર પશુ રાત્રિ પડતાની માથે અનેક જીવો બેસના માટે છે આવી સ્થિતિમા ભોજન ઉપર પશુ જીવો અવશ્ય બેસના જોઈએ એ ખુની વાત છે આથી ભોજનની સાથે જીવતા જીવને પશુ ભક્ષણ કરી જવાનું પાપ રાત્રિભોજન કર નારને ચોખ્ખી રીતે લાગતું જણાય છે કેટનાક ઝેરી જીવડા ભોજનની સાથે પેટમા આનંતા રોગને ઉત્પન્ન રકનાર થાય છે કેટનાક ઝેરીલા જીવોની અસર તુરત નહિ થતા લાંબે કાળે પશુ થાય છે ભોજનમા જૂ આવી હોય તો જલોદર પે. થાય છે કરોળીયો આવવાથી કાંક ઉત્પન્ન થાય છે કાંડી આવવાથી બુદ્ધિ હણાય છે લાકડાનો કકડો આવી ગયો હોય તો ગળામા પીડા ભોગવવી પડે છે માખી આવવાથી વમન થાય છે અને કાંઈ ઝેરી પ્રાણી ખાવામા આવી ગયું હોય તો અકાળ મૃત્યુના પન્નમા સપડાવું પડે છે

માયકાલે (સુધના અન્ત થરા પહેલા) કરેતુ બોજન રાત્રે એ જવાના વખત સુધીમાં પહુખર જાગ્રતિની જ્યાણા ઉપર મર જવાયા નિગમા તેની માગે અસર થતી નથી તેથી ઉચી રીતે વર વામા-રાત્રે ખમતે થાડીવારમા મુખ જવાયા દરર કરવાનુ ન બાક લીધે પેટમા તરતુ બરેતુ આ નિગમા વખતે ખીમારી ઉપજ કરે છે બોજન કર્યા પછી થેડુ-થો પાણી પીવાનો ડામટરી નિયમ છે નિયમ રાત્રિએ જમવાયા જોજના પ્રમાણમાં પાણી પીવાનો વખ નહિ મગવાને લીધે સમવાઈ થકે નહિ અને એથી અજીજ પેા થા છે અજીજ મર રાગેતુ મૂળ છે ' એ વાત જગમદેર છે

આ બધી અનુભવસિદ્ધ બાજનો ઉપરયા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ જ રાત્રિએ બોજન અઠતવ્ય રે છે

દવે ધમશાસ્ત્રો તરફ જરા નજર કરીએ

દિ ૬ ધમશાસ્ત્રોમાં માકરૂક મુનિનુ નામ જણીતુ છે તેએ રાત્રિબોજનને વખોજના એકત્મ બડુ-ધણુ જડુ જ વધારે પડતુ હા ઠહી નાખે છે કે રાત્રિએ ખાવુ તે માસમશજૂની બરાજર અને રત્રિ પાન કરતુ તે ગધિર પીના બરાજર છે તે શ્લોક આ છે—

“અસ્ત ગતે દિવાનાથે આપો રુધિરમુન્યતે ।

અન્ન માસસમ પ્રોક્ત માર્કણ્ડેન મહર્ષિણા ॥”

ક્રમપુરાણમા પણ કહ્યુ છે કે—

“ન દ્રુષ્ટેત્ સર્વભૂતાનિ નિર્દ્રોદ્ધો નિર્મયો મવેત્ ।

ન નક્ત ધનમશ્રીયાદ્ રાત્રૌ ધ્યાનપરો મવેત્ ॥”

—“સર પ્રાણીએ ઉપર દ્રોહરહિત અને નિર્દ્રોદ્ધ તથા નિર્મય રહે અને રાત્રિએ બોજન નહિ કરતા ધ્યાનમા તદપર રહે”

“આદિત્ય દર્શયિત્વાહન મુક્તીત પ્રાદ્મુખો નરઃ”

—એ પણ ને જ પુરાણના ૬૫૩ માં પૃષ્ઠ વાક્ય છે એનો અર્થ એ છે કે—“સૂર્યની હેરાતીમાં શુર કે વડીને અન્ન બનાવી પૂરું દિશા તરફ ભોજન કરે”

અન્ય પુરાણો અને અન્ય ગ્રંથોમાં પણ રાત્રિભોજનનો નિષેધ કરનારા ધણા વાક્યો મળી આવે છે યુધિષ્ઠિરને સખોધન કરી ત્યામુધી દેવોમાં આનુ છે કે—ગૃહસ્થ કે સાધુ કોઈએ રાત્રે પાણી પણ પીવું ન જોઈએ, તે શ્લોક આ છે—

“નોદકમપિ પાતવ્ય રાત્રાવત્ર યુધિષ્ઠિર ! ।

તપસ્વિના વિશેષેણ ગૃહિણા ચ વિવેકિનામ્ ॥”

આ શ્લોકમાં તપસ્વીઓ (માધુ-મન્યાસીઓ)ને માટે રાત્રિએ પાણી પણ પીવાનો ભાર દેતો નિષેધ કર્યો છે એ ઉપરાંત ગૃહસ્થોને પણ એ બંધનથી જતા કર્યા નથી આ વ્રતને નહિ પાતનારા ગૃહસ્થોને પણ અવિવેકી બતાવ્યા છે

પુરાણોમાં ‘પ્રદોષવ્રત’, ‘નમ્રત્રત’ બતાવ્યા ઉપરથી કેટલાકો રાત્રિભોજન તરફ લવચકા છે, પરંતુ આથી રાત્રિભોજનના નિષેધના શ્લોકો અપ્રમાણ ઠી, એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ પૂર્વાપરનો વિરોધ ન આવે તેમ શાસ્ત્રના વાક્યો વિચારવા જોઈએ ‘પ્રદોષો રજનીમુશ્મ’ એ વાક્યથી સૂર્યના અન્ત થયા પહેલાની બે ઘડી જેટલા વખતને રાત્રિનું મુખ્ય અને તે જ વખતને પ્રદોષ’ કાળ સમજવામાં રાત્રિભોજનના નિષેધક શ્લોકની માથે વિરોધ રહેતો નહિ ‘નક્ત શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો જો કે રાત્રિ છે, તથાપિ શાસ્ત્રકારો અને વ્યાખ્યાનાકારો રાત્રિભોજનના નિષેધના અનેક પ્રમાણભૂત વાક્યોને માધ ન આવે એ માટે ‘નક્ત શબ્દથી સૂર્યની અન્તદશા પહેલાની બે ઘડીનો વખત લેવાનું બતાવે છે’

—૧ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ લેવામાં વિરોધ નહોતો હોય તો બાહ્યપ્રક્રિયા (લક્ષણથી) ધરતો અર્થ લેવાય છે ખાસ ‘અમત્રાત્રા’ માં રહેનારો જેમ

જેવી રીતે કે—

“ દિવસસ્યાષ્ટમે માગે મન્દીભૂતે દિવાકરે ।

एतद् नक्त विजानीयाद् न नक्त निशि भोजनम् ॥”

“ મુહૂર્તોન દિન નક્ત પ્રવદન્તિ મનીષિણ* ।

नक्षत्रदर्शनान्नक्त नाह मन्ये गणाधिप ! ॥”

અર્થાત્—દિવસના આઠમા ભાગને અથવા સૂર્યની અગ્નિચ્છા પહેલાં
એ ધડીના વખતને નક્ત કહેવામા આવે છે અતઃ એવ રાત્રિએ ખાવું
એ નક્તવ્રત* નો અથ નથી બીજા શ્લોકમા ગણેશજીને ઉદ્દેશીને કહ્યું
છે કે— પારે નક્ષત્રો દેખાય તે વખતો હું નક્ત* માનતો નથી
વળી—

“ અમ્મોદપટલચ્છન્ને નાશ્રતિ રવિમણ્ડલે ।

अस्तगते ते भुञ्जाना अहो ! भानो सुमेवका ? ॥”

છાતે છે કે— હું અમ ત્યાં રહું છું તેમ અમદાવાદની પાસેના નાના ગામ
ગામા રહનારો પણ મોટે છે કે— અમ ત્યાં રહું છું એક / ભત્તના
આ બે વાક્યોનો મેક જ અર્થ થાય નહિ, એમ સંસ્કૃતમાં સમજી ગયે છે
એક જ મય લેવામા આવે તો ખરી વાત બીજી તથ્ય મટિ કોઈ રથએ
અમ ત્યાં રાખથી માસ અમ ત્યાં રાહોર સમજવાનું હોય છે અને
કોઈ રથએ અમ ત્યાં રાખથી અમ ત્યાં રાહોર સમજવામા વાધો આવતો
હોય તો અમ ત્યાં ની પાસેનું ગામક સમજવું પડે છે આવી રીતે મુખ્ય અને
ઔપચારિક બંનેનો અવધાર શ્લોકમા પણ અનુભવાય છે આ ઉપરાંત બે સિદ્ધ
થાય છે કે— મુખ્ય મર્જને કહેનાર રાખથી મુખ્ય અથવા સમીપની વસ્તુ પણ
‘સંસ્કરણ’નુસાર સમજવામા વાધો રહેતો નથી આ નીતિ પ્રમાણે પ્રાપ્તમા નક્ત
રૂ. થી મુખ્ય અથ રાત્રિ જ્યાં ન પડતી હોય ત્યાં રાત્રિનો સમીપ કાગ અર્થાત્
સૂર્યની અગ્નિ દગ્ધ પડેલાની બે ધળે જેટલો વખત લેવામા કોઈ ભાવનો વાધો
નથી. નક્ત સમજી મુખ્ય અર્થ રાત્રિ લેવામા રાત્રિભોજન નિરોધના બંનેક
પ્રમાણોના જાવો આવે છે મટિ / પૂર્વોક્ત ગૌણ (ઔપચારિક) અથ લેવાની
જ ર પડી છે જ્યાં જ્યાં આમ અથસંકોચ કરાય છે ત્યાં બધે મુખ્ય અર્થ
મા આધા હોવાનું કારણ સમજવું

“યે રાત્રૌ સર્વદાઽઽહાર વર્જયન્તિ સુમેષસઃ ।

તેષા પક્ષોપવાસસ્ય ફલ માસેન જાયતે ॥”

“મૃતે સ્વજનમાત્રેઽપિ સૂતક જાયતે કિલ ।

અસ્તગતે દિનાનાથે ભોજન ક્રિયતે કથમ્ ?”

—જે સૂર્યના ભડતો જ્યારે સૂર્યમંડન મેઘપટનથી આચ્છાદિત થાય છે ત્યારે ભોજન કરના નથી, તે જ સૂર્યના ભડતો સૂર્યની અગ્નિ-દશામા પણ ભોજન કરે, એ કેવું આશ્ચર્ય ! જેઓ, હમેશા રાત્રિભોજનથી નિરમ્ત છે તેઓ પ્રતિનિ ગત્રિના અંધા દિવસના ઉપનાસી બનવાથી એક મહિનામા પદર ઉપનાસનું ફળ મેળવે છે સ્વજન માત્રના (સ્વડુટ્ટુગમાથી કોઇના) મરનાથી પણ સૂતક આવે છે, એટલે તે દશામા કોઇ ભોજન કરતું નથી, તો દિવસનો નાથ સૂર્ય અસ્ત થયા પછી તો ભોજન કરાય જ કેમ ?

વળી—

“દેવૈસ્તુ મુક્ત પૂર્વાહ્ને મધ્યાહ્ને ઋષિમિસ્તથા ।

અપરાહ્ને ચ પિતૃમિ સાયાહ્ને દૈત્યદાનૈઃ ॥”

“મન્ધ્યાયા ચક્ષરક્ષોમિઃ સદા મુક્ત કુલોદ્વહ ! ।

સર્વવેલામતિક્રમ્ય રાત્રૌ મુક્તમભોજનમ્ ॥”

—આ બે શ્લોકોથી યુધિષ્ઠિરને કહેવામા આવ્યું છે કે—“હે યુધિષ્ઠિર ! દેવતાઓ વિસના પૂર્વ ભાગમા ઋષિઓ મધ્યાહ્ન કાલમા પિતૃ લોકો બપોર પછી ત્રીજા પહોરની આખરમા, દૈત્ય-દાનવો સાય કાલે અને ચક્ષ-રાક્ષસો સધ્યાવખતે ભોજન કરે છે પરંતુ બધો વખત છોડી રાત્રે ભોજન કરતું એ અચુક્ત છે

આ જ વાતની પુષ્ટિમા—ગરિએ જે છ કામ કરવા વર્જિત છે, તેમા રાત્રિભોજન પણ ખાસ ભાર દહને મળુનામા આવ્યું છે અને તે આ શ્લોક છે—

“ નૈવાઽઽદ્યુતિર્ન ચ સ્નાન ન આર્દ્દ દેવતાચનમ્ ।
 દાન વા વાહિત રાત્રૌ મોજન તુ વિશેષતઃ ॥ ”

અર્થાત્—આદ્યુતિ, સ્નાન, આદ દેવપૂજન દાન અને વિશેષ કરીને
 ભોજન રાત્રે ન કરવું જોઈએ

આ ત્રિપથમા આયુર્વેદ નો પણ એ જ મુલેખ છે કે —

“ હૃન્નામિપદ્મમકોચધ્વન્ડરોચિરપાયતઃ ।
 અતો નક્ત ન મોક્તવ્ય દૂક્ષમજીવાદનાદપિ ॥ ”

—સ્વપના અને થમા પછી નિઃશ્વસન અને નાભિમધ્ય એ જોને
 સકાયક જાય છે એથી અને સૂક્ષ્મ જીવોનું પણ ભોજનની સાથે
 લક્ષણ મળે જતું હોવાથી રાત્રિએ ભોજન કરવું નહિ

ઉચ્છિષ્ટ (એક) ખાતુ-પીતુ પણ જૈન ધર્મમા નિષિદ્ધ છે
 સ્વચ્છતા, સુષકતા, શુદ્ધતા અને સમુચિત શૌચ તરફ ધ્યાન આપવાનું
 જૈન આચારમ થા સારી પેઠે કરમાવે છે લાભો વખત મળ-મૂત્ર રહે
 વાથી તેમાથી ઊઝા નિવડાવું જતુએના સક્રમણને લીધે અનેક રોગો
 પે! થાય છે, એમ રમાયનશાસ્ત્ર બન વે છે, સારે જૈનશાસ્ત્ર પણ છૂટી
 જગ્યામા મળ-મૂત્ર કરવાનું ફરમાવે છે

દૂકમા એટલું કહી દેવું જોઈએ કે શાસ્ત્રોક્ત આચાર-વ્યવહારો
 જીવનની ઉત્તિના પ્રગથિયા છે શાસ્ત્રનિયમાનુમાર વર્તન રાખવામા
 આરોગ્યનો લાભ છે, અચન્નિદ્ધ છે અને લોકપ્રિયતા મેળવાય છે સાથે
 જ સાથે આત્મોત્તરિનો ઉદ્દેશ પણ બરાબર સિદ્ધ કરી શકાય છે

જ્યાં સુધી વસ્તુજ્ઞાનમાં સદેહ વા બ્રાન્તિ હોય ત્યાં સુધી મથાથ
 પ્રવૃત્તિ બનતી નથી, એ સુચિતિ છે વસ્તુતત્ત્વની પરીક્ષા પ્રમાણ્યુદારા
 થાય છે એમાં બે મત નથી આ માટે જૈનજ્ઞાપની પરિભાષાનું અવ
 લોકન પણ દૂકમા કરી જઈએ

ન્યાય-પરિભાષા.

‘ પ્રમીયતેડનેનેતિ પ્રમાણમ્ ’—જે વડે વસ્તુતત્ત્વનો યથાય નિશ્ચય થાય, તે પ્રમાણ છે યથાર્થ નાનનડે સદેહ, ભ્રમ કે મૂઠતા દૂર થવાથી અને વસ્તુસ્વરૂપનો ખરો પ્રકાશ થવાથી, તે યથાર્થ જ્ઞાન ‘પ્રમાણ’ છે

પ્રમાણના બે ભેદો છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ મનસહિત ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી રૂપ, રસ આદિ જે ગ્રહણ થાય છે અર્થાત્ ચક્ષુથી રૂપ ભેવાય છે, જીભથી રસ ગ્રહણ કરાય છે નાકથી ગંધ લેવાય છે, તથાથી સ્પર્શ કરાય છે અને કાનથી શબ્દ શ્રવણ કરાય છે, તે પ્રત્યક્ષ છે

બ્યવહારમા અનુભવાતા ઉપસૂક્ત પ્રત્યક્ષોથી જૂદા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ યોગીશ્વરોને હોય છે, જે ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા મિનકુલ રાખતુ નથી, માત્ર આત્મરાકિતની અપેક્ષા રાખે છે

ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થવામા વસ્તુની સાથે ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવો જરૂરનો છે કે કેમ ? એ અત્રે વિચારતું રચન છે

જીભથી રસ લેવાય છે, ત્યાં જીભ અને રસનો સંયોગ બરાબર હોય છે તથાથી સ્પર્શ કરાય છે ત્યાં તથા અને સ્પર્શવાળી વસ્તુનો સંયોગ ચોખ્ખો કળાય છે નાકથી ગંધ લેવાય છે, ત્યાં ગંધનાળા દ્રવ્યો નાકની સાથે અવશ્ય સંયોગ ધરાવતા હોય છે દૂરથી ગંધ આનનામા પણ દૂરથી આવતા ગંધવાળા સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો નાખની સાથે અવશ્ય સંયુક્ત હોય છે કાનથી સાંભળનાનું પણ, દૂરથી આવતા શબ્દો કાનની સાથે અથ ગાય છે, ત્યારે જ થાય છે

એ રીતે જીભ, તથા, નાક અને કાન એ ચાર ઇન્દ્રિયો વસ્તુની સાથે સંયુક્ત થઈ પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ ચક્ષુ એ બાંમતમા ઊંચડી છે ચક્ષુથી દેખાતા નજીક કે દૂરના વસ્તુ વગેરે પાંચો ચક્ષુની પાસે આવતા નથી, એ ખુલ્લું છે, તેમ ચક્ષુ પણ શરીરથી બહાર નિકળી તે પદાર્થો પામે જતી નથી આ ઉપરથી સાબિત થાય

છે કે-અશુધી જોવામા વસ્તુની સાથે અશુદ્ધો મયોગ થતો નથી અતઃએવ
અશુ 'અપ્રાપ્યકારિ' કહેવાય છે અર્થાત્ 'અપ્રાપ્ય' એટલે પ્રાપ્તિ
કર્તા નગર-સયોગ કર્યા વગર 'કારિ' એટલે વિવર્ણને પ્રદણ કરનાર
આનાથી જાનની ચાર દિશ્વિયો 'પ્રાપ્યકારિ' કહેવાય છે મન પણ
અશુની જોમ અપ્રાપ્યકારિ છે

પ્રસક્તથી જાનદુ પરાક્ષ પ્રમાણ છે પરાક્ષ વિવર્ણનો અવબોધ પરાક્ષ
પ્રમાણથી થાય છે પરાક્ષ પ્રમાણમા પાચ બેદો પાડવામા આવ્યા છે
રમરણ પ્રસક્તિજ્ઞાન તમ, અનુમાન અને આગમ પૂર્વે અનુભવ કરેલી
વસ્તુની યાગી થવી એ રમરણ છે રમરણ અનુભૂત વસ્તુ ઉપર બરાબર
પ્રમાણ નાખે છે અતઃએવ તે પ્રમાણ 'કહેવાય છે

જોવાઈ ગેની વસ્તુ જ્યારે દાય આવે છે ત્યારે "તે જ આ"
એવું જે જ્ઞાન રહ્યું છે, તે પ્રત્યાભિજ્ઞાન છે પૂર્વે જોયેલો માણસ
જ્યારે ફરીથી મળે કે ત્યારે "સોડય દેવદષ્ટ" અર્થાત્ "તે આ
દેવદષ્ટ" એવું જે પ્રતિજ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યાભિજ્ઞાન છે

રમરણ થવામા પૂન મયેન અનુભવ જ કારણ છે જ્યારે પ્રત્યાભિજ્ઞાન
થવામા અનુભવ અને રમરણ એ બંને ભાગ લે છે રમરણમા 'તે ધડો
એવું મુકરણ થાય છે, જ્યારે પ્રત્યાભિજ્ઞાન તે આ ધડો' એવો
પ્રતિભામ હોય છે આથી એ બંનેની ભિન્નતા સમજી શકાય છે જોવા
થલી વસ્તુને દેખવાથી અથવા પૂર્વે દેખેન મનુષ્યને જોવાથી ઉત્પન્ન થતા
'તે જ આ' એવા જ્ઞાનમા તે જ એ ભાગ રમરણરૂપ છે અને
'આ' એ ભાગ ઉપરિચિત વસ્તુ કે મનુષ્યને દેખવારૂપ અનુભવ છે
આ અનુભવ અને રમરણ એ બંનેના સમિશ્વરૂપ તે જ આ' એ
અખડ જ્ઞાન પ્રત્યાભિજ્ઞાન છે

કોઈ એક ગૃહરથે કંઠાપિ રોજ જોયું નહોતું એક વખતે કોઈ
જોવાળના કહેવાથી એને જ્ઞાન થયું કે-માયના જેવું રોજ હોય છે કોઈ
વખતે જ મનમાં સફર મારવા ગયેલા તેણે રોજ જોયું રોજને દેખવાથી
જે જ્ઞ 'માયના જેવું જે હોય છે તે એવી સ્મૃતિ (યાદી) આવી

એ સ્મરણ અને 'આ' એવું રાજ્ય પ્રત્યક્ષ દર્શન, એ બેના મિશ્રણરૂપ 'તે જ આ રાજ' એ વિશિષ્ટ જ્ઞાન જે થાય છે, તે 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન' છે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના બીજા પ્રકારના પણ ઉદાહરણો છે

તક જે વસ્તુ જેનાથી જૂદી પડતી નથી, જે વસ્તુ જેના વગર રહેતી નથી, એ વસ્તુનો એની સાથેનો જે સહભાવરૂપ (સાથે રહેવા રૂપ) સબધ છે, તે સબધનો નિશ્ચય કરી આપનાર 'તક' છે દૃષ્ટાંત તરીકે-ધૂમ, અગ્નિ વિના રહેતો નથી જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે એવો કોઈ ધૂમનાનું પ્રભેગ નથી કે જ્યાં અગ્નિ ન હોય. આવો જે ધૂમ અને અગ્નિનો સહભાવ-સબધ બીજા શબ્દોમા કહીએ તો-ધૂમમા રહેલો અગ્નિની સાથે રહેવાનો જે નિશ્ચય નિયમ, તે તકથી સાબિત થઈ રોકે છે એ નિયમને તકશાસ્ત્રીઓ 'વ્યાપ્તિ' કહે છે ધૂમમા જ્યાં સુધી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થયો હોય ત્યાં સુધી ધૂમને દેખવા છતાં અગ્નિનું અનુમાન થઈ શકે નહિ એ ખુદી વાત છે જેણે ધૂમમા અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે જ મનુષ્ય, ધૂમ ટેપી તે ગ્યજે અગ્નિ હોવાનું ચોક્કસ અનુમાન કરી રોકે છે આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુમાનને માટે વ્યાપ્તિનિશ્ચય થવાની જરૂર છે, વ્યાપ્તિનિશ્ચય કરવા તકની જરૂર છે

બે વસ્તુઓ અનેક જગ્યાએ સાથે રહેતી દેખવાથી એમનો વ્યાપ્તિ-નિયમ મિલ્લ થતો નથી, કિન્તુ એ બેને જૂદી પાડવામા શો વાધો છે ? એ તપાસતા વાધો સિદ્ધ થતો હોય, તો જ એ બેનેનો વ્યાપ્તિનિયમ સિદ્ધ થઈ શકે છે આવી રીતે બે વસ્તુના સાહચર્યની પરીક્ષા કરવાનો જે અધ્યવસાય, તે તક છે ધૂમ અને અગ્નિના સબધમા પણ-“જે અગ્નિ વિના પણ ધૂમ હોય, તો તે અગ્નિનું કાર્ય થરો નહિ, અને એમ થવાથી ધૂમની અપેક્ષાવાળા અગ્નિની જે શોધ કરે છે, તે કરશે નહિ અગ્નિમાથી ધૂમ પેદા થાય છે, એ પ્રત્યક્ષ છે એટલે એમની પરસ્પર કારણ-કાર્યતા, જે લોકપ્રમિલ્લ છે, તે ટકશે નહિ”-આના પ્રકારના

તકથી જ તે જેની વ્યાપ્તિ સાબિત થાય છે, અને એ વ્યાપ્તિ-નિમિત્તના બનથી અનુમાન કરાય છે અતએવ 'તક' પ્રમાણ છે

અનુમાન. જે વસ્તુ અનુમાન કરવું હોય તે વસ્તુને ડાડી નહિ રહેનારા એવા પદાયતુ, ખીજી રાખા હેતુ દર્શન થતુ જોઈએ અને એ હેતુમા અનુમેય વસ્તુની વ્યાપ્તિ રહ્યાનુ રમરથ હેતુ જોઈએ ત્યારે જ કાંઈ પણ વસ્તુ અનુમાન થક શકે છે ।

જેવી રીતે કાંઈ સ્થળે ધૂમની રેખા કાંઈ માણસે જોઈ તે ધૂમન રેખા જોવાથી અને તે ધૂમમા અગ્નિની વ્યાપ્તિ હોવાનુ યાદ આવવાથી । માણસને ઝટ તે સ્થળે અગ્નિ હોવાનુ અનુમાન ગુરુ છે આમ અનુમા થવામા—ઉપર મ્હા પ્રમાણે-હેતુ દર્શન અને હેતુમા સાધ્યની વ્યાપ્તિ હોવાનુ ગમરથ અવશ્ય થતુ જોઈએ

હેતુ સાધ્ય 'અનુમેય' રીતે બધા મરજન શબ્દો કે હેતુ એટલે માધ્યને સિદ્ધ કરી આપનાર વસ્તુ જેવી રીતે પૂર્વકથિત ઉદાહરણમા 'ધૂમ' હેતુનુ લક્ષણ-સાધ્યથી કેાપિ કયાય જૂડુ ન રહેતુ એ છે હેતુને સાધન' પણ કહે છે 'નિગ એ પણ સાધનનુ જ નામાન્તર છે માધ્ય' એ, કે જે વસ્તુ અનુમાન કરવાનુ હોય જેવી રીતે પૂર્વોક્ત ઉદાહરણમા અગ્નિ અનુમેય' એ સાધ્યનુ નામાન્તર છે

ખીજના સમગ્રવ્યા વગર પોતાની જ બુદ્ધિથી 'હેતુ' દ્વારા જે અનુમાન કરાય છે તે 'સ્વાર્થાનુમાન' કહેવાય છે ખીજને અમગ્નવત્તા જે અનુમાનપ્રયોગ, જેવી રીતે કે— અહિ અગ્નિ છે, કારણ કે ધૂમ રેખાય છે, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નિયમેન હોય છે જેમ રસોડામા અહીં પણ ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે માટે અહીં અવશ્ય અગ્નિ છે' એ પ્રકારે કરવામા આવે છે, તે 'પરાર્થાનુમાન' કહેવાય છે પ્રતિજ્ઞા હેતુ, ઉદાહરણ ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ પ્રકારના વાક્યો નામ પરાર્થ અનુમાનમા જોડાય છે 'આ અગ્નિવાળો પ્રદેશ

હોવો જોઈએ ” એ ‘ પ્રતિજ્ઞા ’-વાક્ય છે “ કારણ કે અહીં ધૂમ દેખાય છે ” એ ‘ હેતુ ’-વાક્ય છે રસોડાનું ઉદાહરણ આપવું એ ‘ ઉદાહરણ ’ વાક્ય છે ઉદાહરણ આપ્યા પછી “ અહીં પણ (રસોડાની જેમ)-ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે ” એ ‘ ઉપનય ’-વાક્ય છે, માટે અહીં અગ્નિ અવશ્ય છે ” એ ‘ નિગમન ’-વાક્ય છે આવી રીતે મર્વ અનુમાનોમા યથામભવ અનુસંધાન કરી લેવું

જે હેતુ ખોટો હોય, તે ‘ હેત્વાભાસ ’ કહેવાય છે હેત્વાભાસથી સાચું અનુમાન કાઢી શકાતું નથી

આગમ જેમા અચક્ષ્ણ અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ કથન ન હોય, આત્માની ઉત્પત્તિને લગતું જેમા મદ્વાન પ્રવચન હોય, એવું-તત્ત્વના મહીર સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું, રાગદ્વેષ ઉપર દબાવ કરી શકનારું પવિત્ર સાત્ર ‘ આગમ ’ કહેવાય છે

સદ્બુદ્ધિથી યથાર્થ જોવનારને ‘ આત્મ ’ કહેવામા આવે છે એવા આત્મનું કથન ‘ આગમ ’ કહેવાય છે મત્તથી પ્રથમ નજરે આત્મ એ છે કે-જેના રાગ આદિ સર્વ દોષો ક્ષીણ થયા છે અને જેણે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનથી બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે

આગમમા પ્રમશિત કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન મહીર હોય છે અત્યેન તત્ત્વજ્ઞાનથી વિચાર કરવામા ન આવે તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવા પૂર્ણ મહાન રહે છે દુરામદનો ત્યાગ, જિજ્ઞાસા, શુભની પ્રમતતા અને સિયર તથા સક્ષમદષ્ટિ એટલા સાધનો પ્રાપ્ત થયા હોય, તો આગમના તત્ત્વોના ઊંડાણભાગમા પણ નિર્બોકતાથી નિચરી શકાય છે

ધણી વખતે ઉપનક દષ્ટિએ વિચારતા કેટલાક મહર્ષિઓના વિચારોમા વિરુદ્ધતા માલૂમ પડે છે, પરંતુ તે વિચારો ઊંડા ગભ મા પ્રવેશ કરવાથી અને પૂર્વાપરતુ ખૂબ અનુસંધાન કરવાથી તથા તે વિચારોને પરસ્પર સગત કરના તરફ સક્ષમ નજર ફેરવાથી તે વિચારોમા સામ્ય રહેલું જોઈ શકાય છે

પ્રમાણની વ્યાખ્યા જોઈ પ્રમાણથી જૈનશાસ્ત્રમા એક મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત સામિત કરવામા આવ્યો છે એ સિદ્ધાન્તનું નામ છે—

જોધએ છીએ કઠી ભાગીને તે તમામ સુરજનો બનાવેલ દોરા, તર
સરથા ની જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઇ, એમ કહી શકાય નહિ દોરાં
તદ્દન નવીન ઉત્પન્ન થયેલો ત્યારે જ માની શકાય કે કઠીની કાંઈ પા
વસ્તુ તે દોરામાં આવી ન હોય પરંતુ જ્યારે કઠીનું તમામ સુવધ
દોરામાં આવી ગયું છે માત્ર કઠીનો આકાર જ બદલાયો છે, તો પ.
દોરાને સરથા નવીન ઉત્પન્ન થયેલ કેમ કહેવાય ? એવી જ રીતે કઠી
પણ સુરથ નવ થયો ન મનાય કઠીનો મરંથા નાત ત્યારે જ મા
શકાય કે યદિ કઠીની કાંઈ/પણ ચીજ નાશથી બચી ન હોય પર
જ્યારે કઠીનું તમામ સુવધુ જેમનું તેમ દોરામાં ઉત્પન્ન છે, તો પ.
કઠીને નષ્ટ થયેલી કેમ માની શકાય ? આ દષ્ટીકોણથી એ વાત સા
પેઠે ધ્યાનમાં લેવા છે કે-કઠીનો નાશ કઠીની આકૃતિનો નાશ થો
એના પૂરતો છે અને દોરાની ઉત્પત્તિ દોરાનો આકાર ઉત્પન્ન થો
એના પૂરતો છે જ્યારે એ કઠી અને દોરાનું સુવધુ તો એક જ
કઠી અને દોરા એ એક જ સુરજના આકારબદો સિવાય બી
કંઈ નથી

આ ઉપરથી જોધ શક્યા છીએ કે કઠીને ભાગી બનાવેલ દોરા ...
કઠીરૂપે નાશ દોરાના આકારે ઉત્પત્તિ તથા સુવધુની સ્થિતિ એ નાશ
ઉત્પા અને સ્થિતિ (પ્રવલ) એ ત્રણે બાજનો બરાબર અનુભવાય છે
આમ ધડાને ફાડી બનાવેલ કુડા જેવા પણ અનેક ઉદાહરણો કામ કામ
હાજર છે ધર જ્યારે પડી ભાગી જાય છે, ત્યારે, તે ધર જે વસ્તુઓથી
બનેલું હોય, તે સર્વ વસ્તુઓ તદ્દન વિલય પામી જતી નથી તે બધા
પદાર્થો સ્થૂલરૂપે અથવા સૂક્ષ્મરૂપે અનંત પગમાણરૂપે તો અવશ્ય જગત
માં રહે છે આથી તે ધરનો સરથા નાશ થયો તત્ત્વદૃષ્ટિએ ધરી શકે
નહિ કોઈ પણ સ્થૂલ વસ્તુ વિખરાઈ જતા તેના અણુઓ બીજી વસ્તુ
ઓની સાથે મળી, નવું પરિવર્તન લેલું કરે છે દુનિયાના પદાર્થો દુનિ
યામાં જ સ્થૂલરૂપે મા સૂક્ષ્મરૂપે ઇતરતત વિચલ્યું કરે છે અને એથી
નવા નવા રૂપાંતરોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે હોવો શક્ય થયો, એવો

દીવાનો તદ્દન નાશ થયો એમ સમજવાનું નથી દીવાનો પરમાણુસમૂહ
જરાજર કાયમ છે જે પરમાણુમધાતથી દીવો પ્રગમ્યો છે તે જ પરમાણુ-
સમૂહ, રૂપા તર પામી જવાથી પ્રદીપરૂપે નહિ દેખાતા અન્ધકારરૂપે
અનુભવાય છે સૂર્યની રશ્મિથી પાણી સુકાઈ ગયું જોઈ, પાણીનો
અત્યંત અભાવ થયો સમજવો નહિ એ પાણી ગમે તે રૂપે પણ જરા
જર કાયમ છે તેના સ્થૂનરૂપનો નાશ થનાથી સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં તેનું
(મિઠું પણ વસ્તુનું) દર્શન ન થાય, એ બનનાજોગ છે કાઠ મૂળ
વસ્તુ નથી ઉત્પન્ન થતી નથી, અને કાઠ મૂળ વસ્તુનો મર્વથા નાશ
થતો નથી, એ અટન સિદ્ધાન્ત છે દૂધનું બનેલું દહીં નવું ઉત્પન્ન થયું
નથી દૂધનું જ પરિણામ દહીં છે દૂધ રૂપે નષ્ટ થઈ, દહીં રૂપે ઉત્પન્ન
થયેન પદાર્થ પણ દૂધની જેમ ગોરમ કહેવાય છે, એ મર્વને માત્રમ
છે અતએવ ગોરમના આહારનો ત્યાગ કરી બેડેન, દૂધની જેમ દહા
પણ ખાઈ શકે નહિ આથી દૂધ અને દહીંમાં ગોરસરૂપી રહેતું સામ્ય
જરાજર અનુભવી શકાય છે ? આ પ્રમાણે સતત મમજી રાખવાનું છે
કે મૂળ તત્ત્વો આનાદ છે, અને એમાં જે અનેકાનેક પરિવર્તનો થતા
રહે છે, અર્થાત્ પૂર્વ પરિણામનો નાશ અને બીજા પરિણામનો પ્રાદુર્ભાવ
થતો રહે છે, તે વિનાશ અને ઉત્પાદ છે આથી સર્વ પદાર્થોર ઉત્પાદ,

૧ “પયોવ્રતો ન દધ્યત્તિ ન પયોઽત્તિ દધિવ્રત ।

અગોરસવ્રતો નોભે તસ્માદ્ વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્” ॥

—અશ્વવાર્તાસમુચ્ચય શ્રી હરિમદ્સૂરિ

“ઉત્પન્ન દધિભાવેન નષ્ટં દુરઘતયા પય ।

ગોરસત્વાત્ સ્થિર જ્ઞાનન્ મ્યાદ્વાદદ્વિદ્ જનોઽપિ ષ ?” ॥

—અધ્યાત્મોપનિષદ, શ્રી યશોવિજયજી

૨ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ વસ્તુનો સ્વભાવ જણાવતા મૂળ પ્રકૃતિને ક્રુપ-સ્થિર
માને છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો તેનું રૂપાન્તર, પરિણામાન્તર છે, એમ
જાણવે છે આ રીતે ઉત્પાદ વિનાશ અને પ્રાપ્ત્યના જૈનસિદ્ધાન્તને વિજ્ઞાન
(Science) જરાજર સમર્થન કરે છે

વિનાશ આ િથિતિ (મુચ્ચ) સ્વજનવચ્ચ. જરજર હો છે એ ઉત્પદ બને વિનાશ થાય છે તેને ક્ષીણ જમા 'પર્વા' કહે છે એ મુજબનુ મ. સ્થાપા બ તેને 'દ્રવ્ય' કહેવામા આવે. દ્રવ્યથી (મુજબનુ રો) દરેક પદાર્થ નિત્ય છે અને પર્વાવર્ત્યા અનિત્ય છે આ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુને એકાન્ત નિત્ય નહિ એકાન્ત અનિત્ય નહિ કિન્તુ નિત્ય નિત્યરૂપે માનવી, એનુ નામ સ્થાપા. ' છે

વસ્તુને મહત્સદ્દાદ પજુ રચકાદ છે રાત્રુ મનુ કહેવાય છે તે કોને લખે? એ વિચારણીય છે રૂપ રસ આકાર યોરે પોતાના ગુણેથી પોતાના જ મર્મોથી દરેક વસ્તુ સર્વ દોષ દોષ રૂ બીજાના ગુણથી માત્ર રાત્રુ સર્વ દોષ કાઢી નથી દમે. જે આપ દોષ છે તે પોતાના પુત્રથી બીજાના પુત્રથી નહિ બીજા ર દે મા આ દદત્તને સ્ફુટ કરી કહીએ તો પોતાના પુત્રથી જે આપ કદરાય, તે જ પ કા છોકરાથી આપ કહેવાલો નથી આ પ્રમાણે રસુત્રમાં ઘેરો વિના જેમ બીજાના પુત્રથી અપિતા છે તેમ પોતાના ગુણથી પોતાના મર્મોથી-પોતાના રાસપથી જે પાપ સર્વ છે તે જ પદાર્થ બીજાના મર્મોથી-બીજાના રદવા ગુણેથી-બીજાના રાસપથી સર્વ દોષ રો નહિ 'સર્વ' ન દોષ રો ત્યારે સુત્ર અસર્વ છે, એ સ્વન સિદ્ધ થાય છે

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જુદી જુદી અપેક્ષાએ 'સર્વ' ને 'અસર્વ' કહેવામા વિચારણીય વિદ્યોતોને વાધો જખાલો નથી. 'મત્' ને પજુ 'સર્વ' પખાલો જે નિર્ભેદ રવામા આવે છે તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતામાં નહિ રહેતી અન્ય મર્મોની મતની અપેક્ષાએ લેખન કે વખત્ત-શક્તિ નહિ ધરાવનાર જેમ કહી શકે છે કે 'હું લેખક નથી' અથવા 'હું વક્તા નથી' આ સમ્પ્રયોગોમા 'હું' કહેવુ અને માથે 'નથી' કહેવુ, એ સુ અયુક્ત છે કે નહિ કારણ કે 'હું' પોતે 'સર્વ' છતાં મારામાં લેખન કે વખત્તશક્તિ નહિ દોવાથી તે શક્તિરૂપે નથી એ સ્પષ્ટ છે આ પ્રમાણે સર્વે અતુલ જ્ઞાન કરવાથી એક સર્વ અને અસર્વનો સ્થાપાદ જરાજર સ્થાપા ઉતરી શકે તેમ છે

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી વિચારતા, ઘટ (દરેક પદાર્થ) પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી મત્ત છે અને બીજાના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી અસત્ત છે જેવી રીતે કાશીમાં, વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલી માટીનો કાળો ઘટ, દ્રવ્યથી માટીનો છે, અર્થાત્ ભૂતિકારૂપ છે, પરંતુ જલરૂપ નથી ક્ષેત્રથી બનારસનો છે, પરંતુ બીજા ક્ષેત્રનો નથી કાળથી વર્ષાઋતુનો છે, પરંતુ બીજા ઋતુનો નથી ભાવથી સામવર્ણવાળો છે, પરંતુ અથ વણુવાળો નથી ટૂંકમાં પોતાના સ્વરૂપથી જ દરેક વસ્તુ ' અસ્તિ ' કહી શકાય, બીજાના સ્વરૂપથી નહિ બીજાના સ્વરૂપથી નાસ્તિ કહેનાય

વળી સ્વાદાત્મ્ય એક ઉત્તરરણ્ય જોઈએ વસ્તુમાત્રમાં મમાન ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ રહેલા છે સો ઘડાઓમાં ' ઘડો ' ઘડો એવી જે એકાગર (એક સરખી) છુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ બતાવી આપે છે કે તમામ ઘડાઓમાં સામાન્યધર્મ-એકરૂપતા રહેલી છે તે મિનાય, એ ઘડાઓમાંથી પોતપોતાનો ઘડો જે ઝોળખી લેવાય છે, ઉપરથી તમામ ઘડાઓ એક-બીજાથી નિશ્ચયતા-લિપ્તતા-પૃથક્તાનાળા મિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે સામાન્ય સ્વરૂપ અને નિગેય સ્વરૂપ સર્વ પદાર્થો મળી સમજવું એ બંને સ્વરૂપ-સાપેક્ષ છે અને નસ્તુથી અલગ નથી અતઃ પ્રત્યેક નસ્તુને સામાન્યવિશેષોભયાત્મક સમજવી એ ' સ્વાદાદ્દલાન ' છે

સ્વાદાદ્દલાન સબ ધર્મ કટલાકોનું એમ કહેવું થાય છે કે તે નિશ્ચય-પદ નથી, કિન્તુ સશયવાન છે અર્થાત્ એક જ નસ્તુને નિત્ય સમજવી અને અનિત્ય પણ સમજવી, અથવા એક જ વસ્તુને મત્ત માનવી અને અમત્ત પણ માનવી એ સશયનાદ નહિ તો બીજું શું ? પરંતુ આ કથન અધુરું છે એમ વિચારકોને સ્પષ્ટ સમજાય છે સશયના

૧ ' સ્વાદા ' વિષયમાં તાદ્દિકાના વક્રવાદો અતિપ્રબલ છે ' દ્વન્નિદ્રસુરિ - રત ' મનેમનજયપવાકા મા આ વિચરને પ્રોટ લખાણથી ચર્ચો છે

૨ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પ્રો. આનંદશંકર મુને પોતાના એક વખ વના આધ્યાત્મમાં સ્વાદા વિદ્યાન વિરે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે

સ્વરૂપને યથાર્થ સમજનાર આ સ્યાદ્વાદને મશયવાદ કહેવાનું માઠું
 કદાપિ કરી શકે નહિ. રાત્રે કાળી દોરડી પર નગર પડનાથી “આ મા
 કે દોરડી ? એવો સદેહ કોઈ વખતે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે દૂર
 જાડના દૂધાને જોઈ આ જાડ છે કે કોઈ માણુમ ?” એવો શક કે
 ચિત્ત જિભો યથા જાય છે આવી રીતે સરાયના અનેક ઉદાહરણો જાણી
 છે આ સશયમા સર્વ અને દોરડી અથવા વૃક્ષ અને માણુસ :
 બને વસ્તુઓ પૈકી એક પશુ વસ્તુ નિશ્ચિત હોતી નથી. અમુક એક વર
 કોઈ ચોક્કસરૂપે મમજવામા ન આવે એ સશય છે સશયનું આ
 સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદમા કોઈ બતાવી શકે તેમ છે. સ્યાદ્વાદ એક જ વસ્તુને
 જુદી જુદી અપેક્ષાએ અનેક રીતે અનલોકવાનું કહે છે અર્થાત્ એક
 જ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ ‘અસ્તિ’ એ નિશ્ચિત રાત છે અને
 અમુક અપેક્ષાએ નાસ્તિ છે, એ પશુ નિશ્ચિત વાત છે તેમજ એક
 વસ્તુ અમુક દષ્ટિએ નિશ્ચયરૂપે પશુ નિશ્ચિત છે અને અમુક દષ્ટિએ
 અનિશ્ચયરૂપે પશુ નિશ્ચિત છે આવી રીતે એક જ પદાર્થને, વિરુદ્ધ
 રીતે બાસતા પશુ અપેક્ષા-સંગત ધર્મોર્થી યુક્ત હોવાનો વિનિમિત્ત
 અપેક્ષાદષ્ટિએ જે નિશ્ચય કરવો એનું નામ સ્યાદ્વાદ છે આ સ્યાદ્વાદને
 સશયવાદ કહેવો એ પ્રકારને અન્યકાર કહેવા બરાબર છે

હવે કે— સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત અનેક સિદ્ધાંતો અવલોકીને તેનો સમન્વય
 કરવા ખાતર પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દષ્ટિબિંદુ અમારી
 સામે ઉપરિચિત કરે છે સકારાચાર્ય સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે તે મૂળ
 રહસ્યની સાથે સળધે રાખતો નથી એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓના
 નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ સપ્રભુ સ્વરૂપે સમજવામા આવી શકે નહિ આ
 માટે સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી તથા સાધક છે મદાવીરના સિદ્ધાન્તમા બતાવેલ સ્યાદ્વાદને
 કેટલાક સશયવાદ કહે છે એ હું નથી માનતો સ્યાદ્વાદ સશયવાદ નથી કિન્તુ
 તે એક દષ્ટિબિંદુ અમને મેળવી આપે છે-વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું
 એહએ એ અમને શિખવે છે

કાશીના મહુમ મદામદોપાધ્યાય શ્રીમદ્ભિક્ષશાસ્ત્રીજીએ સ્યાદ્વાદના વિષયમા
 જે પોતાનો લેખિત મત દર્શાવ્યો છે તેને માટે તેઓનું આખ્યાન સુજન
 સમર્થન જુઓ

“ સ્યાદ્ અસ્ત્યેવ ઘટઃ ” “ સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ ઘટઃ ” ।

“ સ્યાદ્ નિત્ય એવ ઘટઃ ” “ સ્યાદ્ અનિત્ય એવ ઘટઃ ” ।

એ આદ્વાતા એવકાર યુક્ત રાકયોમા- ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે
“અમુક^૧ અપેક્ષાએ ઘટ સત્ જ છે અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અમત્
જ છે અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે’ એ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક
અર્થ મમજવાનો છે ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દનો અર્થ-‘ કલાય, ’ ‘ રાય’ કે
એવા કોઈ બીજા સશયનાયક શબ્દથી કરવાનો નથી જ નિશ્ચયવાદમા
સશયના રાખવું કામ શુ ? ઘટને ઘટરૂપે સમજવું જોઈયુ યથાય છે-
નિશ્ચયરૂપ છે, ઘટને અપેક્ષા-દૃષ્ટિએ અનિત્ય અને નિત્ય એ બંને રૂપે
સમજવું-એ પણ તેટલું જ યથાર્થ નિશ્ચયરૂપ) આથી સ્યાદ્વાદને
અવ્યવગિયત કે અગિયર સિદ્ધાન્ત પણ કહી રાકાય નહિ એ* ચોક્કસ છે-

૧ ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દનો અર્થ- અમુક અપેક્ષાએ યાય છે છુ. એ, અમુક
સમજાવવું પ્રકરણ

• વિશાળ દૃષ્ટિથી દશનશાસ્ત્રો બેનાર સારી પેઠે સમજી રહ્યા છે
દશનશાસ્ત્રોને સ્યાદ્વાદ સ્વીકારવો પડ્યો છે ૧ સત્ત્વ રજ અને તમામ
વિરુદ્ધ ત્રણ ગુણોવાળી પ્રતિનિધિ માનનાર સામ્યદગ્ધન પૃથિવીને
અને સૂક્ષ્મરૂપે અનિત્ય માનનાર તથા દ્રવ્યત્વપૃથિવીત્વ આદિ
વિશેષ રૂપે સ્વીકારનાર ૨ નૈયાયિક-વૈશેષિક દશન અને
અનેકવાર્ણીડડકારવાળા એક વિવરજ્ઞાનને-જેમા અનેક વિરુદ્ધ

૧ “ इच्छन् प्रधान सत्ताद्यैर्विरुद्धैर्गुणैश्च ”

सारथ्य सत्ताद्यता मुख्यो नानेकान्

૨ “ चित्रमेकमनेक च रूप प्रामाणिक ”

योगो वैशेषिको चापि नानેકાન્

અર્થાત-નૈયાયિકા અને વૈશેષિકા એ વિરુદ્ધ
હોય તે વિવરજ્ઞ કહેવાય આને એ રૂપ ને
સ્યાદ્વાદ ની સીમા છે

માનનાર કુબોદ્ધ રાંન પ્રમાણ પ્રમાણિ અને પ્રમેય આકારવાળું એક જ્ઞાન ? તે જાણે પાંચના પ્રતિભાસરૂપ છે તેને મનૂર કરનાર ખીમાસક રાંન અને એવા જ કષ્ટકારી નથી બીજાનો પણ સ્વાદ્વાને અથવા માન આપે છે છેટ્ટે ચાર્વાકને પણ સ્વાદ્વાદની આગામી બધાવુ પડુ છે જેમકે-પૃથ્વી જલ તે / અને વાયુ ન ચાર તત્ત્વો સિવાય પાંચમું તત્ત્વ ચાર્વાકને મનૂર નથી એથી જે નાર તત્ત્વોથી પ્રાકૃત થઈ ચેતન્ય તે ચાર તત્ત્વોથી અલગ તે ચાર્વાકથી માની શકાય નહિ અગર ચેતન્યને પૃથિવ્યાદિપ્રત્યેકતત્ત્વરૂપ માને તે બધાદિ પાર્શ્વને નેત્ર બનવાનો દોર આવી પડે એ ચાર્વાકની નગર-બહાર નથી અતએવ ચાર્વાકનું કહેવું એમ છે અગર ચાર્વાકે એમ કહેવું એટલે કે-ચેતન્ય, પૃથિવ્યાદિ અનેક તત્ત્વરૂપ છે આવી રીતે જેક ચેતન્યને અનેકવસ્તુરૂપ અનેકતત્ત્વાત્મક Xમાનવુ એ સ્વાદ્વાદની જ મુદ્દા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું

“ વિજ્ઞાનસ્યેકમાકાર નાનાડકારસ્તરમ્બિનમ્ ।

શ્ચ્છસ્તયાગત પ્રાણો નાનેકા ત પ્રતિશ્લિપત્ ॥ ”

—વીતરામસ્તોત્ર હેમચ દ્રાચાર્ય

“ જાતિવ્યક્ત્યાત્મક ઘસ્તુ ઘદન્નતુમવોચિતમ્ ।

મદ્દો યાપિ મુરારિર્ષા નાનેકાન્ત પ્રતિશ્લિપેત્ ॥ ”

‘ અચ્છ પરમાર્થેન યદ્ધ ચ વ્યવહારત ।

ધ્રુવાણો બ્રહ્મવેદાન્તી નાનેકાન્ત પ્રતિશ્લિપેત્ ॥ ”

“ ધ્રુગણા મિથ્યમિધ્માર્થાન્ નયમેદ્રવ્યપેક્ષયા ।

પ્રતિશ્લિપેયુર્નો વેદા સ્વાદ્વાદ સાર્વનાત્રિકમ્ ॥ ”

—અધ્યાત્મોપનિષદ ચરોવિનયથ

ભવિ અને વ્યક્તિ એ બને રૂપે વસ્તુને કહેનાર ભદ્ર અને ખુસારિ સ્વાદ્વાદને તરંગી રાકે નહિ.

અત્માને અવદારથી બધું અને પરમાથથી અબધ માનનાર બ્રહ્મવાની સ્વાદ્વાદને ધિક્કારી રાકે નહિ.

જૂઠા જૂઠા નયની વિરમાથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર વેદો-સર્વ તન્ત્રોને માનનીય એવા-સ્વાદ્વાદને વખોટી રાકે નહિ

X આવી રીતે માનવામાં પણ આત્માની અર / સરની નથી, એ વિષે આત્મ

હવે વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મની અનુસાર સ્યાદ્વાદની વિવેચના, જેને 'સમભંગી' કહે છે, તે જોઈએ—

સમભંગી

ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે—'સ્યાદ્વાદ' એક જ વસ્તુમાં જૂદી જૂદી પ્રવેશાએ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે અનેક ધર્મો ધરાવે છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વસ્તુ-સ્વરૂપ જેવા કારણ હોય, તેવી રીતે તેની વિવેચના કરવી જોઈએ વસ્તુસ્વરૂપની જેવાસાવાળા કાષ્ટએ પ્રશ્ન કર્યો કે—“ઘડો અનિત્ય છે ?” આ પ્રશ્ન ઉપર સમાધાન કરનાર માત્ર એમ જ કહે કે—“ઘડો અનિત્ય જ છે,” તો એ કથન કા તો યથાથ નથી કા તો અધૂરું છે, કેમકે તે કથન થઈ સમ્પૂર્ણ દૃષ્ટિના વિચારના પરિણામે કહેવાયું હોય તો તે યથાર્થ નથી કારણ કે ઘડો (કાંઈ પણ વસ્તુ) સમ્પૂર્ણ દૃષ્ટિએ વિચારતા અનિત્ય હોવાની સાથે નિત્ય પણ હરે છે કહાચિત્ તે કથન અમુક દૃષ્ટિએ કહેવાયું હોય તો તે વાક્યમાં “તે કથન અમુક દૃષ્ટિએ છે” એમ સૂચન કરનાર કાંઈ રાખ્ધ મૂલ્યો જોઈએ છે એ વગર તે જવાબ અધૂરો કહી શકાય આ ઉપરથી સમજનાર સમજી શકે છે કે—વસ્તુનો કોઈ પણ ધર્મ બતાવવો હોય, તો એવી રીતે બતાવવો જોઈએ કે તેના પ્રતિપક્ષ ધર્મની તે વસ્તુમાંથી બેઠક જોડી જવા ન પામે અર્થાત્ કાંઈ

સ્થિતિના ત્રયો જેવા સ્યાદ્વાદના સબધમાં ચાર્વાકીની સમ્મતિ લેવી કે નહિ તે વિષે હેમચ દ્રાચાચ વીતશગરતોત્રમાં આ પ્રમાણે કહે છે—

“સમ્મતિર્વિમતિર્વાપિ ચાર્વાકસ્ય ન મૃગ્યતે ।

પરલોકાઽઽત્મમોક્ષેષુ यस્ય મુદ્ધતિ રોમુષી” ॥

અર્થાત્—સ્યાદ્વાદ ના સબધમાં ચાર્વાક, કે જેની ભુદ્ધિ પરલોક આત્મા અને મોક્ષમાં મૂઠ બની છે, તેની સમ્મતિ કે વિમતિ (પસંદગી કે નાપસંદગી) જોવાની જરૂર નથી.

પણ વસ્તુને નિલ બનાવતા એવો કોઈ શબ્દ મૂળે જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુમાં રહેના અનિત્યત્વ ધર્મનો અભાવ સૂચિત થવા પામે નહિ. તેમજ કોઈપણ વસ્તુને અનિત્ય બનાવવામાં એવો શબ્દ જોડવો જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુમાં રહેના નિત્યત્વ ધર્મનું તેમાં ન હોવાનું સૂચિત થાય નહિ. આવો શબ્દ મસ્કૃતભાષામાં ‘સ્યાત્’ છે ‘સ્યાત્’ શબ્દનો અર્થ-‘અમુક અપેક્ષાએ’ એવો થાય છે ‘સ્યાત્’ શબ્દ, અથવા તેના અથવાણો સસ્કૃતભાષાનો ‘‘‘કથંચિત્’ શબ્દ, કા તો “અમુક અપેક્ષાએ એ નામ જોડીને “સ્યાદનિત્ય ઇય ઘટ” ‘અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે’ એમ નિવેશના કરવામાં ઘટમાં અથવા અપેક્ષાએ રહેના નિત્યત્વ ધર્મને બાધ પડે તે નહિ. આ ઉપરથી વસ્તુસ્વરૂપને અનુસરતા કેવા શબ્દપ્રયોગો કરવા જોઈએ, એ ખ્યાનમાં રાખનાર પ્રાપ્ત થાય છે જૈનશાસ્ત્રકારો વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મના નિધાન અને નિરોધને લગતા શબ્દ પ્રયોગો સાત પ્રકારે હોવાનું દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘટ’ ને લઈએ, અને એના અનિત્ય ધર્મ તરફ દર્શિયાત કરીએ-

પ્રથમ શબ્દપ્રયોગ ‘ઘટ અનિત્ય છે એ ચોક્કસ છે, પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ આ વાક્યથી, ધર્મમાં અમુક દષ્ટિએ અનિત્યધર્મનું મુખ્યત્વેન નિધાન થાય છે

દ્વિતીય શબ્દપ્રયોગ ‘અનિત્યધર્મરહિત છે અર્થાત્ નિત્ય છે, એ નક્કી નાત છે પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ” આ બીજા વાક્યથી, ધર્મમાં અમુક અપેક્ષાએ અનિત્યધર્મનો મુખ્યત્વેન નિરોધ કરવામાં આવે છે

તૃતીય શબ્દપ્રયોગ કોઈએ પૂછ્યું કે- ઘટ અનિત્ય અને નિત્ય

૧ એ ગીતે અસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોમાં પણ સમજી લેવું

૨ “સ્યાત્” શબ્દ કે તેના અર્થવાણો બીજો શબ્દ જોડ્યા વગર પણ વ્યવસ્થાબદ્ધાર થતો જોવાય છે પરંતુ વ્યુત્પત્તિ પુરુષને સ્વત્ર અનેકાન્તદર્શિનું મુલ્ય ધ્યાન રાખી કરે છે

એ બને ધર્મવાળો છે ? ” તો એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં ‘ હા, ઘટ અમુક અપેક્ષાએ, મુખ્યત્વે કરી ચોક્કસ અનિત્ય અને નિત્ય છે ” એમ ને મહેતુ એ ત્રીજો વચનપ્રકાર છે આ વાક્યથી મુખ્યત્વેન અનિત્ય ધર્મનું વિધાન અને તેનો નિરોધ એ બંને ક્રમશઃ કરવામાં આવે છે

ચતુર્થ શબ્દપ્રયોગ. ‘ ઘટ કોઈ અપેક્ષાએ અવતત્ય ’ ” ત્રીજા વાક્યમાં મહા પ્રમાણે ઘટને અનિત્ય અને નિત્ય, એમ બંને રીતે ક્રમશઃ જતાવી રાખાય છે પરંતુ ક્રમ વગર યુગપત્ (એક સાથે) ધર્મને અનિત્ય અને નિત્ય કહેવો હોય, તો તેને માટે ‘ અનિત્ય, નિત્ય કે બીજો કોઈ શબ્દ કામ લાગતો ન હોવાથી જૈનશાસ્ત્રકારો તેને ‘ અવતત્ય ’ શબ્દથી વ્યવહારમાં મૂકે છે વાત બરાબર છે ઘટ જેમ અનિત્યરૂપે અનુભવાય છે તેમ નિત્યરૂપે પણ અનુભવાય છે એથી ઘટ કેવળ અનિત્યરૂપે ઠરતો નથી, તેમજ કેવળ નિત્યરૂપે ઘટતો નથી, કિંતુ નિત્યાનિત્યરૂપે અનિત્ય જાતિવાળો ઠરે છે આવી હાલતમાં ઘટને યથાર્થરૂપે નિત્ય અને એ બંને રૂપે-ક્રમથી નહિ, કિંતુ એક સાથે બતાવવો હોય તો શાસ્ત્રકારો કહે છે કે એવી રીતે બતાવવામાં કોઈ શબ્દ છે જ નહિ * અતએવ ઘટ અવતત્ય છે

જ કોઈ પણ શબ્દ એક સાથે અનિત્ય-નિત્ય ધર્મોને મુખ્યત્વેન પ્રતિષ્ઠા ન કરી શકે તેમ નથી તેવી રીતે પ્રતિષ્ઠા ન કરવામાં શબ્દની શક્તિ નથી નિત્યાનિત્ય સમાસવાક્ય પણ ક્રમથી જ નિત્ય-અનિત્ય ધર્મોને પ્રતિષ્ઠા ન કરે છે એક સાથે નહિ ‘ સકૃદુચ્ચરિત પદ સકૃદેવાર્થ ગમયતિ ’ અર્થાત્ “ એક પદમેકદૈવધર્માવચ્છિન્નમેવાર્થ ઘોષયતિ ” આ ન્યાયથી એક શબ્દ એક વાર એક જ ધર્મને-એક જ ધર્મથી યુક્ત અર્થજોષન કરે છે એવો અથ પ્રાપ્ત થાય છે અને એથી એ સમજવાનું છે કે ‘ વર્થ ’ અને ‘ જ ’ એ બંનેનો વાચક મુખ્યત્વે શબ્દ સૂચે અને ન દ્રવ્ય (જે અનેક-અર્થવાળા બીજા પણ શબ્દો પોતાના અર્થોને) ક્રમથી જ બોધન કરે એ સાર નહિ આ ઉપરથી કોઈ નવો સમ્પ્રદાય ધર્મને એનાર્થ જ નિત્ય-નિત્ય જ નો મુખ્યપણે એક સાથે બોધન કરવાનો મનોરથ કલ્પે તો તે જ નથી શકે તેમ નથી.

ચાર વચનપ્રકારો જોઈ જ્યાં તેમાં મૂળ તો શરૂઆતના બે જ છે પાઠળના બે વચનપ્રકારો રાગઆતના બે વચનપ્રકારોના સંયોગથી ઉદ્ભવેના છે કથયિત્-અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે”

અથિત્-અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય જ છે” એ બે શરૂઆતના વાક્યો જે અથ બતાવે છે, તે જ અથને ક્રમથી ત્રીજો વચનપ્રકાર દર્શાવે છે, અને તેજ અથને ક્રમ વગર યુગપત્-એક સાથ બતાવનાર ચોથું વાક્ય છે આ ચોથા વાક્ય ઉપર મનન કરતા એ સમજી શકાય છે કે ઘટ કોઈ અપેક્ષાએ અનકલબ્ય પણ છે, અર્થાત્ કોઈ અપેક્ષાએ ધર્મા અવસ્થાત્ ધર્મ પણ રહેલો છે પરંતુ એકાન્ત રીતે ઘટને અવકલબ્ય માનવો ન જોઈએ એમ માનવા જતા અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય રૂપે અથના અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્યરૂપે જે અનુભવાય છે તેમાં આપત્તિ આવી પડે એવો અત્યેવ ઉપરના ચાર વચનપ્રયોગો ‘સ્થાત્’ શબ્દથી યુક્ત અર્થાત્ કથયિત્ એટલે અમુક અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ.

આ ચાર વચનપ્રકારો ઉપરથી બીજા ત્રણ વચનપ્રયોગો ઉપજાવી શકાય છે—

પ્રથમ વચનપ્રકાર “અમુક અપેક્ષાએ ધર્મ અનિત્ય હોવાની સાથે અવકલબ્ય છે”

પ્રથમ વચનપ્રકાર અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય હોવાની સાથે અવકલબ્ય છે

સપ્તમ વચનપ્રકાર ‘અમુક અપેક્ષાએ ધર્મ અનિત્ય અને નિત્ય હોવાની સાથે અવકલબ્ય છે

સામાન્યતઃ ઘટને અનિત્ય નિત્ય અને અવકલબ્ય એ ત્રણ રીતે

આદી એ ધ્યાનમાં રહે કે એક સાથે મુખ્યપણે નહિ કદી શકાતા એવા નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ ધર્મો અવકલબ્ય શબ્દથી કથન કરાતા નથી કિન્તુ તે ધર્મો મુખ્યપણે એક સાથે કદી શકાતા ન હોવાને લીધે વસ્તુમાં અવકલબ્ય નામનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનું અવકલબ્ય શબ્દથી કથન કરાય છે

નેઈ મુદ્દા છીએ એમાથી, કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો અનિત્ય હોવાની સાથે અવકતઅરૂપે, કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો નિત્ય હોવાની સાથે અવકતઅરૂપે અને કોઈ અપેક્ષાએ ઘટનો ક્રમશઃ મુખ્યપણે અનિત્ય તથા નિત્ય હોવાની સાથે અવકતઅરૂપે વચનન્યવહાર થયો, એ સુસંભવિત છે આ ત્રણ વચનપ્રકારોને ઉપરના ચાર વચનપ્રકારોની માથે મેળવતા સન વચનપ્રકારો થાય છે આ સાત વચનપ્રકારોને જોનો ‘સત્તમગી’ મહે છે ‘સત્ત’ એટલે માત, ‘મગ’ એટલે પ્રકાર, અર્થાત્ માને વચનપ્રકારોનો સમૂહ, એ ‘સત્તમગી’ કહેવાય છે આ માટે વચનપ્રયોગો જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ સમજવા કોઈ પણ વચન પ્રકાર એકાન્તદૃષ્ટિએ માનવાનો છે જ નહિ એક વચનપ્રકારને એકાન્ત દૃષ્ટિએ માનતા બીજા વચનપ્રકારો અસત્ય ઠેર, એ દેખીતી વાત છે *

* “સર્વથાડય દ્વનિર્વિધિપ્રતિપેધાભ્યા સ્વાર્થમભિદધાન સત્તમગીમનુગચ્છતિ” ।

“एकत्र वस्तुनि एकैकधर्मपर्यनुयोगवशाद् अविरोधेन व्यस्तयो समस्तयोश्च विधि-निषेधयो कल्पनया स्यात्कारा-
द्धित सत्तथा वाक्प्रयोग सत्तमगी ।”

“स्यादस्त्येव सर्वम् इति विधिकल्पनया प्रथमो भग ।”

“स्याद् नास्त्यેવ सर्वम् इति निषेधकल्पनया द्वितीय ”

“स्याद् भस्त्यેव, स्याद् नास्त्यેव, इति क्रमतो विधिनिषेध-
કલ્પનયા તૃતીય ।”

“स्याद् अवक्तव्यमेव, इति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया
चतुर्थ ।”

“स्यादस्त्यેવ, સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति विधिकल्पनया युगपद्-
विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चम ।

“स्याद् नास्त्यેव, સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति निषेधकल्पनया
विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठ ।”

અ સમભગી (સાત વચનપ્રયોગો) ખે વિભાગમા વહેચાય છે એકને સકલાદેશ કહેવામા આવે છે, જ્યારે બીજી સમભગી 'વિકલાદેશ' છે અમુક અપેક્ષાએ ધટ અનિત્ય જ છે, એ વાક્યથી અનિત્ય ધમની માથે રહેતા ધટના બીજા તમામ ધર્મોને બોધન કરવાનું કામ મન્તાદેશ' નું છે 'સકલ એટલે તમામ ધર્મોને 'આદેશ' એટલે કથન કરનાર એ સકલાદેશ' છે અને 'પ્રમાણ્યવાચ્ય' કહેવામા આ મુ છે કેમકે પ્રમાણ્ય વસ્તુના તમામ ધર્મોને ગ્રહણ કરનાર માનવામા આ મુ છે અમુક અપેક્ષાએ ધટ અનિત્ય જ છે, એ વાક્યથી ધમના માત્ર અનિત્ય ધર્મને બતાવવાનું કામ 'વિકલાદેશ' નું છે 'વિકલ' એટલે અપૂણ્ય અર્થાત્ અમુક વસ્તુધર્મને, 'આદેશ' એટલે કથન કરનાર એ વિકલાદેશ છે 'વિકલાદેશ ને નયવાચ્ય' માનવામા આમુ છે 'નય' એ પ્રમાણ્યનો અર્થ છે પ્રમાણ્ય સમૂહનું વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે જ્યારે નય તેમાના અશને ગ્રહણ કરે છે

એ દરેક સમજી શકે છે કે-શબ્દ યા વાચ્યનું કામ અર્થનો બોધ કરાવવાનું હોય છે વસ્તુનું સમૂહનું પ્રકાર જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ્ય અને તે જ્ઞાનો પ્રકાશમા મૂકનાર જે વાક્ય તે પ્રમાણ્ય-વાક્ય' કહેવાય છે વસ્તુના અમુક અશનું જે જ્ઞાન તે નય અને તે અમુક અશના જ્ઞાનને પ્રકાશમા મૂકનાર જે વાક્ય, તે 'નયવાચ્ય' કહેવાય છે આ પ્રમાણ્ય વાક્યો અને નય-વાક્યોને સાત વિભાગમા વહેચવા એ સમભગી છે *

‘સ્યાદસ્ત્યેવ, સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ, સ્યાદવત્તદ્યમેવ इतिक्रमतो ।
 विधिनिषेधकत्वनया युगपद् विधिनिषेधकत्वनया च
 सप्तम ” ।

—‘પ્રમાણ્યવત્તવાલોકાલકાર, વાદિવસૂરિ

જ આ વિચાર અત્યંત ગદન છે બળ વિસ્તારવાનો છે ‘સમભગી તરબિજી’ નામના જૈનગ્રંથ ધમા આ વિચારનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે ‘સમભતિપ્રકરણ’ વગેરે જૈન ન્યાયગ્રંથોમા આ વિષયને કાલ્પથી ચર્ચવામા આવ્યો છે

પ્રમાણની વ્યાખ્યા 'ન્યાયપરિભાષા' માં વાંચી આવ્યા છીએ હવે
નવું બહુ ટૂંકમાં દિગ્દર્શન કરી લઈએ—

નય

એક જ વસ્તુ પરત્વે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા
વધારા અભિપ્રાયો, વિચારો 'નય' કહેવામાં આવે છે એક જ મનુષ્યને
જુદી જુદી અપેક્ષાએ કાકો, મામો, ભત્રીજો, ભાણેજ, ભાઈ, પુત્ર, પિતા
સંસારી અને જમાઈ તરીકે જે માનવામાં આવે છે, તે 'નય' સિવાય
બીજું કશું નથી વસ્તુમાં એક ધર્મ નથી એ આપણે જોઈ ગયા છીએ
અને ધર્મવાળી વસ્તુમાં અમુક ધર્મને લગતો જે અભિપ્રાય બધાય કે,
તેને જૈનશાસ્ત્રો 'નય' સમ્યાં આપે છે વસ્તુમાં જેટલા ધર્મો છે, તે
બધાને લગતા જેટલા અભિપ્રાયો, તેટલા 'નયો' કહેવાય છે

એકજ ઘટ નરતુ મૂળ દ્રવ્ય-માટીની અપેક્ષાએ વિનાશી નથી
અર્થાત્ નિત્ય છે, કિંતુ ઘટના આકારાદિરૂપ પરિણામદૃષ્ટિએ બગાડ
વિનાશી છે એમ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઘટને નિત્ય માનવો, અને વિનાશી
માનવો, એ બંને નયો છે

આત્મા નિત્ય છે, એમ મદ્ધ કોષ માને છે, અને વાત પણ બરા-
બર છે કેમકે તેનો નાશ થતો નથી પરંતુ તેનું પરિવર્તન વિચિત્રરૂપે
થતું રહે છે, એ બધાના અનુભવમાં ઉતરી શકે એવી હકીકત છે કેમકે
તેનો નાશ થતો નથી પરંતુ તેનું પરિવર્તન વિચિત્રરૂપે થતું રહે છે,
એ બધાના અનુભવમાં ઉતરી શકે એવી હકીકત છે, કેમકે આત્મા કોષ
વખતે પશુઅવસ્થામાં હોય છે જ્યારે કોષ સમયે મનુષ્ય-અવસ્થામાં
મૂકાય છે, વળી કોષ અસરે દેવગતિનો ભોગ્યો બને છે ત્યારે ક્યારેક
નરક આદિ દુગતિઓમાં જઈને પડે છે આ કેટલું બહુ પરિવર્તન ?
એક જ આત્માના સંબંધમાં આ કેવી વિચિત્ર અવગ્યાઓ ? આ શું
મત્તવે છે ? અરેબર આત્માની પરિવર્તનશીલતા એક જ ...

પરિવત્તનની સાથે પણ આત્મા પરિવત્તનની ઘટભાળમા ફરતો સમજ શકાય છે આવી સ્થિતિમા આત્માને સનયા-એકાન્ત નિત્ય માની શકાય નહિ અતએવ આત્માને એકાન્તનિત્ય નહિ, એકાન્તઅનિત્ય નહિ, કિન્તુ નિત્યાનિત્ય માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે આવી હાલતમા જે દૃષ્ટિએ આત્મા નિત્ય છે તે અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે તે બંને દૃષ્ટિઓ નયો કહેવાય છે

શરીરથી આત્મા જુદો છે એ વાત સુસ્પષ્ટ અને નિસદેહ છે, પરન્તુ એમા એટલું ધ્યાનમા રહેવું જોઈએ કે-હીંમા જેમ માખણ વ્યાપીને રહેતું છે, તેમ શરીરમા આત્મા વ્યાપીને રહ્યો છે આ ઉપરથી માટલું અને તેમા રહેલા લાકુની જેમ, શરીર અને આત્મા જુદા સિદ્ધ થતા નથી એ ખુલ્લું જણાય છે અને એથી જ શરીરના કાષ્ઠપણ ભાગમા કાષ્ઠક ચોટ લાગે કે તુરત જ આત્માને વેદના થવા લાગે છે શરીર અને આત્માના આવા ગાદ-અત્યન્ત ગાદ સંબંધને લઈ જૈન શાસ્ત્રમારો કહે છે કે-આત્મા શરીરથી વસ્તુત જુદો હોવા છતાં, તેને શરીરથી તદ્દન ભિન્ન ન માનવો જોઈએ કેમકે તેમ માનવામા તદ્દન ભિન્ન એવા બે મનુષ્યોના શરીરો પૈકી એકને આઘાત લાગવાથી બીજાને જેમ વેદનાનો અનુભવ થતો નથી તેમ શરીર પર આઘાત લાગવા છતાં આત્માને વેદનાનો અનુભવ થવો ન જોઈએ, અને થાય છે ખરો, એ વ્યાખ્યાલ-ગોપાલ પ્રતીત છે આ માટે આત્મા અને શરીરનો કાષ્ઠક અંશે અંશે પણ માનવો ઘટે છે અર્થાત્ શરીર અને આત્મા એ વસ્તુત ભિન્ન હોવા છતાં કથયિત્ અભિન્ન પણ કહી શકાય છે આ સ્થિતિમા જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીર ભિન્ન છે, તે અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીરનો અંશે મનાય છે એ બંને દૃષ્ટિઓ નયો મહેરામા આવે છે

જે અભિપ્રાય, જ્ઞાનથી સિદ્ધિ જતાવે છે તે 'જ્ઞાનમય' છે અને જે અભિપ્રાય ક્રિયાથી સિદ્ધિ કહે છે તે 'ક્રિયામય' છે આ બંને અભિપ્રાયો નયો છે

જે દષ્ટિ વસ્તુની તાત્વિક સ્થિતિ અર્થાત્ વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપને સ્પર્શ કરનારી છે તે ' નિશ્ચયનય ' અને જે દષ્ટિ વસ્તુની સ્થૂલ બાહ્ય અવસ્થા તરફ લક્ષ્ય પેચે છે તે ' વ્યવહારનય ' છે નિશ્ચયનય એમ જાણે છે કે આત્મા (જીવ માત્ર) શુદ્ધ-શુદ્ધ-નિરજન-સમ્યક્દાનદમય છે, જ્યારે વ્યવહારનય આત્માને કર્મબદ્ધ અવસ્થામાં મોહવાન-અવિઘાવાન જાણે છે આવી રીતના નિશ્ચય-વ્યવહારના અનેક ઉદાહરણો છે

અભિપ્રાય બતાવનાર શબ્દ, વાક્ય, શાસ્ત્ર કે મિદ્ધાન્ત એ બધું ' નય ' કહી શકીએ ઉપર બતાવેના નયો પોતપોતાની મર્યાદામાં રહે તો માનનીય છે પરંતુ એક-બીજાને અસલ ઠરાવવા તત્પર થાય, તો તેઓ બધા અમાન્ય ઠરે છે જેવી રીતે કે, જ્ઞાનથી મુક્તિ બતાવનાર સિદ્ધાન્ત, અને ક્રિયાથી મુક્તિ બતાવનાર મિદ્ધાન્ત એ બંને સ્વપક્ષે મડન કરતાં યદિ એક-બીજાના પક્ષના ખડનમાં ઉતરે, તો અમાદ્ય બને એ પ્રમાણે અનિલ અને નિલ બતાવનાર સિદ્ધાન્તો તથા આત્મા અને શરીરનો બે તથા અબે બતાવનાર મિદ્ધાન્તો, યદિ એક-બીજા પર આક્ષેપ કરવામાં કેતરે, તો તે અમાન્ય ઠરે

સમજી રાખવું જોઈએ કે નય આશિક (અશત) સલ છે આશિક ક્ષણને સમ્પૂર્ણતયા સલ માની શકાય નહિ, એ દેખીતું છે આત્માને અનિલ કે ઘટને નિલ માનવો એ સત્ અશે સત્ય કહેવાય નહિ જે કત્ય જેટલે અશે હોય, તે સત્ય તેટલે અશે માનવું એ જ મુક્તિ આપી શકાય

વસ્તુત નયો કેટલા છે ? એની ગણના ચઢ શકે તેમ નથી અભિપ્રાયો કે વચનપ્રયોગો જ્યારે ગણનાથી બહાર છે, તો નયો તેથી ભુલ ન હોવાથી ની ગણના હોઈ શકે નહિ * આમ છતાં મુખ્યતયા નયના બે બે બતાવ્યા

* “ જાવદ્વયા વયળપદ્ધા સાવદ્વયા ચેવ દુતિ નયવાયા ”

— ‘ સન્મતિસૂત્ર ’ ‘ મિદ્ધસેન દિવાકર

છે—દ્રવ્યાધિક અને પર્યાયાધિક મૂળ પદાથને ' દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે જેવી રીતે ઘટની માટી મૂળ દ્રવ્યનો પરિણામ ' પર્યાય ' કહેવાય છે માટી અથવા કોષ/પણ મૂળ પદાથ ને લગતો જે ફેરફાર થાય છે તે બધા ' પર્યાય ' સમજવો. ' દ્રવ્યાધિક નય એટલે મૂળ પદાર્થ સામાન્ય તત્ત્વ પર લક્ષ્ય આપનારો અભિપ્રાય અને ' પર્યાયાધિક ' નય એટલે પર્યાયને લક્ષ્ય કરનારો અભિપ્રાય. દ્રવ્યાધિક નય સમસ્ત પદાર્થોને નિર્દેશ માને છે જેમકે—ઘડો મૂળ દ્રવ્ય—મૃત્તિમારૂપે નિર્દેશ છે પર્યાયાધિક નય સમસ્ત પદાર્થોને અનિર્દેશ માને છે કેમકે સર્વ પદાર્થોમાં પરિવર્તન થતુ રહે છે સામાન્ય તત્ત્વગામી વિચારદૃષ્ટિ ' દ્રવ્યાધિક નય ' અને વિશેષ અશગામી ' પર્યાયાધિક નય ' તે તે દૃષ્ટિ તત્ત્વ—અશગામી પ્રાધાન્યને લક્ષ્ય ગણાય છે એટલે એમાં અન્ય અશતુ સ્થાન ગૌણભાવે રહે.

પ્રકારો તરત્તી નવના સાત પ્રકારો દર્શાવ્યા છે—નૈગમ સમ્રદ્ધ વ્યવહાર, નકશુસન શબ્દ સમલિપ્ત અને એવમ્ભૂત.

નૈગમ ' નિગમ ' એટલે સકલ્પ—કલ્પના એ કલ્પનાથી થતો વ્યવહાર નૈગમ કહેવાય છે એના ત્રણ પ્રકારો છે—જૂતનૈગમ બવિબ્ધનૈગમ ' અને ' વર્તમાનનૈગમ ' થઈ ગયેલી વસ્તુનો વર્તમાનરૂપે વ્યવહાર કરવો એ ' જૂતનૈગમ ' છે * જેવી રીતે—' તે જ આ દીવાળીનો દિવસ છે કે જે દિવસે મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા હતા ' આ જૂતકાળનો વર્તમાનમાં ઉપચાર છે મહાવીરના નિર્વાણનો દિવસ આજે (આજના દીવાળીના દિવસે) માની લેવાય છે આવી રીતે જૂતકાળના વર્તમાન તરીકે ઉપચારના અનેક ઉદાહરણો છે યનારી વસ્તુને થઈ કહેવી એ બવિબ્ધનૈગમ ' છે જેવી રીતે—એખા પૂરા રધાયા ન હોના છતાં ' એખા રધાઈ ગયા ' એમ કહેવું એખા રધાઈ જવા આવ્યા હોય.

* અતીતસ્ય ચત્તમાનવત્ કથન યત્ર સ મૂતનૈગમ । યથા
; દીપોત્સવપર્વે, યસ્મિન્ ધર્મમાનસ્વામી મોક્ષ ગત
—નવપ્રદીપ, શ્રી યશોવિજયજી

ચોખ્ખાને ચૂંચેથી ઉતારનાને કિચિન્માત્ર વિવળ હોય, ત્યારે 'ચોખ્ખા
 ઝાઝા થયા' કહેવાનો વ્યવહાર જોનાય છે. અથવા અહન દેવ મુક્તિ
 પામ્યા પહેલા મુક્ત થયા કહેવાય છે, તે ભવિષ્યદ્વનૈગમ છે ચોખ્ખા
 વર્ણના લાકડા-પાણી વગેરેની તૈયારી કરતા મનુષ્યને કાંઈ પૂછે કે,
 'શું કરો છો?' તો તેના જવાબમાં તે એમ કહે છે કે- ચોખ્ખા
 છું છું, તો તે 'વર્તમાનનૈગમ' છે કેમકે ચોખ્ખા રાધવાની ક્રિયા જે
 વર્તમાનમાં શરૂ થઈ નથી, તે વર્તમાનરૂપે કથન કરનામાં આવ્યું છે.

સમ્રહ. સામાન્ય પ્રકારે વસ્તુઓનો સમુચ્ચય કરી કથન કરવું
 એ 'સમ્રહ' નય છે જેવી રીતે 'બધા શરીરોનો એક આત્મા છે' આ
 મતથી વસ્તુના બધા શરીરોમાં એક આત્મા સિદ્ધ થતો નથી પ્રત્યેક
 શરીરે આત્મા જુદો જુદો જ છે, છતાં બધા આત્માઓમાં રહેલી સમાન
 ભાવિતે લઈ 'એક આત્મા છે' એવું કથન થાય છે.

વ્યવહાર. આ નય વસ્તુઓમાં રહેલી સમાનતાની તરફ ઉપેક્ષા કરી
 વિશેષતા તરફ લક્ષ્ય એવું છે સામાન્યરૂપે નિર્દિષ્ટ કરાયેલી વસ્તુ નિગતવાર
 ન સમજી શકાય એટલે વિશેષરૂપે વસ્તુને પૃથક્કરણ કરી બતાવનારી વિચાર-
 પદ્ધતિ 'વ્યવહાર' નયમાં મૂકાય છે 'આત્મા એક છે' એમ 'સમ્રહ'
 નયે કહ્યું પણ આત્માની વિકાગવાર વિરોધ પ્રકારે વિવેચના કરી
 બતાવવી એ વ્યવહારનયનો વિષય છે.

ઋગ્ગુસૂત્ર વસ્તુના થતા નના નવા રૂપાન્તરો તરફ આ નય લક્ષ્ય
 એવું છે સુવર્ણના કટક, કુડન વગેરે જે વર્તમાન પર્ચયો છે, તેને
 આ નય જુલે છે ભુત-ભવિષ્યની પરિસ્થિતિ આ નયનો દષ્ટિપાત નથી.

રાષ્ટ્ર. અનેક પર્યાયશબ્દોનો એક અર્થ માનવો એ આ નયનું
 કામ છે 'રાજા' 'નૃપ' 'ભૂપતિ' વગેરે પર્યાય શબ્દોનો એક જ
 અર્થ છે, એમ આ નય દર્શાવે છે પણ આ નય કાળ અને સ્થિતિ
 વગેરેના ભેદ અથવા ભેદ પણ માને છે લેખક, પોતાના સમયમાં
 'રાજગૃહ' નગર.

‘ હતુ ’ કહે છે તે આ નવને આભારી છે સિંગમેના ઉ.
‘ કુઓ કુધ ’

રામસિદ્ધ પર્વાશ્વદોના બે થી અથનો બે માનવો નવની પદ્ધતિ ડ શ્વને પશુ-વ્યુત્પત્તિને પશુ અથબે ક છે આ નવનુ મતવ્ય છે આ નવ કહે છે કે-રાગ, નૃપ, બૂપતિ શ્વદો બિન-અથવાળા છે કેમકે રાગ નૃપ, બૂપતિ વગેરે પર્વાશ્વદો બિન અથવાળા ન હોય તો ધટ પટ, અથ વગેરે શ્વદો પશુ અથવાળા ન થતા ક્ષેત્રએ, માટે શ્વદોના બે થી અથનો બે છે ચિહોથી શેબે તે રાગ મનુષ્યોનુ પાવન કરે તે નૃપ અને પૂ સવર્ધન કરે તે બૂપતિ

એ રસુત આ નવની દૃષ્ટિએ શ્વ પોતાના અથનો વ (કહેનાર) ત્યારે થાય કે જ્યારે, તે અથ-પાથ, તે શ્વદોની વ્યુત્પ માધી જે કિયાનો જાવ નીકળતો હોય, તે કિયામા પ્રવર્તેલો હે દાખના તરીકે રાજચિહોથી શેબી રહ્યો હોય ત્યારે જ ‘ રાગ ’, ‘ મનુષ્યોનુ રક્ષણ કરાવુ હોય ત્યારે જ નૃપ, કહેનારની રક્ષણ, ત્યારે તેવી વ્યક્તિ વિશે ‘ રાગ ’ અને ‘ નૃપ ’ શ્વદોનો પ્રયોગ વાસ્તવિક કરે

આ સાતે નવો જુદા જુદા પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુઓ છે, બિન બિ બાનતના સાપેક્ષ અભિપ્રાયો છે એમ સારી પેઠે કહેવાઈ ગયું છે પોતપોતાની દૃષ્ટિ રચિત રહી અન્ય દૃષ્ટિબિંદુને તોડી ન પાડવામ નવોના સાધુતા છે મધ્યસ્થ પુરષ સારું નવોને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ મા આપી તત્ત્વજ્ઞેનની વિશાસ સીમાને અરલોકન કરે છે અને એથી જ એને રાગ-દેવની નડતર નહિ ઊભી થવાથી આત્માની નિમલ દશા મેળવતા તે જાગ્યવાનુ થઈ શકે છે *

* નવ નો વિષય વિસ્તૃત છે આની અદર જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ થઈ સમાયતી છે ઉમાસ્વતિ મદ્વાજીનુ તત્ત્વર્થસૂત્ર અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયનુ નવોપદેશ નવરહસ્ય વગેરે તથા અન્ય અનેક ગ્રંથોમા આ વિષય ઉ ચિત્રણ છે

જૈન દષ્ટિની મહત્તા

જૈનધર્મ એ વસ્તુત વીતગગમાર્ગ છે ' આદ્વાદ ' સિદ્ધાન્ત જગ-
ત્તી અશાન્તિને દૂર કરવા માટે છે વિચારોની અથડામણને ક્ષીધે જ્યારે
જના માનસ કુચ્છ બને છે અને વાતાવરણ અશાન્ત બને છે ત્યારે તત્ત-
ત્તોએ પ્રજ્વળી સામે સ્વાદ્વાનો પ્રકાશ ધરે છે, અને વસ્તુસ્થિતિને જુદી જુદી
દૃષ્ટિએ અનેક રીતે તપાસી સમન્વય કરવાનો માર્ગ મમજાવે છે
આદ્વાનો સિદ્ધાન્ત, આ રીતે અવલોકન-દષ્ટિને વિશાળ બનાવે છે
અને સકુચિત દષ્ટિથી ઉત્પન્ન થનારા કાલાકલોને રામાવે છે આમ,
રાગ-દ્વેષને રામાવી જનતામા મૈત્રીભાવ રેડનામા સ્વાદ્વાની ઉપયોગિતા
છે જૈન ઉપદેશનુ અન્તિમ પરિણામ રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિમા મૂકાય છે
એ એ જ માન જૈન પ્રવચનનુ મુખ્ય ધ્યેય છે

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોને સ્પષ્ટ કરવા મહાન આચાર્યોએ મહાન
પ્રયો નિર્માણ કર્યા છે જેમા, મહાન પુરુષોએ મધ્યસ્થપણે તત્ત્વનિરૂપણ
કરના પ્રજ્વળા કન્યાણુ તરફ મુખ્ય દષ્ટિ રાખી છે કોઈપણ દર્શનના
મેદા તોને તોડી પાડવાની સકુચિત વૃત્તિ તેમના નાડમયમા નહિ
જણાય બહે અયાન્ય મિદ્ધાન્તોને સમન્વય કરવા તરફ પ્રયાસ સેવવાની
મિત્રી ઉદાર વૃત્તિ અને વિશાળ દૃષ્ટિ તેમના મન્યોમા સ્પષ્ટ જોવામા
માવે છે ઉદાહરણાર્થ, જુઓ શ્રીહરિભદ્રાચાર્યનો ' રાત્રિવાર્તાસમુચ્ચય '
। થ તેમા જૈન રાત્રિ-સમ્મત ' ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી " એ સિદ્ધાન્ત
મિત્રપુરસ્કર સિદ્ધ કર્યા પછી આચાર્ય મહારાજ શુ લખે છે, એ
રા જુઓ !

“ તત્તથેશ્વરકર્તૃત્વનાદોઽય પુજ્યતે પરમ્ ।

સમ્યગ્ન્યાયાનિરોધેન યથાઽઽહુઃ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥ ”

“ ઈશ્વરઃ પરમાત્મૈવ તદુક્તત્રતસેવનાત્ ।

કર્તા સ્વાદ્વા

“ તદનાસેવનાદેવ યત્સસારોઽપિ તત્ત્વતઃ ।

તેન તસ્યાપિ કર્તૃત્વ કલ્પ્યમાન ન દુષ્યતિ ॥ ”

અર્થાત્—ઈશ્વરકૃત્વનો મત આવી રીતની યુક્તિથી ઘટાવી પણ શકાય છે કે—પરમાત્મા ઈશ્વરે જતાવેના માર્ગનું સેવન કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ મુખિના દેનાર ઈશ્વર છે એમ ઉપચારથી કહી શકાય છે. ઈશ્વરદર્શન માર્ગનું સેવન નહિ કરનાથી મસારમા જે પરિભ્રમણ કરતું પડે છે, તે પણ ઈશ્વરનો ઉપદેશ નહિ માન્યાની સભા છે, એમ કહી શકાય છે.

જેઓને ઈશ્વર જગત્નો કર્તા છે એવા વાક્ય ઉપર આદર બધાણે છે તેઓને માટે પૂર્વોક્ત પ્રકારની કલ્પના કરવામા આવી છે એમ—

“ કર્તાઽયમિતિ તદ્વાક્યે યતઃ કેપાશ્ચિદાદરઃ ।

અતસ્તદાનુગુણ્યેન તસ્ય કર્તૃત્વદેશના ॥ ”

—આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે હવે બીજી રીતે, ઉપચાર વગર ઈશ્વરને જગત્કર્તા જતાવે છે—

“ પરમૈશ્વર્યયુક્તત્વાદ્ મત આત્મૈવ વેશ્વરઃ ।

સ ચ કર્તેતિ નિર્દોષ કર્તૃવાદો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ”

—ખરી રીતે આ આત્મા જ ઈશ્વર છે કેમકે દરેક આત્મામા ઈશ્વર-શક્તિ સમ્પૂર્ણ રહેતી છે અને આત્મા, જીવ તેા ચોખ્ખી રીતે કર્તા છે જ આવી રીતે કૃત્વાદ (જગત્કૃત્વવાદ) વ્યવસ્થિત થઈ શકે છે.

આગળ વધીને આત્મા મહારાજ કહે છે કે—

“ શાસ્ત્રકારા મહાત્માન પ્રાયો વીતસ્પૃહા ભવે ।

સત્ત્વાર્થસપ્રવૃત્તાશ્ચ કથ તેઽયુક્તમાપિણઃ ॥ ”

“અભિપ્રાયસ્તતસ્તેષા સમ્યગ્ મૃગ્યો હિતૈષિણા ।
ન્યાયશાસ્ત્રવિરોધેન યથાઽઽહ મનુરપ્યદઃ ॥”

— ‘જ્યા જ્યા ઇશ્વરને કર્તા કહેવામાં આવ્યો હોય, ત્યા ત્યા સંબંધિત અભિપ્રાયથી કર્તા સમજાવે તે અિપ્રાય પરમાર્થ દૃષ્ટિએ ઇશ્વરને કર્તા કેઈ શાસ્ત્રકાર બતાવી શકે નહિ કારણ કે શાસ્ત્ર બનાવનાર સ્વપિ હિત્તાઓ પ્રાય નિરપૂર્ણ, પરમાર્થ દૃષ્ટિનાળા અને લોકોપકારની વૃત્તિ-
ના હોય છે માટે તેઓ અયુક્ત, પ્રમાણ્યુમાધિત ઉપદેશ કેમ કરે ?
તેઓના કથનનુ રહસ્ય શોધનુ જોઈએ કે અમુક વાત તેઓ કયા
શાયથી કહે છે ’

આ વિષયની પછી કૃષિલના પ્રકૃતિવાદની સમીક્ષા આવે છે
અમતાનુસારી નિદાનોએ પ્રકૃતિવાદની જે નિવેચના કરી છે, તેમાં
જાહેર કરીને પ્રકૃતિવાદમાં કપિનુ શુ રહસ્ય મમાણુ છે, એ
નુ પ્રતિપાદન કરતા હોયે આચાર્યથી કહે છે કે—

“एव प्रकृतिवादाऽपि विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वश्चैव दिव्यो हि स महामुनिः ॥”

— એ પ્રમાણે (પ્રકૃતિવાદનુ જે ખર રહસ્ય બતાવ્યુ તે પ્રમાણે)
તેનાદ યથાથ જ જાણવેા વળી તે કપિવનો ઉપદેશ છે, માટે
છે કારણ કે તેઓ દિવ્યતાની મહામુનિ હતા ’

આગળ જઈને ક્ષણિગ્નાદ વિજ્ઞાનનાદ અને શૂન્યવાદની ખૂમ આલો-
ક કરીને તે વાદોમાં અનેક દોષો બતાવી હોયે આચાર્ય મહારાજ
સ્થિતિ કહે છે કે—

“अन्ये त्वमिदघत्येवमेतदास्थानिवृत्तये ।

क्षणिक बुद्धेर्नोक्तं न तत्त्वत ॥

“ વિજ્ઞાનમાત્રમપ્યેવ બાહ્યસગનિવૃત્તયે ।

વિનેયાન્ કાંચિદાશ્રિત્ય યદ્વા તદ્દેશનાર્હતઃ ॥ ”

“ એવ ચ શૂન્યનાદોપિ સદ્વિનેયાનુગુણ્યત ।

અભિપ્રાયતદ્વૃત્ત્યુક્તો લક્ષ્યતે તત્ત્વવેદિના ॥ ”

— મધ્યસ્થ પુરોહિત એમ કહેતુ છે કે—આ દાક્ષિણાદ શુદ્ધ પરમાયદૃષ્ટિએ અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિએ કલો નથી, મિત્ર મોહવાસનાને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી કલો છે નિશાનવાદ પણ તેના પ્રકારના યોગ્ય શિષ્યોને આથીને અથવા નિષ્પત્તિને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી બતાવવામાં આ યો છે શૂન્યવાદ પણ યોગ્ય શિષ્યોને આથીને વૈરાગ્યની પુઠિ કરવાના આદ્યથી તત્ત્વજ્ઞાની શુદ્ધ કલો જણાય છે

વેદાન્તના અદ્વૈતવાદની વેદ તાત્પર્યથી નિહાનોએ જે નિવેચના કરી છે, તે પર દોષ બતાવી છે એ આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે —

“ અન્યે વ્યાખ્યાનયન્ત્યેવ સમભાવપ્રમિદ્ધયે ।

અદ્વૈતદશના શાસ્ત્રે નિર્દિષ્ટા ન તુ તત્ત્વતઃ ॥ ”

— મધ્યસ્થ મહાપિઓ એમ વ્યાખ્યાન કરે છે કે—અદ્વૈતવાદ વસ્તુસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ બતાવવામાં આવ્યો નથી મિત્ર તેનો ખરો આશય સમભાવને પ્રાપ્ત કરવાનો છે

આવી રીતે જૈન મહાત્માઓ અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાંતોની તટસ્થ દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવાની સાથે શુદ્ધદૃષ્ટિથી તેનો સમન્વય કરવા પણ પ્રયત્ન કરે એ જૈન દૃષ્ટિની કદ જોઈ ઉદારતા ન જણાય અન્ય દર્શનોના ધુરધરોને મહાવિ, મહામતિ અને એવા બીજા ઊંચા શબ્દોથી સમાનપૂરક પોતાના મન્યોમાં ઉત્તેજવા, અને તુચ્છ અભિપ્રાય વાળાઓના મતનું ખડન કરતા પણ તેઓના હનકા શબ્દોથી વ્યવહાર ન કરવો અને સંપૂર્ણ સંખ્યતા તથા શિષ્ટતા સાથે પ્રમત્ત રહેવાની સામાને

મુદ્દ કરવાની પોતાની માયાણુ લાગણી વહેતી રાખવી એ જોન મહર્ષિ-
નેડુ કેટલુ ઔદાર્ય છે । ધાર્મિક કે વાર્શનિક વાદ-યુદ્ધના પ્રસંગમાં
જુ વિરુદ્ધ દર્શનનાળાઓ તરફ આત્મપ્રેમનો રસ ઉભારાઈ આવે એ
જ સાત્ત્વિક હુદ્મ ।

જુઓ અપરચલાવનાની થોડીક ગાનગી—

“ મવર્ધીજાકુરજનના રાગાદ્યા' ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।
બ્રહ્મા યા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ”

—હેમચંદ્રાચાર્ય

“ નાશામ્બરત્વે ન સિતામ્બરત્વે
ન તર્કનાદે ન ચ તત્ત્વવાદે ।
ન પદ્મસેવાઽઽશ્રયણેન મુક્તિઃ
કપાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ॥ ”

—ઉપદેશતરંગિણી

“ પદ્મપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।
યુક્તિમદ્ વચન યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહ ॥

—દરિલક્ષ્મરિ

—“ જોના, સસાગના કારણપૂત કમંડીપી અકુરાઓને ઉત્પન્ન કર-
નારે રાગ-દ્વેષ આદિ મમત્ર દોષો કાય પામ્યા છે, તે આહે જ્ઞાતા, વિષ્ણુ,
શંકર અથવા જિન હોય તેને મારો નમસ્કાર છે ”

“ દિગ્ગમ્બર અવસ્થામાં મોક્ષ નથી, શ્વેતામ્બરસ્થામાં મોક્ષ નથી,
તર્કવાદમાં મોક્ષ નથી, તત્ત્વવાદમાં મોક્ષ નથી અને સ્વપદ્મ સમર્થન
કરવામાં મોક્ષ નથી, કિન્તુ કષાયો—(ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)થી મુક્ત
થવામાં જ મુક્તિ છે ”

जिज्ञासुओं भाटे पुस्तक-याही

लोकप्रकाश
 सन्मति तर्क
 योगशास्त्र
 धर्मभिन्दु
 पदार्थानसमुच्चय
 स्याद्वादमन्त्ररी
 ज्ञानसार
 सम्यक्सार
 सभगार्थव्युत्पत्ति
 तिलकमन्त्ररी
 तत्त्वगोला
 तत्त्वनिर्णयप्रासाद
 प्रथमरति
 उपदेशभाषा
 उपदेशप्रासाद
 अध्यात्मकद्वन्द्व
 अध्यात्मसार
 उपदेशरत्नाकर.

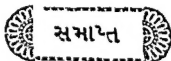
उपदेशपत्र
 उपदेशतरंगिणी
 उपदेशसमतिक्रम
 आगमसार
 नैनदर्शन
 नैनतत्त्वादर्थ
 वसुवह्विनी
 उपमितिभवप्रपञ्च कथा
 तत्त्वार्थाधिगमसूत्र
 त्रिषष्टि श्रुताका पुरुष चरित्र
 प्रभावक चरित्र
 पण्डित पत्र
 प्रत्यक्षचित्तमधुनी
 आह्वयविधि
 विवेकविद्यास
 धर्मपरीक्षानो रास
 ऐतिहासिक रास समद
 नैनसाहित्यनो धृतिहास

“પરમાત્મા મહાવીર ઉપર મારો પત્થપાત નથી, તેમજ મદર્શિ કપિવ મહાત્મા પુદ્ગલગેરે ઉપર મારો દ્રેષ નથી કિન્તુ જેવુ વચન વચાથ' હોય તેનો ઝીંગર કરવો જોઈએ ”

ઉપસહાર

જૈન તત્ત્વોનુ દિગ્દર્શન કરતા પછુ બહુ વિસ્તાર થઈ ગયો તેમ છે આ ટૂંકા નિબંધમા જૈનન્યાયના તત્ત્વોનુ વિશેષ વિવરણ રૂઢી રીતે થઈ શકે ના સુત્ર પુસ્તકમા હવ અજીવ, પુણ્ય પાપ આસ્ત્રવ મવર, બંધ નિર્જરા મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો હયાસ્તિકાય મર્માસ્તિકાય અર્ધ મર્માસ્તિકાય આકાશસ્તિકાય પૃથ્વીસ્તિકાય કાસ એ વૃદ્ધ્યો સમ્યગ્ જ્ઞાન અને મમ્યદ્યારિતરૂપ મોક્ષમાર્ગ, ગુણરથાન અધ્યાત્મ જૈનઆચાર ન્યાયશૈલી સમાદાઈ મતભંગી અને નવ એટલી મુખ્ય જાળોનુ દિગ્દર્શન થઈ શકયુ છે અને તે પછુ બહુ સસેપથી દવે માર કથન સમાપ્ત થાય છે માત્ર એક આશાને છેરે પ્રદર્શિત કરી સઉ એમ મન સસ થાય છે તે આશા બીજી ડાઈ નહિ, ફક્ત એ કે—“આ નાનકડી ચોપડીના વાચનના પરિણામે વાચનારો જૈનધર્મ મળ ધી બનેકાનેક જિજ્ઞાસાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય અને એથી તેઓ જૈનધર્મના મહાન અર્થો અવલોકવાને ઉત્સુક બને બસ છૂં શાંતિ શાંતિ શાંતિ

જિજ્ઞાસુઓ માટે પુસ્તક-યાદી

લોકપ્રકાશ
 સન્મતિ તર્ક
 યોગસાર.
 ધર્મખિન્દુ
 વર્ણનસમુચ્ચય
 સ્વાદુવાદમંજરી
 જ્ઞાનસાર
 સમયસાર
 સમગ્રપ્રચ્ચ કદા
 તિલકમંજરી
 તગ ગોલા.
 તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ.
 પ્રથમરતિ
 ઉપદેશમાળા
 ઉપદેશપ્રાસાદ.
 અધ્યાત્મકંઈપદુમ.
 અધ્યાત્મસાર
 ઉપદેશરતનાકર.

ઉપદેશપદ.
 ઉપદેશતર ગિણી
 ઉપદેશસમતિમ.
 આગમસાર.
 જૈનદર્શન
 જૈનતત્ત્વાદર્શ
 વસુવદ્વિડી
 ઉપમિતિભવપ્રપચ્ચા કથા
 તત્ત્વાર્થાધિગમમૂત્ર
 ત્રિષ્ટિ જ્ઞાનાકા પુરુષ ચરિત્ર.
 પ્રભાવક ચગિત્ર
 પગિસિષ્ટ પવં
 પ્રબધચિતામણી
 શ્રાદ્ધવિધિ.
 વિવેકવિલાસ
 ધર્મપરીક્ષાનો રાસ
 ઐતિહાસિક રાસ સચ્ચ.
 જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ.

વિશ્વધર્મ

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પુણ્ય બે છે છતાં જનેમા માત્ર પશુ એણે નથી જો વિશ્વધર્મ છે સ્વાદ્વારૂપી બૌદ્ધિક અદ્વિતીય અવસ્થારૂપી નૈતિક અદ્વિતીય અને તપસ્વા રૂપી આત્મિક અદ્વિતીય એ ધારણ કરી શકે તે જ વિશ્વધર્મ સર્વ શકે આ પ્રસ્થાનત્રયી સાથે તમામ દુનિયાની વાતો થઈ શકે છે આત્માની ગોષ્ઠમાં આ જ પાથેય મમ આવ અતુ રે

અદ્વિતીય એ મહાવીરનો ધર્મ છે તમામ દુનિયાને જીતવાની હોશ ગાખનાર જિનેશ્વરનો ધર્મ છે દુનિયાના એક ખૂણામાં પશુ જના સુધી દિસા વર્તો ગદી હાથ ત્યાં સુધી એ અદ્વિતીય ધર્મ પ્રગણિત જ છે કૃત્રિમ રીતે જ બુધોપાલજી આપી સક્ષમ જાતુઓને જીવાડવા એ અદ્વિતીય ધર્મનો મનોષ ન હોવો જોઈએ મહાવીરની પેઠે તમામ દુનિયાનું ૬૨-પાંચે ખડનું ૬૬ મહાવીરે તપાસવું જોઈએ અને પાતાની પામેનું અનામન ઔપધ ત્યાં ત્યાં પહોંચાડવું જોઈએ મહાવીરના અનુયાયીઓએ હૃદયની વિશાળતા અને ઉત્તમ દનુ શાપ જંગલી જથ્થે પહોંચી જવું જોઈએ અમામના વીર સરચાત્ર સમીતે દોડે અદ્વિતીય વીર આત્મશુદ્ધિ અને કરુણાથી સત્તજ થઈ દોડે તમામ દુનિયાને અપામરો બનાવવો જોઈએ જાનકડા અપાસગમાં કેટલાંકે આશ્રય મળી શકે

કાન્ત કાનેવકર

